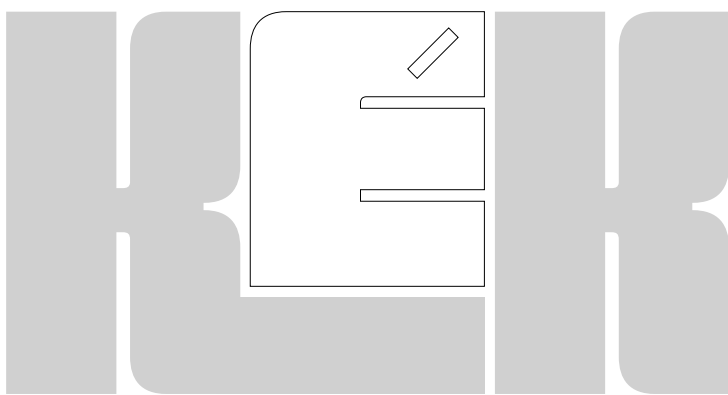

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Évek – nézőpontok – históriák

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság, Magyar Kulturális Antropológiai Társaság

Számunk szerkesztése Tibori Tímea és A.Gergely András munkája.

Számunk képeit Ellinidha /Amsterdam/ alkotásaiból válogattuk.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A.Gergely András, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika osztályvezető /FSZEK/, Koncz Gábor PhD, Kraiciné Szokoly Mária PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann osztályvezető /MTA/

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1014 Budapest, Úri u. 49.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

AHOGY AZ ÉVEK MÚLTAK

Szabó Ildikó: <i>Ahogy teltek az évek</i>	5
Tibori Tímea: <i>Búcsú Szabó Ildikótól</i>	21
Marián Béla: <i>Én és a nagyapám – részlet</i>	23
Heltai Gyöngyi: <i>A nemzetközi kapcsolatrendszer válsághatás-csökkentő szerepe. A budapesti Vígyszínház példája (1930–1932)</i>	35

NÉZŐPONTOK

Csurgó Bernadett – Kondor Zsuzsa – Légmán Anna: <i>Zárt közösségből a helyi közösségbe? A pszichiátriai betegek diagnosztizáltak egy alföldi kisvárosban</i>	47
Czibere Ibolya – Rác Andrea: <i>A külföldre irányuló migráció és a migrációs hajlandóság jellemzői a magyar fiatalok körében</i>	63
Gyökér Róbert: <i>Gazdálkodók. Alternatív értékrendek, személyes identitások a posztmodern korban</i>	75
Rajkó Andrea: <i>Tabu, tabudöntés, tabuizálás</i>	91

SZEMLE

A.Gergely András: <i>Földrajzi, felekezeti és kulturális terek között</i>	111
---	-----

Szerzőink.....	121
----------------	-----

CURIA

- patricius (romai
voluntas' asport

AHOGY TELTEK AZ ÉVEK...!

Nagyszög: volt, nincs

1950 nyarán a Hortobágyra, Nagyszög tanyára helyezték tanító szüleimet. Négyéves voltam ekkor. Három évig laktunk ebben az Újszentmargitától hét kilométerre lévő tanyaközpontban, az intéző egykori kastélyában. Ugye, kevesen mondhatják el magukról, hogy 1950 és 1953 között kastélyban laktak... De milyen kastélyban! Az a különbség, ami ennek a kastélynak az akkori valóságossága és a „kastély” fogalmának asszociatív képe között van, külön tanulmányt érdemelne. Csak annyit, hogy a kastély a háború, a harcok nyomait viselte magán. Nem volt benne vezetékes víz vagy villany. És nem annyira kastély volt, mint inkább udvarház, kúria. De Nagyszögön ez volt a kastély.

Nagyszög volt, de már nincs. Olvasom, hogy a tanyán 1910-ben 106-an éltek.² Nagyszög ma már a térképen sem található. A kastély akkori arculatát a mi fényképeink őrzik. Emlékszem, 6x9-es film kellett a Kodak gépünkbe. Nem volt könnyű filmet venni hozzá: csak Polgáron lehetett. Általában anyukám fényképezett. A képek vagy a születésnapomon készültek, vagy amikor vendégek érkeztek hozzánk a külvilágból, vagy csak azért, hogy egy hangulatot megörökítsünk. Miután a testvérem megszületett 1951. szeptember 10-én, róla is készültek képek. 1952-ben kétszer jöttek hozzánk vendégek: egyszer a keresztapám, anyukám bátyja jött Kántorjánosiból a nálam két évvel idősebb Karcsi fiával, egyszer meg apukám két nővére – a keresztanyám és az öcsémnek, Bélának a keresztanyja – Mátészalkáról.

Ezt a fényképet 1952-ben, húsvétkor csinálta anyukám rólam és Picuri cicáról. Mögöttem a kastély általunk is használt oldala. A *veranda* – a szüleim így mondták: verenda – ablaküvegei ki voltak törve. Látszanak az orgonabokrok is. A bal oldali ablak a tanteremé:

A következő kép pedig a másik bejárata felől mutatja a kastélyt, bár maga a bejárat nem látszik. Ez 1952 augusztusában készült. Ugye, hogy megnőtt a hajam néhány hónap alatt? A veranda ablakai ezen az oldalon is ki voltak törve. A tizenegy hónapos kistestvéremet próbálom a fényképezéshez felemelni a pokrócra, de ő sírva fakadt.

1 Részlet a szerző „Ahogy teltek az évek” című önéletrajzából. Budapest 2015–2016, kézirat. A Szerkesztőség 2016-ban 3 alkalommal válogatást közöl a készülő kötetből.

2 Mónus Imre 2000 Folyás története. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXVII. 279. oldal

A harmadik fényképen is Bélával vagyok. Ezt pedig azért teszem ide, mert még a kastély melletti egyik cselédház is látszik rajta:

Mi van most a kastéllyal? Nem tudom. Találtam két, 2013-ban és 2014-ben feltöltött linket, amelyen egy nagyszerű fotós („hermelin”) a kastélyt a jelenlegi állapotában két képen megörökítette. Ide másolom az egyiket: <http://www.panoramio.com/photo/102391921>. A tanterembe és a mi lakásunkba ezen az oldalon lehetett bemenni a verandáról (a bejárat mellett a tanterem ablaka):

Nagyszög, az egykori tanyaközpont a kastélylyal, a kastély környékén volt egykori házakkal és a kastélytól távolabbiakkal: volt – nincs.³ Néhány vonzó név sejlik fel bennem az ottani emlékeimből, az ottani beszélgetésekből: Tiszacsege, Bödönhát, Tuka, Folyás, Verebes tanya, Basatanya, Görbeháza. Ezeknek még talán van nyomuk a térképeken.

Megérkezünk

Pontosan emlékszem arra, amikor 1950 nyarán megérkezett velünk Nagyszög tanyára a teherautó. Talán azért, mert anyukám szorongását megéreztem, amikor út közben a nagy melegben megszomjaztam, és kiesett a teherautó nyitott ablakán a kis vizeskannám kupakja. Abból ittam volna a vizet. Bár én szerettem volna, anyukám nem szólt, nem mert szólni a mord sofőrnek, hogy álljon meg, felvesszük a kupakot. Ennek a költözésnek már más hangulata volt, mint az egy évvel korábbinak, amikor Körösszakálból Pocsajba költöztünk.

Késő délután volt már, mikor megállt a teherautó. Anyukámmal kiszálltunk a mord sofőr mel-

³ A www.telepules.com/ujszentmargita/statisztika.htm szerint Nagyszögön jelenleg egy fő lakik, a lakások száma 14.

lól, apukám leszállt hátul, a bútorok mellől. Egy nagyobb épület állt a naplementében, előtte három férfi, akik levették a kalapjukat. Apukám lekezelt a férfiakkal, és mondta, hogy ő az új tanító. Azt is mondta, hogy „na, emberek, segítsenek a pakolásban. Először a zongorát vegyük le”. Zavart csend lett, aztán apukám visszamászott a bútorokhoz, és rátette a kezét a pianínóra. Az egyik férfi rögtön felhúzódkodott mellé, a lentiek pedig elhelyezkedtek a levetelhez.

A nagyszögi iskola az újszentmargitaihoz tartozott. Egy tanterme volt, a szüleim ketten tanítottak benne. Apukám volt az igazgató tanító. Mi ugyanabban az épületben laktunk, amiben a tanterem volt. Az intéző kastélya volt ez annak idején – tudtuk meg. A tanya az egri káptalan birtoka volt. Nagyszög volt a tanyaközpont. Az egykori mezőgazdasági cselédek laktak itt. A kastély inkább kúria volt, de akkor és ott, a nádfedeles, szoba-konyhás, paticsfalú tanyasi házak között kastély volt. Minden viszonyítás kérdése...

A kastély előtti szabad térségen az iskolaudvar csak átellenben zárták le valamelyest az orgonabokrok. Mögöttük néhány fa is volt. Ha szemben álltunk a kastéllyal, az iskolaudvar bal oldalán egy árok volt, az árok túlsó partján pedig – ilyen sem sok volt a Hortobágyon – egy szép, magas fenyőfa, a tetején a gólyafészek. A tanterem ablaka az iskolaudvarra nézett. Az ablakkal nagyjából szemben, hogy a tanteremből is látszódjék, volt az iskolaudvaron egy ötágú csillag alakú virágágy. Ez ottlétünk három éve alatt szépen, fokozatosan felszámolódott. Az épület jobb oldali, általunk nem használt oldalát szekérút választotta el a házaktól.

Talán nyolc-tíz ház volt a kastély közelében, a legközelebbi egészen szerény, csak egyetlen helyiségből álló házikó, mellette az egykori cselédház, ahol a konyhából balról is, jobbról is nyílt egy-egy szoba, mindkettőben egy-egy család lakott; az égre nyíló konyha közös volt. Úgy emlékszem, a cselédházban még egy ilyen lakás volt, de abban már nem kis büszkeséggel mindkét szobában ugyanaz a család lakott. A harmadik cselédlakást lebontották. A cselédháznak nem volt külön portája, a többi háznak igen. Az udvaron volt az aprójószág: a szárnyasok. A tehén- vagy lóistálló a ház végében volt. Disznóól is volt.

A tanyasi házak általában nádfedelesek voltak. Az udvarról a konyhába lehetett belépni, innen nyílt jobbra a szoba. Az utcafrontra néző szobának szimpla üveges ablaka volt, általában két kicsi. A szobát kemencével fűtötték, a kemencesutban

aludtak a gyerekek. Tornácuk is volt a házaknak. A tornácnak döngölt agyagpadlója volt, mint a konyhának és a szobának. Minden tavasszal, húsvét előtt szépen kimeszelték a falakat és a kemencét, ahol kellett, betapasztották a fal és az agyagpadlózat hiányosságait. Minden nap, miután felseperték az agyagpadlót a konyhában és a tornácban, az öntözőkannával szépen fellocsolták. Most, hogy írom ezeket a sorokat, látom magam előtt a szép, lendületes és finom mozdulatot, ahogy az öntözőkannával végtelen nyolcasokat rajzolnak, hogy díszítsék az agyagpadlót, és jelezzék is, hogy ki van takarítva. A tanyán nem volt áram, petróleumlámpával világítottak.

Képesékkal és Sárándiékkel volt közelebbi kapcsolatunk, meg Vermesékkal. A nálam idősebb, kedves Vermes Marira emlékszem. Egyszer hozzájuk mentem, és éppen kifőtt a levesük. Fantasztikus volt az illata, és a fazékban csirkehús úszkált. Tudtam, hogy haza kellene mennem, de csak álltam. Néztem a gőzölgő húslevest. Aztán a Mari nagyanyja, miközben szedett a családtagoknak, és én még mindig nem mentem el, adott nekem egy csirkelábat. „Nesze, Ildike”, mondta. „A kaparója”. Azóta is szeretem a levesben a csirke kaparóját. De az igazi kedvencem a mai napig a *püspökfalat* – ezt mindig én kaptam otthon.

Egy másik helyen, a magtár felé – már nem emlékszem, hogy hol voltam és miért, talán ott laktam az egyik gyerek, akivel játszottunk – egy karéj olajos kenyérral megkínáltak engem is. Az olaj egy nagy, fekete kondérban volt, abba mártották bele a kenyeret. Ezt nem fogadtam el. Egyszer ugyanitt varjúlevest főztek. Kaptam én is kóstolót, még soha nem ettem ilyet. Jó volt. Otthon anyukám szörnyülködött, hogy mit meg nem főznek, és félt, hogy valami bajom lesz a varjúlevestől. Nem lett.

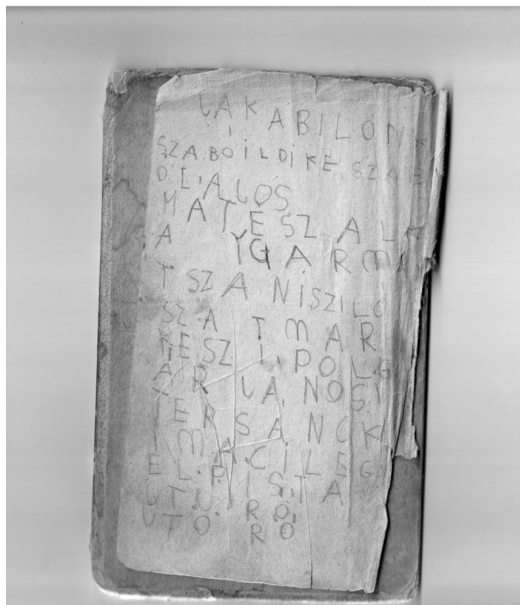
Képesékek, akik a kastély hátsó kertjével átellenben laktak, szép kertes házuk volt. Az udvaron volt a borona, Andris fiúk egyszer valahogy ráesett a felfordított boronára, több seb is lett szegénynek az arcán. Zavartan mosolygott, amikor anyukámmal átmentünk hozzájuk tojást venni, és meghallottuk, hogy mi történt vele. Volt egy nálamnál pár évvel idősebb lányuk is, azt hiszem, Böskének hívták. Képeséktől vettük a csirkét is. Az ő szekerüket ló húzta, és volt egy kiscsikójuk is, amelyik *lógós* volt. Még nem kellett húznia a szekeret. Az anyját befogták a szekérbe – *igás* ló volt – ő pedig kíváncsian, jobbra-balra nézve fickándozott mellette.

Nagyszögön az iskola természetes közegem volt. Én csak 1952-ben lettem iskolás, de sokszor egész

nap bent voltam az iskolában. Az utolsó padban ültem, rajzoltam, írtam, figyeltem az órákat. Két évig *lógóban* jártam, még nem voltam tanköteles, aztán én is iskolás lettem. A tanyán töltött három év alatt sok mindent megtanultam abból, amit az iskolások tanultak. Természetes volt ez nekem. Voltak, akik több kilométerre laktak az iskolától, nem volt könnyű begyalogolniuk, különösen télen. Volt egy Zsófi nevű csendes, háttérbe szorított és háttérbe húzódo lány, őt alig lehetett hallani. Ők is egy távoli tanyán laktak. Egyszer Zsófi úgy nyitott be a terembe, hogy mindenki rá figyeljen, és már az ajtóban elmondta jó hangosan többször is, hogy meghalt az apja. „*Meghalt az apám! Meghalt az apám!*” Mindenki köréje gyűlt. Most, hogy írok erről a reggelről, látom a központba kerülés élményétől megélnékült szikár kis arcát, amint boldogan meséli újra és újra, hogy meghalt az apja. Mert kocsmázott, és jó későn indult haza a megrakott szekérral. Részeg volt, és a sötétben behajtott a állatok a halastóba. A zsákok beleestek a vízbe, a szekér meg ráfordult az apjára. Nem tudott kimászni, mert részeg volt. A szekér is odamaradt. Reggel, mikor rátaláltak az apjára a vízben, a szekér alatt, már nem élt. Belefagyott a tóba.

Csodálatos karácsonyfánk volt. Lucfenyő. Zsófi apjától vettük. Apukám büszke volt, hogy valakivel ilyen szépet tudott hozatni. Gyönyörű, halványsárga, finom papírláncok, gyertyák díszítették. A mi karácsonyfánk az asztalon állt, máshol a mennyezetről lelógó petróleumlámpa tartó láncában volt néhány fenyőág. Sok helyen azonban nem volt semmi. A szüleim – itt is, ahogy máskor is – énekeltek: „*Az Istennek szent angyala / Mennyekből, hogy alászálla. / És a pásztorokhoz jutva / Nékiek eképpen szóla...*” Azt is énekeltek, hogy „*Mennyből az angyal lejött hozzátok, pásztorok, pásztorok...*” A Jézuska hozott ajándékot is.

Elővettem az első – már eléggé rossz állapotú – kis meséskönyvemet. Csak a 78. oldallal bezárólag van meg, és a hátsó fedőlap hiányzik. Szép, színes kemény fedelén egy száguldó szarvas kis tündérlánnyal a hátán. Középen nagy betűkkel, hogy *Tündérmesék*, alul pedig apró betűkkel, hogy Dante. A meséket Tábori Piroska gyűjtötte össze. Ez a hatodik kiadás. A kiadás éve nincs feltüntetve, csak az, hogy „Felelős kiadó: Somló Dezső”. Korai munkája ez Tábori Piroskának, még a férje nevére utaló „Z” nincs a neve előtt. A könyvecske belső, üres borítója az én nagybetűs írással van tele. Ceruzával írtam ide a számomra fontos dolgokat. Az első fennmaradt kézírásomban feltűnik a nevek sorrendjének logikája:

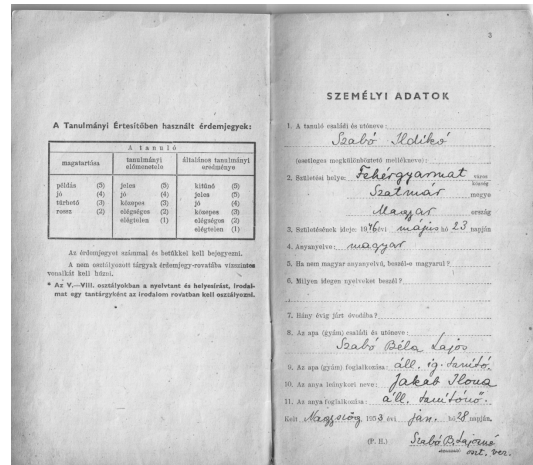
JAKAB ILONA
SZABÓ ILDIKE SZAB
Ó LAJOS
MÁTÉSZALK
A YGARMA
T SZANISZLÓ
SZATMÁR
KESZI POLG
ÁR JÁNOSI
TERSÁNCK
I MACI LEG
EL PISTA
UTÖ RŐ
UTÖ RŐ

Először a család tagjait veszem sorra. Az első név az anyukámé, a harmadik az apukámé. Engem fognak közre. Amikor ezeket írtam, ötödik éves voltam, Béla még nem született meg. 1950 nyarán költöztünk Nagyszögre, ő pedig 1951. szeptember 10-én született. Aztán a családunk életében fontos települések következnek. Mátészalkán lakott apukám két nővére, Irénke néni és Erzsi néni, a keresztanyám. Gyarmaton (Fehérgyarmaton) születtem Manyi néni – ő is apukám nővére volt – lakásában 1946. május 23-án. Anyukám 1934-ben végzett Nyíregyházán, a Leánykálvineumban. Öt évig nem volt állása, aztán Észak-Erdély visszacsatolásával a partiumi Szaniszlón kapott állást 1940-ben, és itt tanított 1944-ig. Élete szép szakasza volt ez. Szatmáron (Szatmárnémetiben) lakott apukám két nővére: Katica néni és Ilonka néni a családjával. Eze-

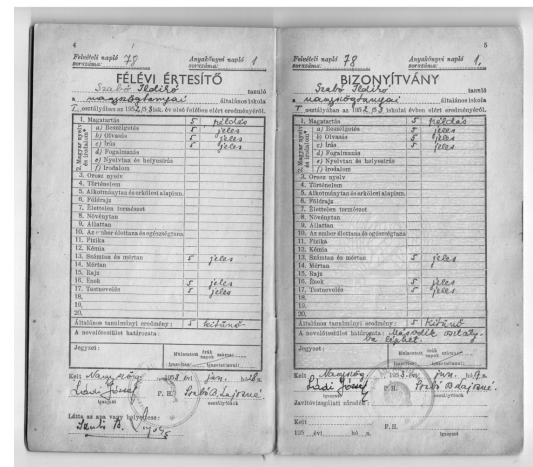
ket követi a Nagyszöghöz közeli két település: Keszti (Tiszakeszi) és Polgár. A két utolsó név két iskolás neve (Tersánszky Mancsi és Legel Pista), a maradék szabad helyre pedig kétszer odaírtam ritmus szerint tagolva a gyerekek akkoriban hivatalosnak számító, a tankönyvekben általánosan használt megnevezését (úttörő). Az, hogy a szót nem az összetétel szerint tagoltam, jól mutatja, hogy az „utat törő” jelentés fel sem vetődött bennem. Valószínűleg másokban sem...

Gyakran voltam bent az iskolában. A legutolsó padban ültem egyedül – hosszú, talán hatszemélyes padok voltak, a tintatartót ügyesen bele lehetett tenni a megfelelő kis nyílásba –, és elfoglaltam magamat. *Lógóban* jártam iskolába, *lógós* voltam, mondta anyukám. Már Pocsajban is az voltam. Egyszer – még *lógós* voltam – anyukám egy összeadást kérdezett, három szám összegét, és az elsőökö-másodikosok közül senki nem adott jó választ. Én pedig tudtam. Ez látszott az arcomon, és izgemozogtam, hogy felhívjam magamra a figyelmét. Anyukám pedig azt mondta: „Na, Szabó Ildikó?” Így: „Szabó Ildikó”. Mintha én is iskolás lennék. „Írd fel a táblára!” Arra az izgalomra és büszkeségre, ahogy remegő lábakkal kimentem a hátsó padból a háromlábú táblához, és az alsó szélére krétával felrajzoltam egy hosszúkás 8-ast, máig emlékszem. És anyukám úgy dicsért meg, mintha iskolás lennék.

Az első osztályt Nagyszöghön végeztem. Öten voltunk elsősök, négy fiú és én. A bizonyítványomra az van írva, hogy „Tanulmányi Értesítő”. Csak most veszem észre, hogy félévkor *értesítőt* kaptunk, évvégén *bizonyítványt*. A fedőlapon édesanyám harmonikus, szép írásával a nevem. Eredetileg a Rákosi-címer volt a fedőlapon, de ezt leragasztották az 1957-től érvényes Kádár-címerrel; alul változatlanul ott az ötágú csillag. A harmadik oldalon vannak a személyi adatok. Abba a rovatba, hogy „Hány évig járt óvodába?”, anyukám nem írt semmit. Az apa (gyám) családi és utóneve: Szabó Béla Lajos; foglalkozása: áll. ig. tanító. Az anya leánykori neve: Jakab Ilona; foglalkozása: áll. tanítónő. Kelt Nagyszög 1953 évi jan. hó 28 napján. Ott van anyukám aláírása az igazgatónak fenntartott helyen: Szabó B. Lajosné, de az „igazgató” le van húzva, helyette az van írva, hogy „oszt. vez”. Ami, ugye, itt azt jelenti, hogy az első osztályos tanulók vezetője az anyukám volt. Ezen az oldalon nincs pecsét, csak a helye. A nagyszögi iskola nem volt önálló, így pecsétje sem volt.

A félévi értesítő és az évvégi bizonyítvány oldalán már van pecsét: Újszentmargitai Áll. Ált. Iskola. Ládi József igazgató írta alá ezt a két oldalt.

Én az első osztálytól az érettségiig mindig kitűnő tanuló voltam, és ebben a Nagyszöghön eltöltött három évünk meghatározó volt. Természetes közegem volt az iskola. Nagyon tetszett, hogy a különböző osztályos gyerekek nem ugyanazt csinálták a teremben. Mondjuk, amíg az elsőököknek és a másodikosoknak számtan órájuk volt, addig a harmadikosok (úgy emlékszem, negyedikesek nem voltak) valamit másoltak az *irkájukba* a könyvből. Majd csak 1953 szeptemberétől, Nagyecsedén ismerem meg a másfajta iskolai légkört.

Sárándi bácsiék a cselédházak mögött, a kastély oldala mellett elkanyarodó út első portáján laktak. Szép, nagy portájuk volt. A tanyasiak katolikusok voltak, de Sárándiék reformátusok. Időnként apukámmal átmentünk hozzájuk *tanyázni* – anyukám a kistestvéremmel otthon maradt –, az asztal fő-

lötti, felfüggesztett lámpára emlékszem, meg arra, hogy politizáltak. Sárándi bácsi okos, tájékozott ember volt. Amikor édesapám meghalt 1971-ben, Sárándiék is értesítettem. Nem tudom, eljutott-e hozzájuk. Néha Sárándi bácsi is átjött hozzánk, az utolsó évben együtt hallgattuk a Münchenből sugárzott Szabad Európa rádiót. Különleges kiskapu volt a világba a mi telepés Orion rádiónk. Világtevő. A Szabad Európa rádiót rontották – évekkkel később úgy mondták, hogy *zavarják* –, de azt most is hallom, ahogy a daráló gép zümmögő zúgására emlékeztető *rontás* mögött sajátos hangsúlyozással bementek: „*Itt a... Szabad Európa rádiója, a... szabad Magyarország hangja*”. És a szignál hangja is a fülemben van: *Szól a kakas már, majd megvirrad már*. Klarinéthang. Az a furcsa, éles és kemény hanghordozás is megmaradt bennem, ahogy azt a nagyon kritikus műsort bevezette Gallicus: „*Itt Gallicus, a reflektor*”.⁴

Sárándi néni *valóságos belső szobalány* volt – ezt a kifejezést ott hallottam – annak idején a kastélyban. Nagyon jól tudott főzni, mondták anyukámék. Esténként tőlük hordtuk a tejet kontóba,⁵ naponta egy litert. Egy idő után én mentem a tejért egy fedeles kannával. Élvezettel néztem végig az istállóban a fejést. Bensőséges tér volt ez: szalma borította a földjét, látszott, hogy a két tehén otthon érzi magát, miközben ettek a jászolból, és közben jámboran elviselték, hogy Sárándi néni feji őket. Most, hogy felidézem az istálló hangulatát, újra érzem barátságos illatát. Mire hazaértem, ügyesen megittam a friss, meleg, még kicsit habzó tejnek a nagy részét. A szüleim meg is dicsértek érte. Nagyon szép esték voltak.

Úgy számolom, hogy a klasszicista stílusú, szimmetrikus kastélyban eredetileg mind a két oldalon három-három tágas szoba lehetett. Mi a kettéosztott veranda jobb oldalán lévő bejáratát használtuk – innen lehetett a tanterembe is menni –, de ha anyukám kenyeret sütött, akkor a másik oldalon mentünk be, az egykori nagy konyhában volt a kemence. A baloldali rész valamelyik helyiségében Vacsí Giza lakott, ő takarította a tantermet. Látom magam előtt a testes, kicsit sánta, talán csípőfica-

4 Gallicus Mikes Imre álneve volt. (Álneve arra utal, hogy több évig dolgozott Franciaországban). A Szabad Európa Rádió magyar adásának alapító tagja. Ő írta és szerkesztette a SZER *Gallicus, a Reflektor* című, éles hangú, a belpolitika aktualitásait kommentáló műsorát 1976-ig. Ennek első adása 1951. október 6-án hangzott el.

5 Kontóba, azaz hetente fizettünk, utólag.

mos asszonyt, akinek a szeme sem volt rendben. Az egyik szemén hályog – és kancsal is. Magányosan élt, nem nagyon beszélgetett senkivel, valamiért a tanyasiak kiközösítették maguk közül. Talán, mert nem volt családja. És valahogy a frontot is emlegették. Amikor itt volt a front. Arra emlékszem, hogy amikor a kastély melletti fenyőfára visszajött tavasszal a gólya – nagy esemény volt ez –, akkor az iskolaudvaron azt kiabálták a gyerekek: „*Gólya, gólya, gilice, / Hozzál nekünk kisbabát, / De nem édesanyámnak, / Hanem Vacsí Gizának!*” A csúfolódás élvezete volt a hangjukban.

A kert kastély háta mögötti kertben, ott, ahol a kis úton Képesék háza felé lehetett menni, volt egy gondozott sírhalom. Egyszer ott beszélgetett anyukám Képesnével és még egy másik asszonnal. Emlékszem, tiszta, napfényes idő volt. Ki van ott eltemetve? Egy katona, mondták. Az egyik éjszaka lövések hallatszottak a kastély felől. Reggel ott találtak szegényt holtan. Milyen katona volt? Magyar? Szovjet? Német? Azt nem tudják. De egyenruhában volt. Mégis, ki volt? Szép szál, barna fiatal ember. Hogy sírhat utána az anyja meg az apja! Voltak nála iratok? Igen. Voltak papírok a zsebében. Mi volt a neve? Azt nem tudják. De ott volt szegénynek a zsebében egy fénykép is. Egy szép fiatal lány képe. Éreztem, hogy anyukám zavarban van. Kicsit közelebb fogott magához. Ugyanaz a történet más kérdéseket váltott ki belőle, mint a tanyasi asszonyokból. Ennek az észlelése szakmai szemléletem meghatározó élményévé vált.

A kastélynak a cselédházak felé eső szélével szemben volt valami maradvány, amire anyukám egyszer rákérdezett. Ott volt a harangláb, mondták. Az intező idejében a magasban lévő kis harang húzogatóásával hívták őket, a zselléreket hajnali négykor munkába. És mi történt vele? Hát, a front után, amikor már a katonák sem voltak itt, megtudták, hogy már nem zsellérek, leverték a harangot, és szétverték a haranglábát. Többé ne kongassanak nekik hajnali négykor, hogy menjenek a káptalan földjére dolgozni! Éreztem, hogy anyukám számára nem volt nyilvánvaló, hogy a tanyasiak miért verték szét a haranglábát.

A front több nyomot hagyott maga után. Olvasom Mónus Imre könyvében, hogy „*1944 őszén a II. világháború frontja egyre közelebb került Polgárhoz. Október 19-én Debrecen szovjet megszállása után várható volt, hogy a harctér északnyugatra tovább húzódik. A német csapatok már előzetesen jelentős páncélos erőket vontak össze a polgári Tisza-hídnál*

és Folyás, Szentmargita körzetében”.⁶ Nagyszög tanya hét kilométerre van... volt Újszentmargitától.

A kastély nagyon rossz állapotban volt. Lövések nyomai rajta, a veranda ablakai törtek. Két szobában laktunk. Tetszett nekem a szobák magassága, meg az, hogy kétszárnyú ajtajuk volt. Az egyik szobának volt egy furcsa, falba simuló, alig észrevehető kisebb ajtaja is, ami zárva volt, de kulcs nem volt hozzá. Ez valamikor a fürdőszobába vezetett, mondták a szülei. Furcsa volt ez a szó: „fürdőszoba”. Külön szoba a fürdőre? Hát a teknő, amiben fürödni szoktam, kis helyen elfér... Aztán a kívülről látható romok. A fürdőszoba valami egészen különleges helyiség lehetett. A kastély hátsó oldalán, a kert felől egy kidőlt fal mögött volt. Fajansz burkolata volt, mondták a szülei a szép, kékmintás cseréparabokra mutatva. Nem volt szabad odamennem a kirobbantott falú fürdőszoba romjaihoz.

A gyerekek játszottak a kastéllyal szemközti oldalon, de a távolabb lévő silóban is. A siló érdekes, kör alakú beton fala izgalmasan visszhangzott, amikor belül ide-oda lépve kiabáltak egymásnak. Egyszer-kétszer én is voltam benne. Vastag szemétrétegén nem volt könnyű lépkedni, mindenféle kődarab, vasdarab, törmelék, téglá borította az egykori gabonatarórolj alját. Itt-ott már gaz borította a kupacokat. Apukám azt mondta, a silóban lehet gránát is, ne menjek. A többieknek is mondta, de a fiúk időnként továbbra is ott játszottak.

Mindkét szobában szép mintájú cserépkályha volt – Zsolnay, mondták a szülei –, de egyikkel sem lehetett fűteni. Az egyik szobát a vaskályhánkkal fűtöttük. A belőle nyíló másik szobában is voltak bútoraink, és ott főztünk, egy sparhelten. A szülei a két, egymás melletti, meggyzínűre festett ágyon aludtak, én az ágyak végén lévő sezlónon. Idővel a meggyzínű ágyvégek személyes tábláim lettek: krétával írtam és rajzoltam rájuk. Anyukám időnként letörölte, talán nem is örültek nagyon a firkálásnak, de a krétának – ami, mi tagadás, az osztályból, a háromlábú táblához tartozó krétatartóból származott – nagy vonzereje volt.

A kastély különleges belső tere volt a két részre osztott veranda. A nagyobbik, felénk eső részéből nyíló előszobából lehetett bemenni a tanterembe is, hozzánk is. Volt még egy titokzatos helyiség, ami a hálószobánkból nyílt, de ez lakhatatlan volt. Ennek a titokzatos helyiségnek a törött ablakai a verandára néztek; a spalettái félig be voltak hajtva. Ez lehetett egykor az ebédlő, a veranda túlsó oldalán lévő kemencés, megfeketedett falú helyiség pedig a

konyha. A veranda túloldali ikerpárjából, azon az oldalon, ahol Vacsi Giza is lakott, lehetett belépni az egykori nagy konyhába, ahol a kemence is volt. A mi oldalunkon lévő verandából a hálószobánkba vezető, titokzatos, sötét helyiségben egy kupac limlom volt. A szülei néhány régi könyvet találtak benne. Innen van Gracza György *Az 1848-49-iki magyar szabadságharc története* című, ötkötetes munkája is – sokat jelentett ez nekem. Az Athenaeum Nyomdai és Irodalmi Részvénytársaság adta ki 1894-től 1898-ig. Nagyon szeretem Benedek Elek *A magyar nép múltja és jelene* című kétkötetes művét is. Ezt is az Athenaeum adta ki 1898-ban. Itt van ez is a könyvespolcomon. Van még egy könyv, ez is innen van: *A magyar birodalom története*. A cím alatt: „A kútfők alapján”. Ez ugye, azt jelenti, hogy források alapján készült. Ezt a kétkötetes könyvet „A művelt közönség számára írta Acscády Ignác”. Sajnos, ennek a gyönyörű könyvnek csak az első kötete van meg (896–1490) „2 színes térképpel, 8 színes, 22 más melléklettel és 298 szöveggel”. „Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása” 1903-ban jelent meg. Ez a könyv is nagyon sokat jelentett nekem.

Furcsa volt ez a múlt és jelen itt, Nagyszögön. A kastély lepusztult épülete a háború nyomaival. A kidobált könyvek, újságok és egyéb irományok halmaza. A tanyavilág egykori zselléreinek sok évtizeddel korábbi időszakot idéző élete. A kemencés, szimpla üveges ablakú házak, az ezeknél is szegényesebb cselédházak. A barátságos, meleg kemencék melletti sut, amin a kisebbek aludtak, de este, ha átmentünk tanyázni, én is ott ültem velük. A kastély kertjében az illatos virágú jácminbokor – két fényképünk is készült előtte –, a szépséges csipkebokor. A kastély előtti térségen az orgonabokrok, az árok mellett a Hortobágyon szokatlan, égbe nyúló fenyőfa, tetején a gólyafészekkel, az iskola előtt az eredetileg ötágú csillag formájú, de egyre laposabb virágágy a virágok maradványaival. A Zsolnycsempék romhalmaza. Villany nem volt, csak valahol távol, a telepített kommunista házában. Mi is, mint mások, petróleumlámpát használtunk. A mi hordozható lámpánk az asztalon volt, a helyieknek a mennyezetről lógott le. Margitán vagy Polgáron lehetett venni *petrót*. Ivóvíz sem volt. Ide helyezték a szüleimet, ide hoztuk a világvevő teleses Orion rádióinkat. A világot a rádióink jelentette. A rádió közvetített győztes magyar futballmeccsek előtt elhangzó Himnusz első taktusa alatt apukám felállt, meghatottan énekelt ő is. Hogy ő felállt, én is felálltam. Ugye, sokáig nem lehetett nyilvánosan énekel-

6 Mónus Imre 2000:283. oldal.

ni a Himnuszt, csak a Szózatot.⁷ És amikor apukám a Romániához csatolt Halmiban, majd Székelyhídon tanított, ott sem énekelhették nyilvánosan a magyar Himnuszt.

A korabeli Nagyszög tanyáról – amely már a térképen sem található – a mi fényképeink az egyedüli képi dokumentumok. 1951. május 23-án, az ötödik születésnapomon három fénykép készült. Ezen a kastély sarkánál készült képen apukám is, én is ünneplőben vagyunk. Apukámon a bricsesz nadrágja. A háttérben egy – talán nyolcadikos – nagyfiú. Úgy emlékszem, ő az, akit apukám arra biztatott, hogy tanuljon tovább. Nem tudom, járt-e aztán gimnáziumba. A születésnapomra kapott kapucnis kabát van rajtam. A kapucnit ehhez a képhez hátra hajtotta anyukám.

A jácminbokor mindig virágzott a születésnapomon. Azóta is nagyon szeretem. Holnap, 2015. május 23-án lesz a 69-ik születésnapom...

7 Az ötvenes évek elején Révai József népművelési miniszter új himnuszt, népdalszerűbbet, énekelhetőbbet forszírozott; a dallam megírását Kodály Zoltántól várta, a szövegét Illyéstől. Illyés Gyula 1974-es naplójegyzeteiből tudjuk, hogy ő ez ügyben beszélt is Kodállal, aki azonban azt mondta neki: Erkel zenéje nem helyettesíthető. Ekkoriban már nem nagyon szólt a *Himnusz* az ünnepeken, vagy, ha mégis, akkor csak a zenekari feldolgozását játszották; ha énekeltek valamit, akkor inkább a *Szózatot*. Széll Jenő szerint Kodály 70. születésnapjának ünneplésén Révai ekként fordult Kodályhoz: „Van még a tanár úrnak egy adóssága velünk szemben.” „Nekem? Magukkal szemben? Micsoda?” „Írjon nekünk a tanár úr új himnuszt.” Mire Kodály csak ennyit mondott: „Minek? Jó a régi”. Széll Jenő: *Így láttam Kodályt*. In Bónis Ferenc szerk. *Így láttuk Kodályt*. Budapest, Püski Kiadó 1994.

Van egy párja is ennek a fényképnek, azon anyukámmal ülök ugyanitt, csak kicsit közelebb bújva hozzá, mint apukámhoz, félig az ölében. Ezen már kicsit domborodik anyukám hasa. Hamarosan megszületik majd a testvérem. Ezt a második fényképet csak azért nem tettem ide, mert nem elég jó a minősége. Apukám nem tudott olyan szépen fényképezni, mint anyukám.

A harmadik képen csak én vagyok, ugyancsak 1951. május 23-án, egy másik jácmin bokor előtt Picuri cicával, kezemben a születésnap babával, az ajándékba kapott kapucnis kabátban. Ezen a fényképen már fel van hajtva a kapucni a fejemre:

Emlékszem, hogy kezdődött az ötödik születésnapom. Reggel anyukám behozott a kertből egy csomó hosszú szárú, keskenylevelű virágot az ágyamba, átölelt és megcsókolt. Így ébredtem fel. Csodálatos érzés volt. A virágok közepe sárga, szép, szabályos szirmuk fehér, rózsaszín, halványlila, sötétlila. Ahogy a kislányok rajzolják a virágokat. Én is így rajoltam mindig.

A felénk eső verandából egy szűkebb előszobába lehetett lépni. Szemben volt a mi hálószobánk ajtaja; az előszoba hosszabb, baloldali oldalán lehetett bemenni a tanterembe. Az előszobában egy keskeny, fehér, letakart asztal volt. Amikor minden második vasárnap az újszentmargitai katolikus pap misét tartott a tanteremben, innen vitték be a hívek az asztalt. A kellékek, a kereszt, a csengő, a gyertyatartó a gyertyával és a szentképek a tanterem fehér, elzárható faliszekrényében voltak, ennek a kulcsát a szüleim odaadták a plébánosnak. Magát a fehér asztalt is bevitték oltárnak. Mi – reformátu-

sok lévén – nem mentünk misére, de a kihallatszó csengőhang izgalmas volt. Ekkor még nem tudtam, hogy nemcsak azért nem megyünk, mert mi reformátusok vagyunk, hanem, mert a tanítóknak, tanároknak ekkor – és a pártállami rendszerben végig – tilos volt templomba járniuk. A mise után a szüleim behívták a plébánost hozzánk, egyszerűen meghívták ebédre is. Egyszer azonban, mikor a pap a szokásos közvetlenséggel jött be, hogy a faliszekrény kulcsát visszaadja, anyukám zavartan elé ment, és azt mondta neki: „*ne haragudjon, tisztelendő úr, nem hívhatom be*”. Feljelentették őket Újszentmargitán, hogy barátkoznak a pappal. Nehéz elképzelni, hogy Nagyszög tanyán, az átalakított tanteremben tartott vasárnapi misén volt olyan résztvevő is, aki valahol jelezte, hogy a pap jó viszonyban van a tanítóékkal. A pap megértő, barátságos reagálását édesanyám zavarára most is látom. Ez talán az első tanévben volt. 1950 nyarán költöztünk Nagyszögre, Béla öcsém pedig 1951. szeptember 10-én született. Most, hogy a neten kerestem az 1950 és 1953 közötti újszentmargitai iskolaigazgatók nevét – Nagyszögöt 1947-ben Újszentmargitához csatolták –, két ismerős névre is találtam: Trembeczky Miklós 1950-től 1952-ig volt igazgató, Ládi József pedig 1952-től. Hát persze! Trembeczky, majd Ládi. Ismerős nevek. Mindkét igazgatóról beszélgettek a szüleim.

A verandához különös élményeim fűződnek. Egyszer, amikor a lakásunkból kiléptem a verandára, a fejemre repült valami. Rémülten visítotam. A szüleim csak nehezen tudták kiszedni a hajamból a – denevért. A harmadik év telén – ekkor már első voltam – egy másik kalandom is volt itt. Anyukám rám adta a karácsonyra kapott irhabundámat, aminek az egyik ujjából kifelé jövet, a verandán kimászott egy – egér. Ő is, én is nagyon megrémültünk. Az egérke elinalt, én meg visítózva visszamentem a szobánkba. Anyukám befoltozta az egérrágt szakadást a kabátom ujján, és a szüleim újabb hadjáratot indítottak az egerek ellen. Van néhány fényképünk 1953 decemberéből, amikor már Nagyecsedben laktunk. Még ezeken az ecsedi téli fényképeken is – a két éves Béla öcsémet húztuk Korompay Edit ottani barátnőmmel szánkón – ebben az irhabundában vagyok. És a fejemem kendő van, mint Nagyszögön is volt. Edit fején pedig a kabátja kapucniája...

A veranda menedék is volt. 1952 őszén a szüleim elhatározták, hogy disznót vágunk. Vettek egy mangalica süldőt, bezárták a kastély előtt lévő disznóólba. Furcsa tákolmány volt ez: sem a kastélyhoz, sem az iskolaudvarhoz nem illett – de ott

volt. Apukám nagy reményeket fűzött a mangalicánkhoz. Beszerezte a disznóöléshez szükséges passzusokat, és megállapodott Sárándi bácsiékkel meg Vermesékkal, hogy segítenek a munkákban. Korán reggel izgatottan néztem, ahogy elkapták, leszorították és leszúrták az ide-oda rángatózó, visító, a küzdelmet végül feladó disznót. Előbb leeresztették a vérét az edénybe, majd rászórták a disznóra a szalmát, és meggyújtották. Utána jó, megkönnyebbült hangulat volt. Amint a füst kezdett felszállni, hirtelen két lovas rendőr trappolt közénk, körbejártak bennünket, aztán az egyik elkezdett felém jönni, én pedig kétségbeesetten hátráltam a veranda nyitott ajtaja felé. *Magas lóról kergettek.*

A rendőrök kérték a passzust. Az engedély rendben volt, a rendőrök ellovagoltak. Körülbelül kilencven kilós volt a mangalica, mondta apukám. Finom volt minden. Az orjaleves íze most is a számban van. A várakozás izgalma csak fokozta az élvezetet. Lett kolbászunk, májas és véres hurkánk, sonkánk. Apukám valahonnan szerzett kölest is. Rizs nem volt akkoriban – ugye, éppen a Hortobágyon kezdték termesztani az ötvenes évek elején –, de „jó ízű lesz ezzel is”, mondta. A probléma csak az volt, hogy a disznó zsírából többet kellett beszolgáltatni, mint amennyit kisütöttek a hájából. Ez a mangalica nem volt kövér. Apukám valahogy összevásárolta a zsírt, aztán Képeséssel megalkudott, hogy szekéren beviszik együtt Polgárra a beszolgáltatást. Többre került a leves, mint a hús, mondta apukám. Nem is vágunk többet Nagyszögön disznót – de máshol sem. A telepített kommunista lehetett, aki a rendőrségen feljelentett bennünket, mondták a szüleim. Ki más lett volna? A telepített kommunista nem nagyszögi volt, máshonnan került ide, de senki nem tudta, honnan. Messzebb a többi háztól, Nagyszög szélén, külön lakott. És a villanyt is bevezették hozzá. Külön, csak ő hozzá. És a telefont is!

Kilépünk

A mi három évünk Nagyszögön egyfajta büntetés volt, de kitérő is a Rákosi-korszak napi jelenléte elől. A szüleim persze, jártak gyűlésre Margitára, hiszen az iskola a Polgártól 16 km-re lévő Újszentmargita iskolájához tartozott 1947 óta. Nagyszögtől hét kilométerre volt Margita, nem kellett naponta menniük a kötelező Szabad Nép-félórákra, mint Pocsajban. De időnként egyikük-

nek be kellett menniük az iskolába. 1951 tavaszán emlékszem egy napra, amikor anyukám ment be Margitára. Már szürkült, de még mindig nem ért vissza. Egyre hidegebb volt, egyre erősebben fújt a szél. Fáztam. Nyugtalanul vártuk anyukámat. Apukám azt mondta, keressék valami melegebbet a tükörszekerényben. Máskor anyukám adta ide a ruhámat. A meggyiszínű tükörszekerény kétajtós asztalában voltak az én ruháim. Kivettem egy blúzt, amit Pocsajban nagyon szerettem – de már nem jött rám. Kinöttem. Egyre erősebben tombolt a szélvihar. Aztán egyszer elcsigázottan megérkezett anyukám. Gyalog jön haza a viharban Margitáról, ahogy máskor is. Együtt indult haza néhány tanyasi asszonnyal, de olyan erős szél fújt velük szemben, hogy anyukám lemaradt. És az asszonyok ott hagyták, maguk mögött. Ugye, ők hozzá voltak szokva a pusztai szélviharhoz, a szél félelmetes sebességéhez. És anyukámat magára hagyták. Elgyötörve ért haza. Apukám vigasztalta. Sírós, addig nem ismert hangon ismételtette: „*Menjünk el innen, Lajcsi*”. De csak két év múlva tudtunk elköltözni Nagyszögről.

Ahogy írtam, a lovas rendőrök is kijöttek, amikor nálunk disznóölés volt. A kötelező békekölcsön-jegyzés sem került el bennünket. Kaptunk egy, a rendszert dicsőítő propaganda-könyvet is sok fényképpel: lelkes felvonulókról, munkaversenyekről, sztahanovistákról, épülő-szépülő szocialista hazánkról, Rákosi Mátyásról voltak benne képek. Sajátos kilépés volt ez a könyv a tanyán túli világra. Ebből ismertem meg Pióker Ignác különleges nevét, aki sokszorosan túlteljesítette a munkatervet. Ilyen kifejezéseket tanultam még meg: kulák, reakció, békeharc, sztahanovista, élmunkás, munkaverseny, ötéves terv, a munka frontja, klerikális reakció, népi demokráciánk, a szocializmus építése. És a jelszavak: „*Ötéves tervünk béketerve*”; „*Munkára, harcra kész*”; „*Magyarország a vas és acél országa*”. Azt, hogy „*Magyarország nem rés, hanem erős bástya a béke frontján*”, nagyon nem értettem, mert – mint kiderült – a „front” a harcok helyszínét jelenti. Sokan haltak ott meg. Meg azt is hallottuk, hogy a front itt is volt. Volt is egy kislány a tanyán, aki némi büszkeséggel mondta, hogy az apja „*odamaradt a fronton*”. Egy másik gyereknek pedig az apja sánta lett, amikor itt volt a front, és rálépett valamire. Mi akkor a béke frontja? A kívül-belül feldúlt kastély a harcok nyomaival, a kitört ablakok, a romba dőlt fürdőszoba, a katona sírja a kertben, a kerek, beton siló a rozsdás vasdarabokkal... Az „erős bástya” sem stimmelt. És hát a béke megvédése sem volt világos. „*Gyűjtsd a vasat és a fémet, ezzel is a békét véded*”.

Kitől?⁸ A békének ellentmondott az az ének is, amit az alsósoknak meg kellett tanulniuk. Az iskolaudvaron kört alakítva énekeltek: „*Hegyek között, völgyek között zakatol a vonat / én a legszebb lányok közül téged választalak. / Egy a jelszónk, tartós béke, / Állj közénk, és harcolj érte*”. A körön belül a velünk ellentétes irányban lépegető lány azzal táncolt az ének utolsó két sorára, akit választott, miközben mi megálltunk, elengedtünk egymás kezét, és tapsolva énekeltek, hogy „*Egy a jelszónk, tartós béke, / Állj közénk, és harcolj érte*”. Ők ez alatt egymás kezébe kapaszkodva hátradóltek és forogtak, lábfejüköt rögzítve a másik lábfejehez. Utána a két lány helyet cserélt, hegyek között, völgyek között máris zakatolt tovább a vonat, de már a kiválasztott lány lépegetett a körön belül velünk ellentétes irányba. De ezt hamar meguntuk, előbb-utóbb mindenkit választottak, bár igaz, ami igaz, volt olyan, akit kétszer is, és olyan is, akit egyszer sem.

Vonaton 1950-ben ültem először, amikor Pocsajban laktunk. Mátészalkára mentünk, apukám két nővére lakott itt: Irénke néni – ő volt a legidősebb a nyolc testvér közül – és Erzsi keresztanyám, aki óvónő volt. Az apai nagyszüleim 1889-ben házasodtak össze, Irénke néni 1891-ben született. A férje, Uray Bandi bácsi valamikor jegyző volt, és persze, réges-régen nyugdíjas. Gerinctörése volt szegénynek nyolcadik gimnazista korában. Kiváló tornászként leesett a tornateremben valamilyen eszközről – talán lóugrás közben –, és az eltört gerince úgy forrt össze, hogy púpos lett a háta. Irénke néniék a Cinevégnak emlegetett hosszú utcában, a Dózsa György utcában laktak, a 76. szám alatt. A hosszú, tornácos, szép, masszív parasztház felső, utcai felét bérelték; a tulajdonosok a lenti felében laktak. Az első szalkai tartózkodásomról csak egy emlékem van. Kint ültünk az asztalnál a szép, nyári-ás időben az udvaron – nekem kicsit sokan voltunk. Itt volt Fehérgyarmatról Manyi néni – talán a férjével, Józsi bácsival –, és itt volt Erzsi keresztanyám is. A szemembe sütött a nap. „*Apu, vidd el a napot*”, mondtam nyűgösen. Rossz volt a közérzetem a népes társaságban. Ezt a kívánságomat sajnos, a nagynénéim később is felelgettek. Hogy milyen elkényeztetett voltam. Ugye, azt nem tudtam elmondani, hogy apukám úgy üljön, hogy ne süssön a Nap a szemembe. Később a szüleim büszkén em-

8 Hallom ma délelőtt (2015. december 28.) a Klubrádió egyik interjújában, hogy a negyvenes évek elején egyszer ez volt kírva az interjúalany osztályában a táblára: „*Üsd a zsidót, ahol éred, Ezzel is a hazát véded!*” Mit lehet erre mondani?

legették, hogy amikor a vonaton a velünk szemben ülő házaspár kenyeret és kolbászt vett elő, én néztem őket, és megkérdeztem anyukámat: „Anyukám, mi mikor vágnak disznót?” A házaspár észbe kapott, és adtak nekem kóstolót.

Hazafelé jövet Debrecenben, ahol át kellett szállnunk, kitereltek mindenkit a pályaudvarról, bennünket is. Ki kellett szállniuk az utasoknak a vonatokból is. A háború nyomait látványosan viselő pályaudvar előtti térségen kellett állnunk. Mi éppen a szétvetett lábbal álló rendőrök sorfala mögött álltunk. *Csatárláncban* álltak, mondta később apukám. Sokáig, nagyon sokáig kellett állnunk a tüzes napon a rendőrök láncá mögött. Egyszer csak feszesebb lett a rendőri sorfal. Hirtelen lábdobogás hallatszott, lábakat, cipőket, nadrágszárakat láttam a sorfalat alkotó rendőrök közötti nyíláson. Aztán csend lett, és egy idő után a rendőrök sorfala is felbomlott. A hetvenes években a korcsulai nyilatkozat miatt félreállított Hegedüs András⁹ jártunk néhányan szakmai beszélgetésekre (1973-tól a lakására).¹⁰ Az egyik alkalommal, amikor nála voltunk,¹¹ az ő 1956 előtti politikai és 1956 utáni szakmai pályafutásáról volt szó. Megkérdeztem, hogy 1950-ben a vezető pártfunkcionáriusok nem mentek-e vonattal Debrecenbe. De igen, mondta kis gondolkodás után. Akkor az ő lábát is láttam, mondtam.

9 Hegedüs András 1949-től 1951-ig a párt (Magyar Dolgozók Pártja) mezőgazdasági és szövetkezeti osztályának volt a vezetője; 1950–51-ben a párt Központi Vezetősége Titkárságának a tagja. 1952-ben az állami mező- és erdőgazdaságok minisztere. 1953-tól két évig a Minisztertanács első elnökhelyettese és egy évig földművelésügyi miniszter. 1955. április 18. és 1956. október 24. között a Minisztertanács elnöke volt. 1956. október 29-én a párt Moszkvába menekítette. Moszkvában könyvtárba járt, szociológiával kezdett foglalkozni. Az ott eltöltött két év alatt gyökeres változáson ment át. Saulusból Paulus lett. 1958-ban tért haza. 1963 és 1968 között az MTA általa alapított Szociológiai Kutatócsoportjának igazgatója és a Valóság folyóirat szerkesztője.

10 Azokat, akik 1968-ban aláírták a Csehszlovákia szovjet megszállása elleni tiltakozást Korcsulában (Hegedüs András, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Tordai Zádor, Vajda Mihály), elbocsátották állásukból. Hegedüst leváltották a Szociológiai Intézet igazgatói tisztségéről. 1973. május 8-án az aláírókat (és a tiltakozással egyetértő Kis Jánost és Bence Györgyöt) kizárták a pártból. A férjemmel aznap délután találkoztunk Hegedüs Andrással egy presszóban.

11 Bognár Tibor, Zétényi Zoltán, a férjem, Lázár Guy, Zsille Zoltán és felesége, Balajthy Anna is jártak ide.

Szóval, a debreceni Nagyállomáson 1950-ben. Nagyon megszomjaztam, mire elmentek a rendőrök a pályaudvarról, de nem volt már vizünk. A helyzet reménytelen volt, az utasok nagyon sokan voltak, nem tudtuk, mikor indul a mi vonatunk. Az állomás kútja előtt sokan várakoztak. Akkor apukám azt mondta, elmegy az utasellátóba, vesz nekem egy üveg bambit. Jó sokára jött vissza. Nem volt már bambi, mondta. Csak egy üveg sört tudott hozni. Ígyak belőle egy kortyot, az majd oltja a szomjamat, és annyi még nem árt meg. Gyönyörű, aransárga színe, szépséges fehér habja volt. Mint a kedvencemen, a madártejen úszó, tojásfehérjéből varázsolt hab. Mohón beleittam, és abban a pillanatban ki is köptem. Be voltam csapva. Ez valami szörnyű, keserű ital volt! Azóta sem szeretem a sört.

Hazafelé menet az állomásról apukám a hátán vitt. Már késő volt, jól esett a szunyókálás a hátán. A vasútállomás Pocsaj-Esztáron volt, két kilométerre Pocsajtól, tíz kilométerre a határtól.

Másodszor 1951 szeptemberében ültem vonaton. Mátészalkára mentünk ekkor is, Béla születését vártuk. A testvérem a szalkai kórházban született. Anyukám mesélte később, hogy apukám először a Bendegúz nevet gondolta a kisfiúnak, de anyukám ez ellen tiltakozott, és végül Béla Lajos lett, mint apukám.

Apukám hamar visszament Nagyszögre, ő tanított anyukám helyett is. Én Szalkán maradtam, Irénke néniéknél, amíg anyukám a kórházban volt. Egyszer át akartam futni a szembe szomszédba, mert Irénke néni ott beszélgetett a kerítés mellett, a járdán. Kocsord felől éppen jött egy autóbusz, én pedig előtte rohantam át a beszélgetőkhöz. Majdnem elütött, szörnyülködött Irénke néni. Mindenkinek elpanaszolta felháborodással a hangjában, hogy mit csináltam. Egyes szám harmadik személyben beszélt rólam. Nem volt lelkiismeret-furdalásom, de az, hogy azt akarta: szégyelljem magam, amiért rosszat tettem, dacot váltott ki belőlem. Nem szégyelltem magam. Én nem akartam rosszat. Csak hozzájuk akartam átszaladni a túloldalra. Hogy én is részese legyek a beszélgetésnek. És én is megrémültem, amikor hirtelen felbukkant a busz. Hát, így szembesültem a Nagyszög forgalmához képest városias szalkai forgalommal.

Belép a külvilág

Ha ritkán is, de a külvilág be-belépett a tanyára. Emlékszem egy vándor drótostótra. Az egyik nyá-

ri szünetben hangzott fel a furcsa, kántáló kiáltás: „Drótozni, fótozni! Fazekakat fótozni!” A szüleim nagyon örültek neki. Nagyon kedves ember volt, amíg dolgozott, apukám beszélgetett vele. Megforrasztotta az apukám barnás zöld katonai csajkáját is, ami apukámmal volt a Graz melletti szovjet fogságban is, és vele volt végig, amikor megszökött a fogságból, és papírok nélkül hazagyalogolt Mátészalkára. Hát, nem haza, nem volt „haza”, hanem a legidősebb nővérehez, Irénke nénihez. Istenem, milyen cirkusz volt, amikor anyukám az akkorra már kívül-belül rozszant csajkát valamikor, a hatvanas évek elején apukám megkérdezése nélkül kidobta a szemébe! Apukám teljesen kiborult. Neki a csajka nem használati tárgy volt, hanem társ a fogságban, útitárs Graztól Mátészalkáig.

Egyszer – 1951 tavaszán lehetett, még nem volt vége a tanévnek, és még nem volt testvérem – egy kis vándorcirkusz jött a tanyára. Ekhós szekereken jöttek, az iskolaudvaron rendezkedtek be. Okos ülőalkalmatosságokat raktak le a közönségnek. Bejárták a környéket, valamilyen vidám hangszeren és vidám hívogatással hívták fel magukra a figyelmet. A szekeriükön csillogó ruhában, különleges, hajlékony mozdulatokkal bővölte el a kíváncsiakat az artistanő. Az előadásra elég sokan jöttek, ugyanez az artistanő árulta a jegyeket, de a szüleimtől nem fogadott el pénzt. Nekem egy helyes kis lapos valamit hozott. Valami kedves vidámságot is mondott, miközben ráültetett. Hogy ha leesnék róla, majd szóljak. Aminek persze, semmi realitása nem volt. Varázslatos volt, amiket csináltak. Azóta is nagyon szeretem a cirkuszművészetet.

1951 nyarán elviselhetetlen kánikula volt. Ilyen hőség még nem volt, mondták a helyiek. A szüleimmel kiléptünk a tűzforró tanyáról: elmentünk mi is a kanálishoz, hogy víz mellett legyünk. Nagy kirándulás volt ez. Ez volt a Folyás érből átalakított Nyugati-főcsatorna Folyás tanya mellett. Folyás Polgárhoz tartozó tanyaközpont volt, közel Újszentmargitához is.

A parton letelepedtünk a pokrócra. Lehúztuk a cipőnket. A szüleim ruhában maradtak, csak apukám hajtotta fel a nadrágja szarát. Ekkor még nem született meg a kistestvérem. Fantasztikus volt látni a folyó vizet. Néhányan prüszköltek, pancsoltak benne. Kis bugyiban álltam a parton, aztán léptem egyet a vízbe, aztán még egyet. És – zsupsz! Megtörtént a baj. Lecsúsztam a szabályos „V” alakú meder aljára. Próbáltam kiabálni a vízben, kapaszkodni, de hiába. Csak a vizet láttam. Víz vett körül mindenütt. Mikor harmadszor vetett fel a víz, elkaptak.

Ekkor már nem szoktak élni, tudtam meg utólag, de én éltem. A lemerülés minden pillanatára emlékszem. Édesapám fogott – ő sem tudott úszni –, és az ő másik kezét is fogta valaki. Hárman kapaszkodtak egymásba. Csatárláncban, mondta apukám. A parton a lábamnál fogva fejjel lefelé lógatva tartottak, hogy jöjjön ki belőlem a víz. Nem vesztettem el az eszméletemet, de nem tudtam beszélni. Hazavittek fogattal. Három napig nem tudtam megszólalni, csak némán, fehéren feküdtem. Aztán szépen, lassan visszatértem az élők sorába. De soha nem tudtam elfeledni azt a félelmet, amit a kanálisban éreztem, és soha nem tanultam meg úszni. Mikor Budaörsön megépült az uszoda, ízig-vérig urbánus férjem, akinek természetes volt, hogy tud úszni, az egyik nyáron rábeszélte, hogy vegyek úszásórát az úszómestertől. Az úszómester büszkén mondta Guynek, hogy nem ismer akadályokat: átúszta ő a La Manche csatornát is, és még a saját feleségét is megtanította úszni, aki pedig hozzám hasonlóan félt. Nekem elképzelhetetlen volt, hogy mindkét lábammal fent legyek a vízben. Ha valahogy mégis rávettek, hogy próbáljak vízszintesen fent maradni, páni félelem lett úrrá rajtam. Reménytelen eset voltam. Néhány úszásóra után az úszómester azt mondta, inkább visszaadja a pénzt, csak ne jöjjenek többet órára. A pénzt nem kértem tőle vissza, de nagyon jó volt, hogy nem kellett többet úszásórára mennem.

Nekem a Nagyszögön megismert tankönyvek is kilépést nyújtottak. Érdekes címük volt: *Első könyvünk, Második könyvünk, Harmadik könyvünk, Negyedik könyvünk*. Ezekben egyben volt az írás, az olvasás, a nyelvtan, a számolás és az ének. Emlékszem, az egyik olvasmány arról szólt, hogy ha piros a lámpa az utcán, ne menjünk át, csak, ha zöld. A képen persze, nagyvárosi forgalom volt, de a lámpát nem értettem. Micsoda hülyeség! Ha én át akartam menni mondjuk, Sárándiékhoz, Képesékhez vagy Vermes Mariékhoz, ahhoz nem kellett piros meg zöld lámpa.

Nagyszögtanyán, ha beteg lettem, székfűtéát ittam, a székfűt anyukámmal szedtük nyáron. Volt fodormenta teánk is, plántateánk is, meg ricinusunk. A Képesék gémeskútjából hordtunk ivóvizet. Apukám próbálta elérni, hogy a tanyán legyen ártézi kút is, merthogy a víz nem volt tiszta. Emlékszem, egyszer valamilyen bizottság ki is jött, apukám próbálta őket meggyőzni, de úgy döntöttek, hogy nincs szükség új kútra. Volt a kastély kertjében egy betömődött fűrt kút is – elvégre valamikor fürdőszoba is volt –, de a háborúban tönkrement,

talán, amikor az egykori fürdőszoba hátsó fala ki-
dőlt.

1951. szeptember 10-én megszületett Béla a
mátészalkai kórházban. Nagy öröm volt ez. Nagyon
akartam, hogy nekem is legyen kistestvérem. Anyu-
kám mesélte, hogy többször is sírásra hajló hangon
nyöszörögtem, hogy „mindenkinek van kistestvére,
csak nekem nincs!” És most nekem is lett.

Én 1946. május 23-án születtem Fehérgyarmat-
on, Manyi néniék lakásában, bábaasszony segítsé-
gével. Farfekvéses lévén, nem volt könnyű engem a
világra segíteni. Anyukám nyolc órán át vajúdott.
Aztán végre megszülettem, fehéren, koraszülöt-
ten, némán. A bába a bokámnál fogva lógatott,
felyáltva hideg vízbe meg forró vízbe mártogatott,
és közben pofozgatta a popsimat. „Tetszik tudni”,
mondta közben anyukámnak, „ha valahol a ható-
dik vagy nyolcadik gyermek nem akar sokáig felsírni,
magsajnálom azt a szegény asszonyt, és úgy hagyom a
gyermeket. De hát a tanítóné asszony annyit szenved-
tett, és hát ez az első gyermek”. Aztán egyszer – jó
sokára – halk kis nyekergés jött ki belőlem. Nagyon
nagy boldogság volt ez, mondta anyukám. A legna-
gyobb, amit addig érzett.

Pocsajban, meg, ugye, idő előtt, halva született
az a kisbaba. Anyukám, aki ekkor 39 éves volt,
kórházban akarta szülni a második gyermeket.
Két nagynénem is lakott Mátészalkán, Erzszi ke-
resztanyám és apukám legidősebb nővére, Irénke
néni. Irénke néni a férjével, Uray Bandi bácsival a
Cinevégen lakott, a Dózsa György utca 76. szám
alatt.¹² Így Béla a mátészalkai kórházban született.
Könnyen, gyorsan jött a világra. Fél óra alatt. És
otthon ugyanabban a fonott bölcsőben feküdt,
amiben annak idején én. A bölcső most is a szüle-
ink ágya mellett volt, az anyukám oldalán. Ha rin-
gattuk a kistestvéremet, szépen elaludt. A bölcsőt
még én kaptam annak idején, amikor megszülettem
Fehérgyarmaton, Manyi néni szomszédjától, Balás
Zoltánné Annus nénitől. Anyukám mesélte, hogy
annyira szerettem, hogy amikor már kinőttem belő-
le, akkor sem akartam átfeküdni a felnőtték ágyába,
ahol kettőjük között lett volna az alvóhelyem. Végül
azzal csábított, hogy „Gyere, Ildike, bogár van ben-
ne”, amire aztán átmásztam, miközben mondtam,
hogy „bodár, bodár”. Amikor ezt elmeséltem Guy-
nek, azt mondta, nem csoda, hogy annyira félek a
bogaraktól. Ez persze, nem volt ilyen egyszerű ok-
ozati összefüggés. Nagyszögön is sok svábbogár

12 Ezt a hosszú, a Kossuth tértől a Kocsordi útig ter-
jedő, talán két kilométernyi utcát mindenki Cinevégnak
hívta.

volt a kastélyban, aztán Mátészalkán, a Fürst Sán-
dor utcai lakásunkban is.

1952 nyarán apukámnak, mint hadkötelesnek
– 51 éves volt ekkor – Berettyóújfaluba kellett men-
nie a honvéd kiegészítő parancsnokságra.¹³ Amíg
ott volt, az egyik nap az akkor már tízhónapos
kisöcsémrel valami történt. Valamit bevehetett a
szájába az orgonabokrok alatt, a pokrócon csúszkál-
va. A bőre elsötétedett, a teste rángatózott, a fejét
ide-oda dobálta. Fuldoklott. Anyukám elküldött
Képesékhez, hogy fogjanak be a szekérbe, megfizeti
a fuvar, mert a kistestvéremet orvoshoz kell vinni
Margitára. De Képesék nem fogtak be. Aratás volt,
fáradtak voltak a lovak. Aztán Sárándiékhöz is elfu-
tottam. Ők sem vállalták a fuvar. Vermesék sem.
Mások sem. Ugye, Margita vagy hét kilométerre
volt Nagyszögötől. A kistestvérem meg kínlódva,
fuldokolva hánykolódott. Anyukám végső kétség-
beesésében elküldött a bábaasszonyhoz. Ha valami-
lyen bajuk volt a tanyasiaknak, ő segített. Talán Biri
néninek hívták? Messze lakott tőlünk, arra még ad-
dig nem jártam. Elég idős volt már, anyukám félt,
hogy nem fog eljönni. Nagyon futottam, ameny-
nyire csak bírtam. A sarkam verte a popsimat. És
a kedves öregasszony eljött. Anyukámtól kért egy
kis gyújtóst meg gyufát, a fadarabokat gondosan
átnézte, és csinált egy kis parazsat. Aztán, amikor
a parázs kezdett elhamvadni, beletette a tiszta la-
vóba. Anyukámat úgy szólította, hogy „tanítóné
asszony”. Meg úgy, hogy „tekintetes asszony”. Azt
mondta, hogy anyukám pisiljen a hamvadó parázss-
ra. A pisilés helyett valamilyen más szót mondott.
Utána kért egy lepedőt, beleáztatta a parázson steri-
lizálódott vizeletbe, és belebugyolálta a gyerek egész
testét. És – csoda történt. A kisfiú lassan megnyu-
godott, a bőre visszanyerte a színét, majd szépen el-

13 Apukám katonai igazolványát 1952. február 11-én
állították ki Berettyóújfaluban. Eszerint fegyverneme
gyalogság, rendfokozata *honv*(éd), katonai szakképzett-
sége lövészeti, beosztási képzettsége *lövész*, párttagsága
P(árton)kívvüli, iskolai végzettsége *tanítóképző*, polgári
szakképzettsége *tanító*, polgári foglalkozása *tanító*. Első
tényl(eges) katonai szolg(álatra) behívva mikor? 1922. X.
1. hova? *Polyalest* (helyesen: Ploiești). Szolgálatának rö-
vid leírása 1922. X. 1–1923. X. 1-ig *Polyalest* (helyesen:
Ploiești) *Tart*(alékos) *t*(iszt)í *gyalogsági*. A különleges
feljegyzések rovatban pedig: „A *hadkötelesek nyilvántar-
tásából a nyilvántartás felső korhatárának elérése miatt fo-
gyatékbba* (így!) *helyeztem a 0525/1954. M. N. V. K. szerv.*
és M. Cs-fég (?) *rendelete alapján. M.szalka* (így!) 1954. 6.
14. *Retner* (?) *András kat. nyt. vez.* (katonai nyilvántartás
vezető). Alatta a mátészalkai járási katonai nyilvántartás
pecsétje. Hát, szegény apukám...

aludt. Anyukám nem győzött hálálkodni. Átölelték egymást. Évtizedekkel később jutott eszembe, hogy egy távoli házban lakott a telepített kommunista, akinek volt telefonja. Az azonban, hogy telefonon kérjünk orvosi segítséget, és hogy az orvos jöjjön a beteghez, az emlékezés anakronisztikus gondolata. Ott, akkor és abban a világban ennek még a gondolata sem vetődött fel.

Gyerekek

Nagyszögtanyán eleinte furcsállották a nevet. Ildikó? Ilyen név nincs is, mondták. Volt olyan felnőt, aki „Indigót” mondott. Béla öcsém nevét is furcsállották. A fiúk között a József név volt gyakori – egyszer anyukám mondta is az egyik asszonynak, hogy Sztálin neve is Jóska... A lányok között volt Bözsi, Böske, Annus, Mari. És volt egy nálamnál fiatalabb lány, Kalló Mancó. Akinek, amikor első áldozó lett, kidaueroltatták a haját. Nagyon büszke volt erre a különlegességre – mindenki őt nézte az iskolaudvaron, ahol a szertartás volt.

Hasonlítani próbáltam az ottani gyerekekre, bár ennek nem voltam tudatában. A tanyasi gyerekek lábára kapca volt hajtogatva, az enyémen zokni volt. Ők gumicsizmában jártak, én fűzős cipőben. A lányok fején *kissarkosra* megkötött fejkendő, az enyémen sapka. Aztán, mert nagyon vágytam rá, nekem is vettek Polgáron gumicsizmát. Nagy öröm volt ez. Anyukám csinált hozzá kis kapcát is. Sajnos, a kapca mindig összegyűrődött, a lábamat is felsértette. És már nem esett igazán jól a gumicsizma. Idővel fejkendőm is lett, kötényem is. Csak a nevem maradt Ildikó. De ezt a nevet én mindig nagyon szerettem. Én voltam.

Ezt a fényképet 1953 márciusában csinálta anyukám. A veranda bejárata előtt állok mosolygva a kockás ruhás, kötényes, fejkendő, csizmás, nyolcadikos Juhász Böske mellett. Böske az öcsémet tartja a karjában. Én kabátban, fejkendővel. Mindhárman jól érezzük magunkat. Bözsi nagyon értett a gyerekekhez. Több testvére is volt. Szeretett Bélával foglalkozni. Tudta, hogy kell bánni a kisebbekkel. Böske velem is kedves volt. És a külseje – a fejkendője, a köténye, a gumicsizmája – minta volt nekem.

Az eredetileg rövidre vágatott hajam is megnőtt. És amikor anyukám észrevette, hogy az iskolában többen vakarják a fejüket, mert tetvesek, megnézte az enyémet is. Talált az én hajamban is néhány tetűt. Sokszor emlegette, hogy ahogy számolta a leszedett tetveket, egyre jobban örültem, hogy az én hajamban is vannak. Hogy én is olyan vagyok, mint a többiek. Ugráltam az örömtől. Aztán persze ecetes vizes hajmosás lett a vége.

Nézem a Nagyszögön készült fényképeket. Az ötödik születésnapomon szépen állok az ajándékba kapott fehér zokniban, új szandálban és kapucnis kabátban, kezemben az ugyancsak a születésnapomra kapott babával, hátam mögött a virágzó jázminbokorral. Azóta is nagyon szeretem a jázmin. Most is van itt egy csokorral a konyhában, egy vázában.

Nem volt könnyű szembesülni gyermekkorom meghatározó három évének helyszínével. Sokszor álmodtam, hogy ott vagyok. Erős vágy volt bennem, hogy viszontlássam. Még debreceni egyetemista koromban, 1966-ban az öcsémmel elhatároztuk, hogy elmegyünk vonattal Újszentmargitára, onnan pedig gyalog Nagyszögre, de végül nem indultunk el. Béla első gimnazista volt, együtt laktunk albérletben, az Izsó utcában. Reggel azonban elaludtunk. Talán nem véletlenül. 1998. július 2-án Dáviddal és Ausztráliában élő Eszti unokahúggal elmentünk autóval Nagyszögtanyára. Az akkor 19 éves Esztinek köszönhetem ezt a három képet.

Az első kép – bármilyen hihetetlen is – az iskolaudvar. Az egykor szépen rendben tartott udvarra szinte nem ismertem rá. Giz-gaz mindenütt, vadon nőtt, fányivá terebélyesedett bokrok. A növények sok mindent betemetnek... 1998-ban már így nézett ki az egykori iskolaudvar:

A második kép a kastély hátoldala. Középen voltak az egykori fürdőszoba romjai. A gazos hátsó kertben már nyoma nincs a tanyasiak által eltemetett katona sírjának.

A harmadik képen a jázminbokor előtt állok. Ahol annak idején az ötödik születésnapomon készültek a fényképek. A kép jobb oldalán az egykori tanterem ablakai.

1998-ban már nem lakott senki a tanyán, csak egy pásztorral találkoztunk. Ő emlékezett ránk, apukám tanította. Amikor rákérdeztem Képesékre és Sárándiékra, Juhász Bözsire, Kalló Mancóra és Vermes Marira, csodálkozott, hogy így emlékszem rájuk. Még romosabb volt a kastély, mint annak

idején. Ajtók, ablakok már nem voltak rajta. Egy darabig valamilyen magtárnak használták, de akkor már annak sem. A szobánk ablakpárkányához mentem. Azon rajzoltam, írtam, nézegettem a könyveket. Nagyon ismerős volt minden: amit az ablakon át láttam, az ablakdeszka a rajzolataival. Az egykori kert látványa, a látvány szöge, a kinti és benti sivárság, a hangulat. Csak minden másképpen volt. Azóta nem álmodtam azt, hogy ott lakunk.

Verseket 1952-ben kezdtem írni. Egy *papirosra*, ahogy apukám néha mondta, ha keresett és nem talált ilyet. A gyújtóshoz is papiros kellett. Néha jó *pennát* is keresett magának. És a *tentatartó* sem volt mindig a helyén... A verseimet ceruzával írtam. Szerettem a szépen kihegyezett ceruzát. Az egyik első versem a következő volt:

Tavasszal
Tavasszal újra kinyílik a rózsza.
Én vagyok az édesanyám legkedvesebb lánya,
A kis Ildikója.

Virágzik a virág, a tavaszi virág, a bimbós virágja.
A tavaszi zöld fű kezd zöldellni szépen.
Az én kis rózsám most kezd siratni engem.

Nagyszög, 1952.

A másik pedig:
Magyarok...

Magyarok vagyunk?
Szabadok vagyunk?

Magyarok sem vagyunk
Szabadok sem vagyunk.

Magyarok is voltunk,
Szabadok is voltunk,
Huszár paripáján
lovagolók voltunk.

Nagyszög, 1953.

Amikor ezt szavaltam, a három „voltunk” szót külön megnyomtam, erőteljes hangsúllyal mondtam. A „huszár paripájával” nem voltam igazán elégedett, de nem tudtam jobbat. A tudat, hogy verset írtam – és én írtam le –, felemelő volt. Apukám szerette, ha újra és újra elszavalom, anyukám egy kicsit félt: „nehogy baj legyen belőle”. Akkor még azt éreztem, hogy az ablakpárkány mellett áll-

va a legkönnyebb írni. Később *irkába* írtam, ami az eszembe jutott. Nagyon szeretem ezt a szót. Az iskolásoknak két irkájuk volt: számtan és írás, de nem mindenkinek. Bár már volt tintásüvegem, tollszáram, tollhegyem és itatósom, a mártós tollal csak próbálkoztam. Rá is ömlött egyszer a ruhámra. Az első töltőtollat Mátészalkán kaptam Uray Bándi bácsitól, Irénke nagynéném férjétől harmadikos koromban. Kicsit folyt belőle a tinta, és másképpen hagyott foltot a füzetben, amelybe eredetileg ceruzával írtam, de nagyon szép töltőtoll volt. Szerettem vele írni. Később golyóstollal írtam. Néha ez is hagyott nyomot a papíron, de kényelmes volt.

Nagyszögön a gyerekek tintásüvege a tanterem kert felőli oldalán, az ablakpárkányon volt. Az üvegek címkéjén tulajdonosuk neve. Amikor az iskolásoknak tintával kellett írniuk, valaki szétosztotta a tintásüvegeket, és mindenki maga elé tette a padban lévő mélyedésbe. Hatszemélyes padok voltak itt, talán négy, de nem ültek minden padban hatan. Tintafoltos, karcos, nagyon vonzó, masszív padok. Csak múzeumokban láttam ilyeneket. Egy vasárnap délután, amikor egyedül voltam kint, felfedeztem, hogy nyitva van a terem ajtaja. Bementem a terembe, megkerestem a Tápai Mari és Tápai Isti közös tintásüvegét az ablakpárkányon, és kiöntöttem belőlük a tintát. Arra már nem emlékszem, hogy hova öntöttem, talán a földre – a tanteremnek fekete olajos padlója volt – vagy valaki más tintásüvegébe. Féltékeny voltam a két új gyerekre. 1952 ősze lehetett, amikor a Tápai-testvéreket elhozta az anyjuk az iskolába. Budapestről telepítették ki őket; valamelyik közeli táborban voltak. Talán Borsóson? Mintha gépészként dolgozott volna itt az apjuk. Már az első találkozásunk féltékenységet váltott ki belőlem. Anyukám érezhető rokonszenvvel fogadta a gyerekeket és az anyjukat. Mari negyedikes volt, Isti másodikos vagy harmadikos. Én, ugye, elsős. Nem úgy néztek ki, mint a tanyasiak. A beszédjük is más volt. Azt mondták egymásról, hogy „a Mari”, meg, hogy „az Isti”. És nagyon magabiztosak voltak. Istinek a rekedt hangja és a széles mosolya is

érdekes volt. Pillanatok alatt a középpontba kerültek. Addig úgy éreztem, hogy az alsósok figyelme rám irányul. És most mindenki rájuk figyelt. Az egyik nap Mari hozott magával egy könyvet. Nagy szó volt ez, itt senkinek sem volt könyve. Pláne, gyerekkönyve. Nekem is csak az a Tündérmesék című kötetem volt, aminek az üres belső oldalát még öt éves koromban írtam tele. Ültünk kint, az udvaron, szünet volt, és Mari olvasott a könyvéből. Mindenki figyelt. A zsírban sült burgonya című történetre emlékszem. Egy nagyon beteg kislányról szólt, akinek utolsó kívánsága, hogy ehessen zsírban sült burgonyát. Nagy nehézségek árán – a nehézségekre már nem emlékszem – végül elkészítik neki a zsírban sült burgonyát, aminek olyan különleges hatása volt, hogy – láss csodát! – a nagybeteg kislány meggyógyult tőle. Ugye, ekkor még nem ismerték a magyar nyelvben a róseibnit, pláne nem a csipstet. Próbáltam most megkeresni a neten a zsírban sült burgonya történetét, de nem találtam semmi ilyet. Más emlékem pedig nincs a Tápai Mariék könyvéről. Ha valaki tud valamit...

Szóval, Tápai Mari megjelenésével háttérbe szorultam. Hétfőn kiderült, hogy a két gyerek tintásüvegében nincs tinta. Anyukám próbálta kideríteni, hogy ki öntötte ki. Én csak lapítottam. Nagy probléma, ha valakinek nincs tintája az iskolában. Most hol vegyenek? Anyukám azt mondta az anyjuknak, hogy utána fog járni, hogy ki öntötte ki a tintájukat a padlóra, és adott nekik tintát. Én rossz lelkiismerettel eloldalogtam. Tanítás után bementem a szobánkba, és a szelzonra feküdtem. A takarót magamra húztam, a fejemet is alátettem, hogy ne lássak senkit, semmit, és engem se lássanak. Menekülni próbáltam a szégyen és a büntület elől. Úgy tettem, mintha aludnék. Anyukám később mellém ült, nem szólt semmit. Tudta, hogy én voltam. Nagyon jól esett, amikor a takarót kicsit megigazította az arcomon, hogy jobban tudjak lélegezni.

A következő tanévben Tápai Mariék már nem jártak Nagyszögön iskolába.

BÚCSÚ SZABÓ ILDIKÓTÓL

Gyakran képtelen helyzetként értelmezzük a valóságot, egy tisztelt, szeretett személy elvesztését. A múltat és saját cselekedeteinket kutatjuk, mit és hogyan lehetett, kellett volna másképp csinálni? Alkudozni próbálunk – mindhiába. A veszteség súlya eltompítja érzékeinket. Talán ettől állunk itt szorongva, szemlesütve Szabó Ildikó ravatalánál.

Két dolgról keveset beszélgettünk, többnyire szakmai kérdéseket vitattunk meg, mérlegeltük egymás érveit. Az egyik, inkább elhallgatott kérdés a halál, a másik a barátság volt. Ez a megkésztetés nyomasztó. Valamennyien megtapasztaltuk Ildikó életbe vetett hitét, akaratát, cselekvő készségét. Ennek nem mond ellent az a felfogás, amelyet képvisel az elmúlással kapcsolatban.

Feltennem Ildikónak a kérdést, ahogy Louis Hoffman is tette: „Hogyan változtatnád meg a kapcsolataidat, ha tudnád, hogy te is és a szeretteid is örökké élnétek?” Biztosan számtalan ötlete, terve adódott volna, hiszen bízott az élet értelmében, saját alkotó erejében, küzdőképességében.

Elmondanám Ildikónak, ami az egzisztencialista pszichológia feltevése is, hogy az ember eredendően értelmet kereső lény. További kérdés, hogy az egyén keresi a lét értelmét vagy teremti azt. Ismeretes, ebben a megközelítésben az egzisztencialista pszichológia beszél Hamis, Átmeneti és Végső Értelmeiről. Csak ez utóbbi érdekes, mert segít túllépni a halált, az elszigeteltséget, a szabadság és az értelmetlenség kérdését boncolgatja.

A belső szabadság a lényeg. Gondoljunk Kierkegaard-ra, aki a folyamatosan szorongó ember lényegének a szabadsággal járó felelősséget tekinti döntő attitűdnek.

Hogyan kerülhetünk a pszichés szabadság birtokába? Otto Rank – Freud mentora – szerint azoknak a dolgoknak, amelyek hatással vannak az életünkre, annyi hatalma van felettünk, amennyire nem vagyunk tisztában az ösztöneink, a tudattalanunk, a környezetünk hatásával, és ennyiben vagyunk kiszolgáltatottak nekik. Rank, mint sokan mások, az önismeretet ajánlja, hogy növeljük szabadságfokunkat. A döntés joga bennünk van. Választhatjuk a tudatlanságot, de ezzel csökkentjük az etikus vagy az autentikus élet lehetőségét. Végső soron e választások csökkentik a képességünket az intimitásra és a kapcsolati boldogságra.

Az egzisztencialista pszichológia tétele: igen a halálra, igen az életre. A félelem az élettől – a halállal való megbirkózás képtelensége is. Megtapasztaltuk, Ildikó folyamatosan igent mondott az életre, az autentikus élet lehetőségére.

A szorongásra nem legyőzendő ellenségként kell tekintenünk, hanem meghívásként a fejlődésre, hasonlóképpen a halálra is, mivel az kapcsolataink és egymás mélyebb szeretetére és megértésére ösztönöz. Akik ezt elfogadják, talán nem fognak félni tovább az élettől sem.

A másik kérdésről, a barátságról – amely mindkettőnknek kitüntetett életértéke – egyszer említettem Ildikónak Márai felfogását, amely így hangzik:

„Nincs emberi kapcsolat, mely megrendítőbb, mélyebb lenne, mint a barátság. A szerelmesek, igen, még a szülők és a gyermekek kapcsolatában is mennyi az önzés és a hiúság! Csak a barát nem önző: máskülönben nem barát. Csak a barát nem hiú, mert minden jót és szépet barátjának akar, nem önmagának. A szerelmes mindig akar valamit: a barát nem akar önmagának semmit. A gyermek mindig kapni akar a szüleitől, túl akarja szárnyalni atyját, a barát nem akar sem kapni, sem túlszárnyalni. Nincs titokzatosabb és nemesebb ajándék az életben, mint a szükséztől, megértő, türelmes és áldozatkész barátság.

S nincs ritkább”.

Montaigne, amikor eltűnődött az érzés fölött, egyik kapcsolatáról – mely La Boétie-hez fűzte – azt mondta: „Barátok voltunk... Mert ő volt ő, s mert én voltam én”. Ez felette pontos. Seneca ezt írja egy helyt Luciliusnak: „Aki barát, szeret, de aki szeret, nem mindig barát”. Ez a megállapítás több is, mint pontosság, ez már az igazság. Minden szeretet gyanús, mert önzés és fukarság lappang hamujában. Csak a barát vonzalma önzetlen, nincs benne érdek, sem az érzékek játéka. A barátság szolgálat, erős és komoly szolgálat, a legnagyobb emberi próba és szerep”.

Ildikó emlékében tovább él a barátság próbája!

Búcsúzom a Barátomtól!

Búcsúztatja a MSZT, amelynek két cikluson át alelnöke és 25 évig aktív tagja volt.

Búcsúzik Szabó Ildikótól a Kultúra és Közösség szerkesztősége és Tudományos Tanácsadó testülete. Ebben a folyóiratban több kitűnő publikációja je-

lent meg, támogatásával rendszeressé vált fiatal kutatók írásainak közlése.

Hasztalan keressük a szavakat, a pontos kifejezéseket, nem találunk méltót annak a hiánynak és űrnek a leírására, amelyet Szabó Ildikó elvesztése jelent.

Nyugodjon békében!

ÉN ÉS A NAGYAPÁM – RÉSZLET

1.

A nevemet és azt, hogy szeretek inni, az anyai nagyapámnak köszönhetem. Nyilván a gének is számítanak, de arról van szó, hogy szép ivási mintázatokat láthattam tőle óvodás és kisiskolás koromban. Ekkoriban apám éppen a Váci Fegyház fordítóirodájában dolgozott bentlakóként. A nagyszüleim azzal segítettek megcsonkított családukat, hogy nagyon sokszor kosztolhattam, kvártélyozhattam náluk.

Nagyapámnak voltak állandóan ismétlődő szólásai, amikre mégsem untam rá, mert mindig humorral teltettek voltak a mondókái. Ha bort nyitott az asztalnál, a pukkanás után sose maradt el az, hogy: „Ez a legszebb muzsika”. Amikor pedig ebéd vagy vacsora után lehúzott egy fröccsöt, megtörölte a száját és mindig azt mondta: „Na, ezért harcoltunk”. A szólás valamelyike a szegedi kocsmában születhetett, és arra utalt, hogy „szaktársak, ünnepejük meg a sikeres bérharcot”. Fiatal korában nagyapám oszlopos tagja volt a szegedi Vasas Dalárdának és persze a szakszervezetnek és a szocdem pártnak is. Szépen csengő, tiszta baritonja volt még öregkorában is. Amikor már többször felhangzott a „na, ezért harcoltunk” szólás, mindig dalolni kezdett. Voltak kedvenc nótái, de széles volt a repertoárja, öröm volt hallgatni. Részegre viszonylag ritkán itta magát. Ez persze nem volt szép látvány, de leginkább a nagyanyám miatt, aki ilyenkor mindig ordítva szapult az öreget, miközben ő bambán ült a hokedlin, és kásás magyarnóta-töredékekkel próbált válaszolni a pocskondiázásokra.

Frank Béla – aki történetünk szempontjából fontos személy – pontosan 1900-ban született egy szegény szegedi családba. Amikor már nagyobb lett, eljárt az apjával és a bátyjával kubikolni, de közben azért kitanulta a fémöntő mesterséget is. 17 évesen viszont behívták katonának, így részese lehetett az I. világháborúnak. Az olasz fronton szolgált utászként. A szakasza többnyire árkokat, latrinákat és tömegsírokat ásott, ahová nagyapámat is besorozták. Sok dolguk volt, amit jól végeztek, így hamarosan előléptették tizedessé az akkoriban 18 éves nagyapámat.

Úgy adódott azonban, hogy nagyapám árokásás közben fogságba esett. Látta ezt katonatársa, Pördi József szakaszvezető is. Ő 1918-ban visszaérkezett

Szegedre, és felkereste a nagyanyámat. Elmondta neki, hogy Frank Béla tizedes hősi halált halt. Nagyanyám sokáig sírdogált, hisz nevezett Frank Béla a gyerekkori szerelme volt. Pördi József azonban hűséges bajtársként megvigasztalta a nagyanyámat. Született is a vigaszból egy fiúcska. Nagyapám azonban 1920-ban hazaérkezett a fogságból. Ekkor már nagyanyám elvált asszony volt, mert Pördi Józsefnek az volt a szokása, hogy leszedegette a száradó ruhákat és ágyneműket a szárítókötélről, majd ezek árért fröccsöket vásárolt a környék kocsmáiban. Akkoriban nem volt divat a válás, de azért ez mégse volt tűrhető. Nagyapám első dolga az volt, miután a fogságból Szegedre érkezett, hogy felkeresse gyerekkori szerelmét. Megtalálta, megvigasztalta. Született is a vigaszból egy lányka, anyám nővére.

A történet tanulsága: lányok, asszonyok, óvakodjatok a szemétládáktól. A szemétláda nem feltétlenül szociopata alkalas. Legfőbb ismertetőjegye inkább az, hogy a párkapcsolatokból csak az első, fellángoló szakasz érdeklí. Az a szakasz, amikor még frissek és hevesek a vágyak, és sok a pozitív testi und verbális visszajelzés. Amikor viszont a vágyak mérséklődnek és már több szó esik az anyagi gondokról + az élet más nehézségeiről, mint egymás szép szemérről, akkor a szemétláda rögvest élősködővé válik + intenzíven keresni kezd egy új lehetőségét, melyben újra átélheti a lángolást és a bókcsereket. Szemétládának lenni természetesen nem genderspecifikus jelenség. Nőből is van ilyen.

Továbbá arra is érdemes figyelni, hogy nagyanyám korai feminista volt. Kor- és sorstársai – félve az elvált asszony szégyenbélyegtől – inkább tűrték maguk mellett a szemétládát, mintsem röviden megszabadultak volna tőle.

Amikor Szeged lakossága a „szegedi gondolat”-tal volt elfoglalva, nem nagyon akadt munka a városban. Nagyapám ezért tovább szolgált, és végül őrmesterként szerelt le 1922-ben. Hamar munkát kapott egy vasöntödében. Az ő keze nyomát is őrzik a szegedi nagytemplom rácsai és kandeláberei. A maga korában szép szál, erős férfinak számított, noha az emlékeimben és a fényképeken szinte pontosan úgy néz ki, mint én a tükörben most. Az akkori szokások szerint nem számított fiatalnak, amikor 25 éves korában elvette az elvált asszonyt, a más apától származó gyereket nevelő és szinte teljesen süket nagyanyámat.

Szerepe volt ebben annak is, hogy a dédanyám megmutatta neki az anyám nővérenek lapockáján látható anyajegyét. Ez a jellegzetes anyajegy amúgy az én lapockámon is ott van, ahogy Márk fiam lapockáján is. Dávid fiam viszont nem örökölte. Frank Bélának viszont volt obsitja és lelkiismerete, így nyugodtan nőülhetett.

Kettős esküvő volt, a bátyja is a szegedi virágpiacra szépségükről híres Kalmár lányok közül választott párt magának. Nagyapámék házasságában anyám volt a második lány. 1927-ben született és mostanában egyre gyakrabban idézi fel nosztalgikus emlékeit a somogyi telepi szoba-konyhás házról. A jelentősebb névnapokon (és ilyenből sok van egy évben) az volt a szokás, hogy kihordták a bútorokat a kertbe, a szobában pedig az ügyes kezű vasmunkások gyorsan összeütötték a padokat és az asztalt. Nagyanyám ételt tett az asztalra, nagyapám bort. Aztán felhangzott a nóta az érces férfitorkokból.

Nagyapám olyan szerencsés csillagzat alatt született, hogy alkalma volt a II. világháborúban is szolgálni. Egy 13 fős utász szakaszt kommandírozott a Don-kanyarban. A szakasza tagjai közül hárman túléltek a visszautat hazáig. Szerencsére köztük volt a nagyapám is. Így módom volt ízes katonatörténeteket hallani tőle kvaterkázás közben. Előtte fröccs, előttem házi készítésű málnaszörp. Szépen formált kerek mondatokkal mesélt. Az arcán akkor is ott volt a szokásos félmosoly, amikor elmesélte: aki dohányzik, az meghal. Leül, rágyújt és megfagy. Aki viszont nem dohányzik, az elcseréli a cigi fejadagját kenyérre és tovább bírja.

2.

A nagyapám, büszke volt a helyre legényke unokájára, aki akkor voltam. Szeretett velem emberek közé járni, és persze én is vele. Így kerültem először kocsmába. Félhomályos pincekocsmá volt, közvetlenül a nagyszüleim lakását magába foglaló golyónyomos bérház mellett. A helyet már régóta ismertem, sokszor álldogáltam előtte nagyapámra várva, aki a játszótérről hazafelé jövet rendszint beugrott ide legurítani egy fröccsöt. Legtöbbször azt ivott, sört, illetve pálinkát csak néhanapján, más töményitalt soha. Mindig kicsit megszeppenve szagolgattam az ablakon kigomolygó füsttel érkező pálinka, bor és pállott sör elegyéből összeálló sajátos illatot, ami minden hasonló intézmény pontos helyét ötven méterről elárulta a vakoknak és a csukott szemmel a nagyapjuk kezét fogó kisi-

úknak. Vonzott a titokzatos dolgokkal foglalkozó felnőttek világa, ám a bűz visszataszító volt. Nagyapám sose töltött ott sok időt, lement, majd néhány perc múlva száját elégedetten megtörölve feljött.

A mindig huncut kacsintással kísért állandó mondás ilyenkor az volt: „Ezt nem mondjuk el nagyanyádnak”. Szépen felballagtunk a harmadik emeletre, és nem mondtuk el.

Egyszer azonban úgy adódott, hogy a kocsmá előtt a nagyapám összetalálkozott egy barátjával. Örvendtek, jókedvük volt, mosolyogtak és lapogatták egymás karját kézfogás közben. A számomra ismeretlen bácsi azt mondta: „Gyere Béla, igyunk meg valamit”. „Nem lehet, a kis-unokámmal vagyok”. „Ugyan már, kap ő is egy bambit”. Visszautasíthatatlan érv. Annak különösen örült a kedves bácsi, hogy: „Na, hát téged is Bélának hívnak kiskomám, hasonlítasz is a nagyapádra, aki igen derék ember”. Nagyapám jó barátja állta a szavát, fizetett nekem egy bambit, maguknak pedig sört és pálinkát rendelt. Aztán a nagyapám ment a blokkért a kasszához, utána megint a kedves bácsi és így tovább. Nem figyeltem rá, hányszor is.

El voltam a bambimmal és az érdekes, furcsa felnőttek szemlélésével. Volt ott például egy néni, aki egy mesekönyvből seprűn ideröppenő banyának tűnt. Ő a seprűjére támaszkodva imbolygott. A két pult között a könyökén egyensúlyozó bácsi se nézett ki jól. Mindettől egy idő után kissé félni kezdtem, és kérlelni kezdtem a nagyapámat: „most már menjünk”. „Jól van, megyünk már, csak ezt még megiszom”. Így is lett, de nem az első kérés után.

Ez alkalommal azonban nem működött az „Ezt nem mondjuk el nagyanyádnak!” bűbájosság. Nagyanyám már az ajtóban kiszimatolta, miért késtünk el az ebédről. Nem kellett ehhez különösen kifinomult szaglás. Nagyapám azt adta elő védőbeszédében, hogy találkoztunk a Lajossal. Ezt én a tényeknek megfelelően tanúsítottam, sőt azzal is eldicsekedtem, hogy kaptam bambit. Na, ezt nem kellett volna. Ekkor ugyanis az amúgy se szelíd alaptermészetű és nagyothalló nagyanyám fél órában kifejtette pedagógiai szempontból teljesen helytálló véleményét az esetről. Sok ismétlés és jelző volt ebben a kifejtésben a nyomatékosítás kedvéért. Itt tán elég a lényegre szorítkozni: „Te akasztani való, hát miféle rohadék ember vagy Te! Mi? Nem elég, hogy mindig a kocsmában lebzszel a széltoló haverjaiddal, még az unokádat is leviszed abba a bűzbarlangba?” stb., stb. Elfogulatlanul néz-

ve, nagyanyámnak tökéletesen igaza volt, noha a jelzői kissé barokkosak voltak, és tán a fakanállal való hadonászás is túlreagálásnak tekinthető. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy a nagyanyám bár súlyosan nagyothalló volt, nem használt hallókészüléket. Még az után se, hogy családi összefogással megkapta az akkori csúcsmodellt. Ettől viszont a legnagyobb béke idején is magasabb volt néhány decibellel a hangerő annál, mint ami kellemes egy kisfiúfülnek. Most azonban nem volt béke. Miközben tehát a sarokba bújva, rettegve néztem – a spontaneitás teljes hiánya miatt már akkor is sokszor elpróbáltak és feszes szöveggönyvűnek érzett – jelenetet, minden együttérzésem a nagyapámé volt.

Annál is inkább, mert a nagyapám békés, nyugodt alaptermészetű ember volt, most meg kis-kába is. Ő inkább csak tűrte, mint alakította a helyzetet. Egész idő alatt három mondatot permutilált viszonylag állandó hangerővel: 1. Jól van már Rozikám! 2. Nem látod, hogy fél a gyerek? 3. Na, most már elég! Ezzel én is teljesen egyetértettem, és nem tudtam teljesen megnyugodni, még akkor se, amikor végül is asztalhoz ültünk, ahol már jó ideje hűlt a borsóleves és a szilvás gombóc.

3.

A nagyanyám – mint majdnem minden nagyon szegény háziasszony – csodálatosan főzött. Máig őrzöm a szilvás gombócái ízét a számban és a borsólevele is felejthetetlen. Akkor azonban már volt gombóc a torkomban, és nem tudtam megenni a levest se. Nagyanyámban viszont forrt még a méreg és rám ripakodott: „Addig innen fel nem állsz, míg meg nem eszed!” A hangerő magas volt, amit mondt, komolyan gondolta.

A mélyszegénységben élő családoknál ma is gyakran elhangzik az, „edd meg fiam, ami a tányérodra került”. A nagyszüleim akkor már nem éltek mélyszegénységben, de ebben cseperedtek fel és felnőtt korukban is sokat nyomorogtak. Nekem viszont sokáig tartott megenni a borsólevest, és közben azt is megkaptam a nagyanyámtól: „Te is megéred a pénzed, hogy hagyhattad berúgni a nagyapádat?” Nem volt alkalmam felhívni a figyelmét arra, hogy egyenlőtlenek voltak az erőviszonyok. Most már egy súlycsoportban lennénk a nagyapámmal, de most se próbálnám megakadályozni az öreget abban, hogy igyon egyet a Lajossal. Volt rá pénze, megdolgozott érte, megérdemelte.

Sőt, sokkal többet érdemelt volna a sorstól annál, hogy a kvaterkázás legyen a kedvenc rekreációs időtöltése.

A nagyszüleim 1940-ben költöztek fel Budapestre, mert itt talált magának munkát a nagyapám. Nem sok időt töltött az új helyén, 1941-ben behívták katonának. Először Ukrajnába vitték a szakaszát, majd a Don-kanyarba. Onnan kalandos volt az út hazáig. Gyalog vágott neki a bajtársaival. A túlszűfolt visszavonási útvonalakkal párhuzamosan, azoktól tisztos távolságot tartva haladtak, de így is gyorsan fogyott a csapat. Hideg volt az idő a gyalogtúrázáshoz és sok dohányos volt a szakaszban. Amikor már csak hárman maradtak, végre megtalálták a túlélés viszonylag biztos módszerét. Délután, de még világosban tértek be egy apró ukrán faluba. A faluban nem volt egyetlen férfi sem. Asszonyok vágták a fát, és asszonyok birkóztak a megroggyant tetővel. Nagyapámék összenéztek és szó nélkül kivették a gyanakvó ukrán asszonyok kezéből a szerszámokat. Felaprították a fát, megjavították a tetőt. Aznap meleg ételt ettek, és meleg ágyban aludtak. Két nap múlva mégis elindultak, noha az asszonyok nem nagyon akarták őket útnak engedni. De akkor már tovább keresték az apró falvakat, ahonnan hiányzott a dolgozó férfikéz.

Végül is épségben hazaértek mindhárman. Nagyapám nem volt már fiatal, és az egészségi állapotára se hatott jól a túra (2 db lefagyott lábujj). Leszerelték, mert vállalta, hogy gyári munkás lesz egy hadiüzemben. Nem fizették túl, és a sikeres bérharcok esélye is csekély volt. A nagyanyám viszont elvesztette a jövedelemforrását, amikor a fővárosba költöztek. Szegeden volt egy standja a virágpiacon, ami azért hozott egy kis pénzt a házhoz. De távolról se annyit, amennyi elegendő lett volna a szolid kispolgári élethez. Ahogy mondani szokták: hús ritkán került az asztalukra, de nem is éheztek. A hadiüzemi bér azonban nagyon kevés volt a négytagú családnak, és amikor nagyapámat behívták, ettől is elestek. Így hát anyám nővére és anyám is munkába állt a textiliparban. Anyám ekkor 14 éves volt. Az viszont enyhítette a nyomort, hogy a család beköltözhetett Örsike bácsiék zuglói házába.

A család akkor zsugorodott négytagúra, amikor Pördi Tibike beleesett a forró hamis gulyáslevesbe. Az eset úgy történt, hogy nagyanyám anyja mindig a földre tett hűlni minden forró dolgot, Tibike pedig éppen ott bóklászott.

A szörnyű baleset ellenére nagyanyám mindenben híven követte a dédanyámtól elesett konyha-

technológiai eljárásokat, de óvatos asszony volt, ezért, ha lerakott valamit a konyhakőre hűlni, mindig figyelmeztetett minket, hogy vigyázzunk: ne-hogy úgy járjunk, mint Tibike. Nem is jártunk úgy, bár egyszer azért történt egy szerencsés kimenetelű baleset. Karácsony előtt a nagyanyám csodálatos bejgliket sütött, és a hagyományok rabságában élve, a tepsiket is mindig a konyhakőre tette hűlni. Egyszer azonban sikerült beletotyognom a hűlő mákos bejglibe. Nem lett semmi bajom, sőt öröm volt az élet, mert a széttört mákos bejglit rögtön azonnal felfalhatta az erre mindig kész gyereksereg. Nekem nincs élményszerű emlékem az esetről, a nővéreim mesélték el, állítva azt is, hogy szándékos volt az a beletotyogás. A nővéreim viszont nem szoktak valótlán dolgokat állítani. Az esethez tartozik még az is, hogy anyám éktelen ordítózással a süket nagyanyám tudomásra hozta: vannak egészen ostoba családi hagyományok is, melyekkel a XX. század második felében ideje lenne szakítani. Az biztos, hogy ekkor ordított életében először az anyjára, és tudomásom szerint utoljára is.

Nagyanyám nővére is a szépségükről híres Kalmár lányok egyike volt. Zugló külső részén élt zsidó férjével, Sanyi bácsival, akinek volt egy kocsmája. Az Örsike bácsi becenevet azzal érdemelte ki, hogy szivarozott, és a kocsmából ő dobálta ki a legényeket, ha túl hangossá váltak. Volt ehhez kb. 150 centi magassága, tenyere, talpa és legendásan éles nyelve, megfelelő hangerővel. Sanyi bácsi jámbor ember volt, aranyszívú, nem lett volna alkalmas rendteremtőnek. Neki csak egyetlen káros szenvedélye volt: a lóverseny. Ez viszont gyakran elvitte a kocsmá amúgy is szerény hasznát. Ne gondoljunk jól menő vendéglátó-ipari nagyüzemre, de a környéken azért neve és rangja volt az intézménynek. Nem utolsó sorban Örsike bácsi révén.

Ennek köszönhető az is, hogy amikor a helyi legényekből verbuvált nyilas csapat úgy vélte: jobb helye lenne Sanyi bácsinak a gettóban, mint Zuglóban, Örsike bácsi eléjük állt és elzavarta őket. A nyilas fiúknál lőfegyverek voltak, Örsike bácsinál csak egy sodrófa, de a csatákban nem a fegyverek, hanem a fegyverforgatók minősége a döntő tényező. A helyi nyilas legények egyébként se gondolták túlságosan komolyan. Szerették Sanyi bácsit, aki mindig fizetett egy kört a kocsmájában tartózkodó vendégeinek, ha netán befutottak a lovai. Budapest ostroma azonban a vendéglátó iparra is rossz hatással volt, így meglehetősen mostoha körülmények közt éltek, és az összezsúfolódtott nagycsalád igazi felszabadulásnak érezte azokat a történelmi esemé-

nyeket, amikre mások az orosz megszállás kezdeteként szeretnek gondolni.

4.

A felszabadulás után nem sokkal a nagyapám munkát talált a saját mesterségében, ismét fémöntő lett. Az olvasztókemencék mellett napi nyolc órában izzó fémmel teli súlyos kokillákat emelgetni kicsivel nagyobb fizikai igénybevételt jelent, mint eltölteni egy órácskát az edzőteremben, és ki is szárad közben a melós. Műszak után viszont lehetett inni egy-két fröccsöt a szaktársakkal. Ráadásul azokban az években számára újabb jelentésárnyalattal gazdagodott a „Na, ezért harcoltunk!” mondás. A munkájára is büszke lehetett. Többek közt az akkortájt futószalagon gyártott munkásmozgalmi szobrok előállításában volt szerepe.

A nagyapám 1922-től igazolt tagja volt a Magyarországi Szociáldemokrata pártnak. Kéthly Annát, hazánk legtisztéletreméltóbb politikus asszonyát – akiről azt mondogatták akkoriban: „egy férfi van a magyar parlamentben, az is nő” – Szegeden választották képviselővé.

A nagyapám részt vett a kampányaiban, és amikor Szegeden járt a képviselő asszony, egyfajta testőr szerepet töltött be mellette. Erre bizony szükség is volt, mert a Horthy korszakban se volt békésebb a politikai élet, mint napjainkban, sőt. A munkásmozgalomhoz azonban leginkább a Vasas Dalárda, illetve a szaktársakkal, elvtársakkal kialakult barátságai kötődtek. De szorgalmasan fizette a tagdíjakat, és haláláig május 1. volt számára a legjobban várt nap az évben. Nagyobb ünnep, mint a húsvét és a karácsony.

Nagyapám és nagyanyám házassága egyáltalán nem a részegeskedés – házsártosság tengely körül forgott. Voltak ilyen esetek is, de őszinte szerelmmel szerették egymást serdülő koruktól öregkorukig. Akkoriban, amikor sokat időztem náluk, nagyanyám Vén családnak becézgette nagyapámat, ő pedig Vénasszonynak a nagyanyámat. De közben fogta a kezét, mélyen a szemébe nézett és mosolygott. Akkoriban alig voltak idősebbek pár évvel, mint én most. Kortársnőim egy részét én egyáltalán nem látom vénasszonynak. Nagyapám se volt ezzel másként.

Nagyapám kedvenc nótája ekkoriban a „Deres már a határ, őszül a vén betyár” volt, ami tökéletesen illik mindkettőnk személyleírásába. De még mindig egyenes tartású szép szál ember volt, dolgos, nagy kezekkel, domborodó fröccspocakkal és fél-

mosollyal az arcán, ami gyakran váltott át őszinte és ízes nevetésbe. A nagyanyám alacsonynövésű kerekded asszony volt. Arcvonásai még őrizték a Kalmár lányok egykor virágpiac szerzte nevezetes szépségét, de a haja már teljesen ősz volt. Ám, ha a nagyapám incselkedni kezdett velem, pillanatok alatt fiatalodott vagy 10 évet. Nem értettem pontosan, hogy mi történik ilyenkor, de láttam, hogy boldogok, és ez engem is boldoggá tett.

A Május elsejei piknik a szegedi időkig viszszanyúló hagyománya volt a családnak. Anyám sok szép emléket őriz a régi majálisokról, én pedig a Margitszigeti piknikéről. Nagyanyám rántott csirkét sütött, tojást főzött, kenyeret szelt, hónapos retket és újhagymát tisztított az ünnep hajnalán. Mindent gondosan becsomagolt és kosárba tett. Indulhattunk felvonulni. Felvonulás után irány a Sziget. Mire odaértünk, én már jócskán elfáradtam, de nem bántam nagyon. Tudtam, hogy nemsokára az ünnep fénypontja következik. Letelepszünk valahol és kezdetét veszi a lakoma. Ennek nyitószertertása az volt, hogy nagyanyám így szólt: „Na, mutasd azt a kemény fejedet!” Nagyapám engedelmesen hozzáhajolt, a nagyanyám pedig feltörte a kemény testrészen a tojásokat. Nagyapám a lakoma után csak egy-két korsó sört ivott, és május elsején a nagyanyám is mindig vele tartott. A büfénél persze én is megkaptam a szokásos Bambimat, míg még volt. Később Utas üdítőt kaptam. Az is majdnem olyan jó, de azért mégse az igazi.

Pedagógiai tanmesék

1935. május 1. szerdai napra esett, ez azonban nem lehetett ok arra, hogy elmaradjon a szokásos családi majális. Nagyszüleim annak rendje és módja szerint megtartották az ünnepet. Nagyanyám tele rakta elemóziával a kosarat. Jó idő volt, sütött nap. A család kísértél az újszegedi Kállay ligetbe. A két lánygyerek egyforma szép-ruhában, a nagyszüleim ünneplőben. Letelepdedtek a plédre, eszegettek, a lányok rohangásztak a fák között, mindenki vidám volt és boldog. Anyám ekkor 8 éves. Elérhető közelségben csak egy katolikus iskola volt, ahol a lányokat apácák tanították betűvetésre és az élet ismeretére. Május másodikán anyám nem késelt el az iskolából. Osztálytársaival együtt elmondta a reggeli imát, majd a helyére ült. Az első tanóra érdemi része azonban azzal kezdődött, hogy: Frank Hajnalka jöjjön ki. Anyám kicsit reszketve a várható kimentől kiment.

Hol voltál tegnap, hiányoztál az iskolából! Anyám töredelmesen bevallotta, hol volt. A retorzió szóbeli és fizikai erőszak volt. A szóbeli rész: „Nem elég, hogy mihaszna, semmirekellő vagy, ráadásul kommunista ünnepekre jársz!” Karolina nővér nem volt teljesen tájékozott a munkásmozgalmi hagyományokban, így megbocsátható neki, hogy nem igazán akart és tudott különbséget tenni a komcsik és a szocdemek között. A retorzió fizikai részére viszont nincs mentség: 20 körmös. Másnap – május 3-án – különös esemény tanúja lehetett a Somogyitelepi Katolikus Népiskola. Frank Béláné, született Kalmár Rozália, foglalkozása: virágpiaci kofa, dülva-fúlva berontott az iskolába, ahol is megragadta és percekig ráncigálta Karolina nővér fityuláját. Közben azt kiabálta: „Na, most megnézzük, van-e haja?” Karolina nővér tanítványait már régóta izgatta ez a kérdés, és még az is, hogy miként szokott pisilni a szigorú tanerő a földig érő ruhájában. Frank Béláné azonban nem csak a fityularángatással és kiabálással vétkezett, hanem még fenyegetőzőtt is, hogy amennyiben Karolina nővér még egyszer kezét merészel emelni a lányára, akkor ki lesz kaparva a szeme.

Anyámat a kor szokásai szerint rendesen megkeresztelték a születése után, de 1935 májusában a katolikus egyház elvesztette egy báránycáját.

1962. április 3-án – Felszabadulásunk ünnepének elő-napján – nagy esemény történt az Attila utcai Általános Iskola II/b osztályában: kisdobos avatás. Osztálylétszám 42 fő (Ratkó-korszak). Az osztály 41 tanulója kipirult arccal nevetgélve, sgdolódzva készülődött a feladatra, el kell mondaniuk a kisdobosok 6 pontját. Emlékeztetőül:

1. A kisdobos hűséges gyermeke a magyar hazának.
2. A kisdobos szereti és tiszteli szüleit, nevelőit, pajtásait.
3. A kisdobos szorgalmasan tanul és dolgozik, segíti társait.
4. A kisdobos igazat mond és igazságosan cselekszik.
5. A kisdobos edzi testét és óvja egészségét.
6. A kisdobos úgy él, hogy méltó legyen az úttörők vörös nyakkendőjére.

Nekem nem volt dolgom, egy ellenforradalmár kölke már a kék nyakkendőre se volt méltó. Külön padban ültem. Én is vasalt nadrágban, fehér ingben, mint a többiek, de az én arcom inkább sápadt volt, mint kipirult. Osztálytársaim ügyesen elmondták a hat pontot, az én ajkam feszesen összepréselve.

Az eskütétel után a szülői munkaközösség önkéntes tagjai minden boldog gyerek elé papírtálcán

dobos tortát, szalvétát és Utas üdítőt tettek. Én nem voltam boldog, jogosan tehát nem kaptam semmit. Anyám nem rontott be az iskolába, nem csinált világra szóló botrányt az ügyből. Addigra már komoly rutint szerzett a megaláztatások lenyelésében. Azt viszont párhuzamos elemnek tekinthetjük a két pedagógiai tanmesében, hogy 1962 áprilisában a nemzetközi munkásmozgalom is elvesztette egy harcosát.

8. Húsvét

A húsvét csúcspontja természetesen a hétfői locsolkodás volt. Nagyapám elővette a borotvafenő szíjat és megfente az öregi borotvakését. Lehet, hogy még az apjától kapta vagy örökölte, nem tudom, de patinás darab volt, gyöngyház nyéllal. Nagyanyám vizet melegített neki a konyhai tűzhelyen. A borotválkozás helyszíne ugyanis a konyha volt, nem a fürdőszoba. Pedig volt az is. Kicsi helyiség, a világítóudvarra nyíló ablakkal. Egy kád, fával és szénnel fűthető bojler, amit télen hetente egyszer gyújtottak be, nyáron ritkábban. Akkor direkt jó volt hideg vízben zuhanyozni. Én is élveztem, mert nagyapám katonatörténetekkel üzte el a vacogásomat. Volt ott egy fajansz mosdó is, de ott csak hideg víz folyt, továbbá a fürdőszobában volt a WC is. Nagyapám viszont nem volt híve az elkapkodott borotválkozásoknak. Különösen jelentős ünnepi alkalmak előtt, vagy ha már haját is kellett nyíratni, borbélyal borotvtátott, ha pedig otthon borotválkozott, akkor megadta a módját.

Szóval a borotválkozás helyszíne a konyha, az tágas és világos volt. Nagyszüleim Szövetség utcai konyhája klasszikus XX. század eleji proli stílusban volt berendezve. A konyhában öntöttvas falikút sárgaréz csappal. Ez volt a vizesblokk rész, illetve egy külön erre a célra ácsolt hokedlin egy nagy mosogatódézs. Volt még ott három másik hokedli és egy nagy konyhaasztal is. Mind nagyapám ügyes kezének műve. Sokáig azt hittem, hogy minden hokedli elnyúlhetetlen bútor, de aztán vettem egy bútorgyári terméket. Az egy hónapig se bírta a gyűrődést. Nagyapám darabjai viszont mindent túléltek. Egy világháborút, egy forradalmat, több hurcolkodást, és még engem is, noha eléggé izgága kölyök voltam. A konyhaberendezéshez tartozott még egy nagy kredenc és egy fiókos szekrény is. Ezek kisipari asztalosmunkák voltak olajfestékkel lefestve. Az előző lakóktól származtak. Egy idős zsidó házaspár élt a háború előtt a lakásban. A szomszédok nem ismer-

ték a sorsukat vagy szemérmesen hallgattak erről. Nagyapám a tanácstól kapta a kiutalást, nem sokkal azután, hogy az 1948-as pártfúzió révén az MDP tagja lett. Addig alkalmi lakók éltek ott. A lakás ugyan ki volt fosztva, és erősen le is volt harcolva, de néhány bútor ott maradt. A nagyapám rendbe hozta, ami menthető volt és berendezkedtek. A történet idején már 14 éve abban a házban éltek, és maradtak ott még további 14 évig. A 28 év alatt azonban nem került új bútor a lakásba, csak nagyanyám horgolt csipketerítői, poháralátétei és egyéb furfangjai szaporodtak folyamatosan. Ha valami elromlott, azt megjavította nagyapám, vagy jött a Lajos, aki kárpitos volt.

A fenőszíj egyik vége a kilincsekre volt akasztva másik vége nagyapám kezében. Mindig sokáig fente a borotváját, se nem lassú, se nem gyors, kimért mozdulatokkal. Eközben nem beszélt, nem dúdolgatott. Én is csendesen figyeltem a műveletet. Az a borotva már fenés előtt is tiszteletet parancsolóan éles volt. Egy idő után a nagyapám meleg vizet öntött egy tálkába, és a borotvaecsettel keverni kezdte a borotvaszappanból a borotvahabot. Ez pontosan úgy nézett ki, mint a legfinomabb tejszínhab a szomszédos cukrászdában. (Ez a hely még megvan, és gyakorlatilag pont úgy néz ki, mint akkoriban. A sütemények is ugyanolyan jók. A fagyit nem kóstoltam, mert télen jártam ott). Azt azonban tudtam, hogy a borotvahab nem evésre való, hanem arra, hogy az oromra kenjenek belőle egy pamacsot. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy mindig végignéztem nagyapám borotválkozási szertartását. Nem volt erős szakáll, gyakorlatilag ugyanolyan volt az arcszőrzete, mint nekem most. Én a zuhany alatt sity-suty szoktam elintézni a borotválkozást. Ő viszont a pihe-puha pemzivel gondosan és vastagon bekente az arcát szappanhabbal mindenütt, majd nem lassú, nem gyors, kimért mozdulatokkal lehúzta a habot a késsel. Nézte néha magát a konyhaasztalra állított, hajlítható tükörben, de biztos vagyok benne, hogy e nélkül is csak egészen minimális mennyiségű hab maradt volna az arcán, noha sohasem vándorolt kétszer ugyanazon a helyen a borotvakés.

Borotválkozás után letörölte az arcát egy kis törülközővel, majd megmosta a meleg vízben és újra megtörölte. Következett az arcszesz. Nem is oly rég alkalmam volt megszagolni valami nagyon hasonlót, mint amit használt. Borzalmas volt, de akkor szerettem az illatát, és így volt ezzel a nagyanyám is. Borotválkozás után járt neki egy csók, amit mindig megkapott. Ezért aztán ő is szinte mindig végig-

nézte nagyapám szertartását, noha bőven lett volna dolga máshol is.

Mi férfiak bementünk a szobába öltözködni. Nagyapám jó ízléssel szabatott sötét öltönyt vett magára. Fehér ing, mandzsettagomb, sötét tónusú nyakkendő, dísz-zsebkendő és tükörfényesre suvickolt cipő. Közben én is ünneplőbe öltöztem nagyapám szigorú tekintete előtt. Természetesen az én cipőm is fokhagymaszagú volt, rajtam is fehér ing, vasalt nadrág. Nagyapám elvégezte rajtam az utolsó simításokat, majd huncut mosollyal, de szigorú hangon megkérdezte: „Nálad van a kölni?” Nálam volt, büszkén mutattam. Nagyanyám közben eltakarította a konyhában a borotválkozás nyomait és megterítette az asztalt. Nagyapám mindig ugyanazt a locsolóverset mondta el: „Zöld erdőben jártam, kék ibolyát láttam, el akart hervadni, szabad-e locsolni?” Én se tudtam mást vagy jobbat, de a nagyanyám nem bánta az ismétlést. Mindkettőnknek azt válaszolta, hogy „Szabad!” – továbbá azt is mondta, hogy „Jaj, ne annyit!” Nagyapám ivott egy kupica tojáslikőrt a nagyanyámmal, én pedig választhattam egyet a rikító színű ételfestékekkel festett kemény tojások közül. Az én tányéromra ez került, a nagyszüleim tányérjára sima kemény tojás. Volt még sok színes, de azzal spórolni kellett, ki tudja, hány locsoló fogja tiszteletét tenni nagyanyámnál. Nagyanyám szelt egy-egy vastag szeletet híres-nevezetes húsvéti kalácsából és egy-egy vékony szeletet a főtt sonkából. Ezzel is spórolni kellett a locsolók miatt, továbbá tudta: ipari mennyiségű sonkát fogunk még enni a nagyapámmal máshol. Az asztalon volt még só, bors, újhagyma és hónapos retek is, ha az már megjelent addigra a piacok kínálatában. És ami a legfontosabb, tejfölbe keverve frissen reszelt torma. A húsvét hétfői reggeli azonban inkább kapkodós volt, mint szertartásos. Indulhatnánk volt már!

Tojáslikőr kitérő

Nagyanyám nem hitt a gyári tojáslikőrökben. A korai 60-as években nem volt egyszerű tiszta szeszhez jutni, de azért valahogy minden rendes háziasszony sikerrel abszolválta azt a hiánygazdaságban embert próbáló kihívást, hogy húsvétra legyen legalább egy üveg szesz a háznál. Nem tudom más családoknál hogy volt, de nálunk apám életben maradt erdélyi rokonai jelentették a forrást. Többségük csak a 60-as évek végén kezdődő kivándorlási hullámban költözött át Izraelbe. (Bizony, akkor is

jelentősen fogyott a magyarok száma Erdélyben, nem csak a néptirtás idején). Nem tudom pontosan, hogy miként jutott el a tiszta szesz csempészárúként a marosvásárhelyi, kolozsvári és temesvári boltokból, ahol mindig is kapható volt ez a fontos élelmiszeripari termék, nagyanyám és anyám kamrájába, de eljutott. És ha volt tiszta szesz, akkor megnyílt az út szinte bármilyen likőripari termék házilag előállításához. Abban a korban minden rendes háziasszony tudott legalább tucatszám receptet. E receptek többségét joggal fedi mára a feledés homálya, de volt kettő, ami szerintem ma is megállná a helyét a világ bármely elegáns bárjában, ahol a hölgyek édes likőröket szoktak fogyasztani. Minden házilag előállított likőr három alapösszetevőből állt össze: 1. tiszta szeszből, 2. cukorszirupból és 3. ízesítő anyagokból. A feledhető receptek mindegyike kis műanyag tubusokban árusított aromákat használt ízesítőnek. Ez utóbbiak gyártása az akkori magyar élelmiszeripar technológiai fejlettségét dicsérte, és alighanem ez lehetett az egyik visszaru a tiszta szeszért cserébe.

A tojáslikőrben és a bonbon meggyben viszont természetes anyagok adták az ízt. A tojáslikőrben tojássárgája és vanillin, a bonbon meggyben pedig a minden rendes kamrában tucatszám álló meggybefőttök leve. Sokat teszteltem ezt a két kézműves terméket, volt jobb is, rosszabb is, de ihatatlan az nem volt. Nagyanyám tokáslikőrje semmivel se volt rosszabb vagy jobb, mint a szomszédasszonyaié, anyámé pedig pontosan olyan volt, mint a nagyanyámé. Egyáltalán nem véletlenül. A legtöbbször együtt csinálták. A készterméket csavaros tetejű vodkás, vagy rumos üvegekbe töltötték, mint mindenki más.

Lábjegyzetek a tiszta szesz használatának témájához

1. Már Magyarország területén folytak a II. világháború harcai, amikor apám átszökött a frontvonalon és jelentkezett az első orosz harcoló egységénél. Ez történetesen egy elitalakulat volt. Az apám kihallgatásán résztvevő tisztek mindegyike nagydarab marcona katona, míg apám ekkor 20 éves, alacsony, sovány, fekete, göndör hajú legény volt. Élesben még sose használt – és akkor még minimális – orosz nyelvtudásával, továbbá kézzel és lábbal elmagyarázta, hogy ő partizán, és mostantól a Vörös Hadsereg soraiban szeretne harcolni a fasiszták ellen. Az orosz tisztek megértették mit mond, egymásra kacsintgattak a sokat próbált frontharcosok

és nevetgéltek. Eleve jó kedvük volt, mert éppen egy sikeres akciót ünnepeltek. A parancsnok végül bölintott egyet, és azt mondta: „No, ha te partizán vagy, akkor igyál velünk!” Decis poharakba 80 százalékos szesz töltött és kiadta az ukázt, fenéig. Apám zsidógyerek volt és életében először akkor és ott emelt italos poharat a szájához. A többieknek viszont komoly rutinjuk volt ebben a sportágban és túl voltak már a bemelegítésen is. De hát egy mindenre elszánt partizán semmitől sem riad vissza. Apám is lehajította a 100 grammot, be is vették a csapatba. Bár később átirányították egy román lovas alakulathoz, lévén apám kolozsvári tanulmányainak köszönhetően anyanyelvi szinten beszélt románul. Az a 100 gramm azonban életre szólóan megrázó élmény volt számára. Nem lett tőle teljesen absztinens, de csak egyetlen egyszer láttam részegen, amikor a kollégái hazatámogatták egy jól sikerült névnap buliról.

2. Valamikor a 70-es években megjelent egy cikk a *Psychology Today* című szakfolyóiratban (aki akar, az keressen rá helyettem a könyvészeti részletekre). A cikk beszámolt egy módszertanilag nagyon is figyelemreméltó kutatásról, mellyel a Columbia egyetem kutatói feketén-fehéren bebizonyították, hogy a legeslegjobb vodka a világon nem más, mint a desztillált víz és az etilalkohol 50 százalékos elegye. Szóval egy olyan folyadék, amiben az égadta világon semmi se zavarja meg az alkohol ízét. A cikket akkor olvastam, amikor az ELTE Általános Pszichológia Tanszékén dolgozva laborkísérleteket vezettem. A kísérleti személyeknek különböző kognitív feladatokat kellett megoldaniuk, miközben többek közt EEG felvételeket is készítettünk az agyműködésükről. Ehhez kis ezüst elektródákat kellett az ártatlan áldozatok fejére ragasztani. Ez csak akkor lehetett sikeres, ha előtte gondosan zsírtalanítottuk a fejbőrüket. Zsírtalanításra tiszta etilalkoholt használtunk. Ezt a kelléket a központi raktárból lehetett – gyakorlatilag korlátlan mennyiségben – vételezni literes vegyszeres palackokban. Egy kísérleti személy előkészítéséhez fél deci se kellett. Szóval alig fogyott volna, ha frissen szerzett elméleti ismereteink gyakorlati alkalmazására nem lett volna kézenfekvő megoldás a tiszta szesz és a narancslé vegyítése. De hát ez eléggé kézenfekvő. A kísérletek után vidáman telt az idő a laborban. Nagy dolog a tudomány!

3. Nem is oly rég összebarátkoztam egy nagyon kedves és nagyon szép nővel. Szerelmeskedés után történeteket meséltünk egymásnak. Én többek között elmeséltem a 2. lábujgyzetben vázolt sztorit is. Erről neki eszébe jutott: de hiszen van a lakásban

tiszta szesz is és narancslé is. Gyorsan kevertem pár koktélt. Ő megállt a salonspiccnél, én viszont nagyon csúnyán és botrányosan berúgtam. Az eset – a szégyenen túl – azért is fontos tanulsággal járt számomra, mert végleg leszámoltam azzal az illúzióval, hogy tiszta szesz és más anyagok vegyítésével emberi fogyasztásra alkalmas dologok állíthatók elő.

10. Kalandtúra

Örszike bácsiék ekkor már a Nefelejcs utcában éltek egy teljesen egyedi illatú kopott bérház földszintjén, egy udvari szoba-konyhás lakásban. A WC balra a sarokban. A ház illatanyagának főbb összetevői: kukában rothadó zöldségek, macskahúgy, dohos penész, kelkáposzta főzelék. Sanyi bácsi kocsmáját államosították, a házukkal együtt. Boldog úrfi koromban egyszer egy kalandtúra keretében megpróbáltam megtalálni azt a kocsmát, sajnos nem sikerült.

A kalandtúra nevű játék szabályai egyszerűek voltak. Vili barátommal dolgoztuk ki ezeket. Elindeztünk egy határozott irányba, de határozott cél nélkül. Minden útba eső kocsmába betértünk és ittunk egy adagot, kijöttünk és mentünk tovább. A játékelmény az útközben folytatott beszélgetésekből adódott. Az adagelmélet is egy ilyen beszélgetés során született. Lényege: a magyar emberek által fogyasztott különféle szeszes italok várható alkoholmennyisége milligramm pontosságon belül azonos. Feles= nagy fröccs= korsó sör. Aki nem hiszi, ellenőrizze a kalkulációt. Előre szólok, a gimiben Vili barátom és én számítottunk a legjobb matekosnak, ezért is lettünk barátok, noha ő eggyel fölöttem járt, és a gimikben ritkák az évfolyamok közti férfibarátóságok. Az évfolyamok közti szerelmek persze gyakoriak, de az egy másik mese. Miután felfedeztük az azonosságokat, naplót vezettünk az adagokról. Jó-jó, a minta kicsi, de az idősor hosszú, így keletkeztek általános érvényűnek tekinthető tanulságok: 1. nincs 4 adag. A 4-nél kisebb számok közül a 0 a leggyakoribb, de 1, 2, és 3 is gyakran van. 4 viszont gyakorlatilag soha. Ötnél emelkedni kezd a hisztogram, modus=8. Ez már rendes berúgást jelent, de az ember még a saját lábán haza tud menni, és annak is kicsi a valószínűsége, hogy közben elveszít ezt-azt. Az este emlékei is megmaradnak.

2. Nincs 13-nál nagyobb szám. Adagfogyasztás persze van 13-nál több is, de szám az nincs. 13 fölött minden emlék törlődik, és 10 fölött már meredeken emelkedni kezd az elvesztések valószínűsége.

Zuglóban persze találtunk sok kocsmát, de az adagszám 13 alatt maradt. A kocsma hangulata eltérő volt, de egyik se hasonlított arra a fényképszerűen tiszta képre, amit családom legendái alapján kialakítottam magamban Sanyi bácsi kocsmájáról.

A Nefelejcs utcai lakásban nem csak húsvét hétköznapokon is. Mindig kacagva. A lakásban már nem volt büdös, annak légkörét Örsike bácsi Csongor szivarjainak illata uralta. Sanyi bácsi nem dohányzott. Ő, mint tudjuk: lóversenyezett. Szerettem vele kijárni az ügetőre. Ha nyert, hazamentünk Örsike néniért és vendéglőben vacsoráztunk. Ha vesztett, dinnyét ettünk kenyérrel.

A halál szelének hidegét először Örsike bácsi ágyánál éreztem meg. Meglátogattuk a kórházban. Anyám Izraelben élő rokonai IKA csekkjén vásárolt narancs gerezdet rakott Örsike bácsi szájába. Ő kiszívta az édes levét, a húsos rész pedig kifordult a szájából. Aztán jöttek a nővérek és kiküldetek miniket a kórteremből. Anyám 10 perc múlva jött ki, és nekem adta a maradék narancsot. Örsike bácsinak már nem kell. Nem volt könny anyám szemében, de pontosan tudtam, mit jelentenek ezek a szavak. Nem ettem meg a maradék narancsot, pedig az ritka kincs volt akkoriban. Sanyi bácsinak alig pár hét adatott a gyázmunkára.

Örsike bácsiéknál majdnem ugyanúgy zajlott a locsolkodás, mint máshol, de valahogy sokkal otthonosabban. A locsolkodás végállomása anyám nővére és az unokanővérem volt. Itt időztünk a legtovább, és a vasárnapi ebéd maradékából falatoztunk. Itt locsoltam meg anyámat és a nővéreimet is. Szegények vagyunk, de jól élünk, na ezért harcoltunk. Ibolya nénitől villamossal mentünk haza a Szövetség utcába. Nagyapám kissé dülöngélt, de nem kellett mutatni neki az utat. Levettük az ünneplőt. Nagyapám gondosan lekefélt a sötét öltönyéről a locsolkodás nyomait, majd ágyba dőlt. Én meg elbeszélgettem nagyanyámmal. Részletes beszámolóért a kalandjainkról. Elmondtam neki szinte mindent, de Lenke néniről hallgattam. Nagyapám nem mondta ki az „Ezt nem mondjuk el nagyanyádnak!” varázsigt, de tudtam én magamtól is.

12.

A sárkánykészítéshez megvolt minden, ami kellett: 1. három db szép egyenes és erős, kb. 1,5 méteres nádszál. Ilyet a legegyszerűbben építkezésnél lehetett szerezni akkoriban Budapesten. Ár-

nyékolásra, ideiglenes kerítések húzására, vakolás alá és ki tudja még hány dologra használt akkoriban az építőipar dróttal lazán egybeszórt nádkötegeket. Sok építkezés volt, és mindenütt sok nádkötege. A kötegekből könnyű volt kihúzkodni a szebb, épebb és erősebb szálakat.

2. Selyempapír is kellett. Az még műanyagmentesebb és ennyiben boldogabb világ volt. A romlás akkor kezdődött, amikor divattá lett az orkánkabát. A péknél azonban még fehér papírzacskóban adták a kifliket, a zöldegesnél barna papírzacskóban a répát. A ruházati termékek csomagolására, a szekrényponcok fedésére meg még sok minden másra is selyempapír szolgált. A minden iskolás körében méltán népszerű ÁPISZ-boltokban is lehetett selyempapírt vásárolni. Filléres termék volt, de a nagyapám azért komolyabb kiadásokba verte magát. A különböző színű selyempapírok mellé az ÁPISZ-boltban vásárolta meg a további alapanyagokat is.

3. Viszonylag erős, de azért nem túl vastag kenderspárga és 4. ragasztó. Tudott csirizt főzni, láttam is, miként csinálja, de most biztosra akart menni, és viszonylag drága, de jó minőségű papíragasztó enyvet vásárolt. Innentől már csak egy éles bicska, egy éles olló, egy ecset és szaktudás kellett. Nagyapámnak ez mind megvolt.

Az első lépés a nádszálak nagyon alapos szemrevételezése, többszöri végigsimítása és kézfejen való egyensúlyoztatása. Akkor még nem értettem mi a fenét szöszmötöl annyit a nagyapám azokkal a náddal. Miért nem csináljuk már azt a sárkányt? Ám amikor másnap felengedtük a sárkányt, kitisztult a kép. A szabályos hatszög alakú papírsárkányok röptulajdonságai minden egyéb papírsárkányénál jobbak, de csak akkor, ha tökéletesen ki vannak egyensúlyozva. Márpedig mi szabályos hatszög alakú papírsárkányt kívántunk alkotni. Nagyapám végül is meghozta a szükséges döntéseket, majd a vékonyabbik részéből vágva teljesen azonos hosszúságúra szabta a nádszálakat. Végre akció. Ám ezután megint dúdolgató, pepecselős rész következett. Sok mérickselés és igazgatás után közepén erős vékony spárgával össze kellett kötni a három nádszálakat. E művelet előtt azonban rám szólt, menj el az asztaltól, mert ha elmozdítod, agyoncsaplak. Anyám és apám is többször megvert gyerekkoromban, és akkor ez még a tanáraink számára se volt tilos. Sőt, kötelező olvasmány volt számukra a makarencói pofon gyógyhatásáról szóló szakirodalom. Némelyikük úgy vélte, hogy a körmös osztogatás is belefér Makarenko mester pedagógiai nézeteibe,

és senki sem kapott pártfegyelmet azért, mert ezt gondolta. Nagyanyámtól is sikerült begyűjtenem néhány nyaklevest és elrugaskodnék a valóságtól, ha azt állítanám: minden ilyen esetben ártatlan áldozat voltam. A nagyapám viszont sohasem emelt kezét rám. Tudtommal senki másra se, de tudott volna nagyokat ütni, ha akar. Szóval elhátráltam az asztaltól.

Közben pedig kész is lett a sárkány váza. Azt akkor még nem nagyon értettem, hogyan fog ebből jól repülő és szép színes sárkány születni, de le voltam már nyugőzve nagyapám megfontoltan precíz munkájától és a 6 db 60 fokos szög szépségétől. Abbahagytam a nyüzsgést és ugrabugrálást, amivel addig bosszantottam türelmes természetű nagyapámat.

Nem volt ott szögmérő, de biztos vagyok benne, hogy szögek eltérése sehol sem letett több ± 1 foknál. Ennél nagyobb pontosságot viszont szögmérővel se lehetett volna elérni, hiszen még a leggondosabban válogatott nádszálakat se vonalzóval húzták ki a földből. Azoknak is vannak kisebb-nagyobb görbületeik, valamint a gyökér felőli végük valamivel vastagabb, mint a guba felőli végük. Ennek ugye a kiegyensúlyozásban van jelentősége, mint azt nagyapám mondta is akkor, de csak jóval később értettem meg, hogy miről is beszélt.

A következő lépésnél ismét szerepet kapott az éles bicska. A nádszálak mindkét végére hornyokat faragott, ezekbe erős spárgát rakott és szorosra feszítette, megkötötte majd összecsoközta a spárgát. Nagyapám csak kényszerűségből mászott hegyet az I. világháborúban az olasz fronton, én viszont sok-sok éven át szinte minden szabadidőmet önként és barlangász nótákat dalolva hegyek között, völgyek között töltöttem.

A sárkánykészítés idején csak csodálgattam nagyapám ügyes és praktikus csomóit, évekkal később viszont rájöttem, hogy szabályos hegymászó csomózásokat alkalmazott. A spárgakeret elkészítésénél már nem csak szemlélője lehettem az alkotásnak, hanem részese is. Le kellett nyomnom a csomót egy pillanatra, hogy feszes maradjon a keret. Sikerült, nagyapám megdicsért érte. Előkerültek a selyempapírok. Volt világoskék, volt fehér és volt rózsaszín. Én dönthettem el, milyen színeket használjunk. Természetesen a kéket és a rózsaszínt választottam, mondva is, hogy ezek hasonlítanak a legjobbban a Vasas színeire. Természetesen nagyapám is erre színkombinációra gondolt, és pont ezért.

Nagyapám jól tudott olvasni, és (ellentétben velem) szép kézírása volt. Ám nem olvasott gyak-

ran és túl gyorsan se. A családi munkamegosztáson belül így nagyanyámé volt a feladat, hogy elalvás előtt felolvassa a Népszava érdekesebb és jelentősebb cikkeit. Volt azonban egy közös könyvünk a nagyapámmal. Ő, amikor csak tehetette, a nagy fakeletes matracos francia ágy háttámlájához támasztott párnára dőlve lapozgatta közös kincsüket, melynek szerzőire nem emlékszem, de a kötet címe és tartalma az volt, hogy: 100 éves a Vasas Sc. A Vasasnak akkoriban nem csak dicső múltja, hanem fényes jelene is volt. Ráadásul rengeteg fénykép illusztrálta a könyvet. Amikor nagyapám elszunyókált vagy más okból letette a könyvet, én gyorsan magamhoz ragadtam. Hasra vettem magam a már csálé rugózású kárpitos díványon és bújni kezdtem a kötetet. Nem lehetett azt megenni. Főleg a képek miatt, de a csapatösszeállítások memorizálása is remek mulatság volt. Ennek aztán nagyon nagy hasznát vettem a gombfoci csaták helyszíni élő közvetítéseiben, illetve a barkácsolt gombfoci-hősök névadó ünnepein. Egy szó, mint száz, nem akármilyen papírsárkány volt születőben, hanem egy VASAS.

Ahhoz, hogy röptethető sárkány szülessen, a színes selyempapírlapokkal életre kellett kelteni a már kész sárkánycsontvázat. És itt szemlélőből segédmunkatárssá léptem elő. Kentem a ragasztót, nagyapám kezébe adtam a megfelelő színű selyempapírt, gondosan ügyelve arra, hogy meg ne gyűrődjön és így tovább. Hamar kész lettünk, szép és feszes lett az alkotás. Egyáltalán nem úgy festett, mint a törékeny és szakadékony alapanyagok alapján gondolta volna az ember kiskölke. Masszív és stabil szerkezet feküdt az asztalon. Én már rögtön röpíteni szerettem volna, de a nagyapám lehűtött: nincs még farka, és nincs kantárja sem. Különben is mindjárt sötét lesz, és itt sok a villanydrót, beleakadna, elszakadna. Ezt azért nem nagyon hittem el, mert az én szemmértékem szerint mérhetetlenül nagy magasságban lengedeztek azok a drótok. Abban biztos voltam, hogy a sárkány repülni fog, de hogy olyan magasra is, alig hihető. De beletörődtem, várni kell, hisz tényleg nem volt még farka a sárkánynak, pedig az minden mesekönyven ott szokott kígyózni a papírsárkányok mögött.

Farok elkészítése nem volt ördögös dolog. A selyempapír-csíkok és egy darab madzag kellett csak hozzá. Utóbbi hossza pontosan a sárkány hosszának háromszorosa. A spárgára ravasz kis hurkok kerültek, ezekbe selyempapír-csíkokat húzott nagyapám, a hurkokat szorosra húzta, de arra azért ügyelt, ne szakadjon a selyempapír. Hamar kész lett. Lehet már röptetni? Még nem, nincs még bojt a farkán.

Ez fehér selyempapírból készült, alig pár perc alatt. Lehet már röptetni? Nem, még nem. Nincs még kantár, amivel irányítani fogjuk. Kissé csalódott lettem, mert megint dúdolgató méricskélős munkafázis következett, és ez majd olyan hosszadalmasnak és titokzatosnak bizonyult, mint az váz összeállítása. De a szorgos munka és az ügyes csomózás végül is meghozta gyümölcsét. Na, már lehet röptetni,

mondta a nagyapám, és be is bizonyította állítását. Megfogta a kantár végét és megtáncoltatta Vasas sárkányt a szobába légtérben.

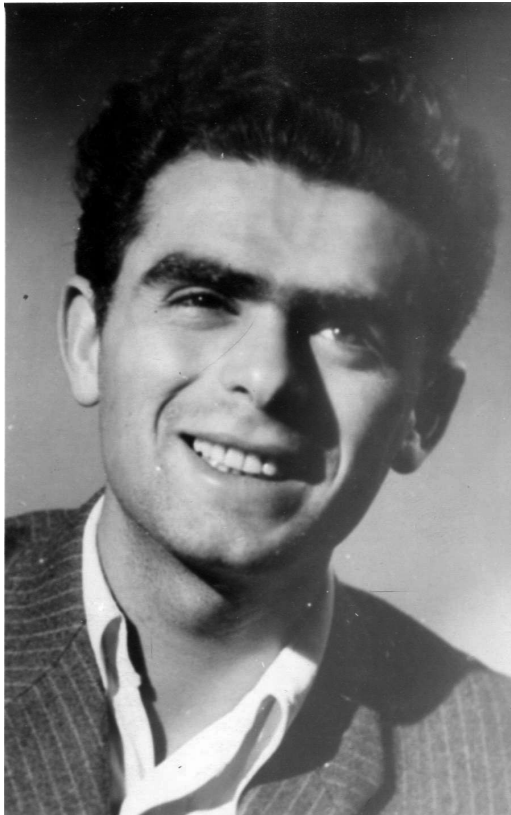
Azonban túl szűkös volt a hely a mi tüzes Vasas sárkányunknak, és félteni kezdem őt, nehogy megsérüljön a szekrény sarkán. Nem sérült meg, de én már tudtam, nem hogy a villadrótok fölé, hanem az égis fog másnap repülni. Így is lett.

Újra együtt a család 1964

Egy kisdobos, egy úttörő, egy nagymama és egy óvodás 1959

Marián István 1948

Én és a nagyapám 1989, a kép 1 hónappal nagyapám halála előtt készült

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZER VÁLSÁGHATÁS-CSÖKKENTŐ SZEREPE.
A BUDAPESTI VÍGSZÍNHÁZ PÉLDÁJA (1930–1932)¹

Absztrakt

A dolgozat a legbefolyásosabb pesti magánszínház, a Vígszínház reakcióit vizsgálja a világgazdasági válság hatásaira. Azt kutatja, hogy élénk nemzetközi művészi és gazdasági kapcsolathálója – darabok, előadás-elemek transzferje, adásvétele – miként segítette a magyar főváros egyetlen külföldi (amerikai) tulajdonban lévő színházát folyamatos működésének, színvonalas repertoárjának és állandó társulatának fenntartásában. Egy olyan időszakban, mikor a budapesti és külföldi magánszínházak többsége tönkrement a tőzsdekrach hatásai következtében.

Christopher B. Balménak a színházi áruvá válás dinamikáját vizsgáló koncepciójára építve a darabexport és -import mechanizmusait vizsgálom. Forrásként a Vígszínház vezetőségének a külföldi kiadókkal (Verlag Max Pfeffer, S. Fischer Verlag, Georg Marton Verlag, etc.), és külföldi impreszáriókkal (Robert Blum, J. Borkon, Dr. Adalbert Patek, Norbert Salter, Paul Winkler, Oskar Forray, Dr. Artur Hohenberg) folytatott levelezését használok. Azon személyes kapcsolatoknak feltárására is törekszem, melyek a Vígszínház vezetőségét a hollywoodi és a berlini filmipar befolyásos személyiségeihez kötötték. A Vígszínház alapszinten rendezett, az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában található iratanyagára támaszkodva egy, a kozmopolita show business központjaihoz szorosan kötődő kelet-közép-európai színház ambivalens pozícióját igyekszem értelmezni.

Abstract

The Crisis Reducing Effects of the International Artistic and Business Network. The example of Vígszínház (1930–1932)

The paper examines the reactions of the most influential private theatre of Budapest (Vígszínház) to the challenges of the Great Depression. It aims to reveal how the intense international artistic and business relations – transfer of plays, business and performance practices – helped the only foreign (American) owned theatre of the Hungarian

capital to maintain its continuous activity, its high quality repertoire and its permanent acting company. It happened in a period when the majority of other private theatres in Budapest and abroad collapsed under pressures from the consequences of the stock-market crash.

Based on the concept of the dynamics of theatrical commodification (Christopher B. Balme) the paper presents the mechanisms of the export, import activity. The source is the correspondence of Vígszínház with the foreign publishers (Verlag Max Pfeffer, S. Fischer Verlag, Georg Marton Verlag, etc.), with theatre agencies and impresarios (Robert Blum, J. Borkon, Dr. Adalbert Patek, Norbert Salter, Paul Winkler, Oskar Forray, Dr. Artur Hohenberg). The paper aims also to highlight the close personal relations of the management of Vígszínház to influential personalities of the Hollywood and the German film industry. Based on the archival material held in the Theatre History collection in the National Széchényi Library of Budapest the paper presents the ambiguous position of an East-Central-European theatre closely related to the centers of the cosmopolitan show business.

Az 1929 októberében kibontakozó világgazdasági válság a profitorientált magánszínházi szférát is sújtotta. New Yorkban a színházak fele bezárt, 5000 színész és 25.000 színházi dolgozó veszítette el munkáját.² Párizsban jelentősen csökkent a működő színházak száma (1925-ben 67, 1930-ban: 45).³ Az előadások látogatottsága egy technikai-esztétikai váltás – a rádió, illetve a mozi konkurenciája – miatt már korábban is csökkent. A színházi szakma e negatív fejleményekre érdekvédelmi szervezetek létrehozásával reagált. Párizsban 1927-ben a művész-színházak vezetői (Louis Jouvet, Charles Dullin,

1 A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

2 Wilmeth, Don B. – Bigsby, Christopher 1999 *The Cambridge History of American Theatre. Volume Two: 1870–1945*. Cambridge, University Press, 224–225. Online: <http://universitypublishingonline.org/cambridge/histories/ebook.js?bid=CBO9781139053686>

3 Leroy, Dominique 1992 *Economie des arts du spectacle vivant*. Paris, L'Harmattan, 17.

Gaston Baty és Georges Pitoëff) hozták létre a bulvárszínházak monopóliuma ellen irányuló ún. Cartel-t. New Yorkban a kereskedelmi színházak 1930-ban alakították meg a League of New York Theatres-t. A Nemzetközi Színházzövetség Hamburgban, a Nemzetközi Színészunió pedig Bécsben tartott kongresszust 1930-ban.

A Nagy Válság e kontextusában azt vizsgálom, hogy Budapesten a Vígszínház miként tudta megőrizni folyamatos működését, változatlan adminisztratív és művészeti vezetéssel, miközben a magyar főváros többi magánszínháza 1930–32 között többször fizetéképtelenné vált, hosszabb időre bezárt, tulajdonost vagy bérlőt váltott.⁴ Elsősorban arra keresek választ, hogy a Vígszínház kiterjedt nemzetközi kapcsolathálója miként járulhatott hozzá a magyarországi gazdasági majd pénzügyi válság színházakra gyakorolt negatív hatásainak mérsékléséhez. Alapvető forrásom a Vígszínház jegyzék nélküli, alapszinten rendezett iratanyaga, mely az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában található.⁵ Felhasználtam még a Budapesti Színigazgatók Szövetségének dokumentumait, valamint a Vígszínházhoz kapcsolódó cégbírósági és telekkönyvi iratokat.

A Vígszínház helye a pesti színházi struktúrában

Az 1896-ben, a millenniumi ünnepségek idején megnyíló 1500 személyes, a bécsi Fellner és Helmer cég által tervezett Vígszínház a magyar főváros első magánszínháza volt. Elsősorban a „víg műfajt” kívánta felkarolni. Mivel elegendő magyar darab nem állt rendelkezésre, első időszakában francia szerzők (Ale-

xandre Bisson, Georges Duval, Maurice Hennequin, Albin Valabrégue, Georges Feydeau) vígjátékaival vált sikeressé. Megnyitásától 1921-ig Faludi Gábor vállalkozó bérelte és irányította a színházat. Ez a stabil tulajdonosi háttér tette lehetővé Ditrói Mór rendező folyamatos társulatépítő munkáját, melynek eredménye a társalgásiként jellemezhető vígszínházi stílus lett. Mellőzték a teatralitás korábban jellemző eszközeit: elsősorban a „hangfestő” deklamálást. Helyette a szereplők egymás közti viszonyainak pszichológiai realista hitelességű ábrázolására, természetes, de nem sokkoló őszinteségű játékmódra törekedtek. Megjátás helyett átélésre.

Fiatal írókból, újságírókból, fordítókból formálódott a Vígszínház 1945-ig létező „házi szerzői” köre. Néhányuk – elsősorban Molnár Ferenc és Lengyel Menyhért – az 1910-es évektől páratlan külföldi népszerűsége tett szert. 1914 januárját például véve, Molnár darabjai az alábbi városok színpadain szerepeltek: *A testőr* (Brünn, Wien), a *Liliom* (Baden, Czernowitz, Düsseldorf, Hamburg) *Az ördög* (Innsbruck, Wien, Wiener-Neustadt), *A farkas* (Wien). Ugyanebben a hónapban a Víg házi szerzői közül Földes Imre *Halló* című darabját Hamburgban, Heltai Jenő *A masamódját* Bielitzben, Lengyel Menyhért – Bíró Lajos *A cárnőjét* Freiburgban, Gablonzban, Giessenben, Münchenben, St. Pöltenben és Wienben játszották. Lengyel Menyhért *Tájfújja* pedig az USA-ban turnézott.⁶ Ez a magyar színpadi szerzők esetében először megvalósuló nemzetközi karrier nagyban köszönhető volt Marton Sándor 1910-ben alapított Szerzői Jogértékesítő Központjának és Színpadi Kiadójának. Az általa szerkesztett, kiadott és először 1914 januárjában megjelenő magyar és német nyelvű szakközlöny, a *Színpad: Die Bühne* nagyban hozzájárult a Vígszínház nemzetközi kapcsolatrendszerének megalapozásához. Az 1930-as években Marton továbbra is a legtekintélyesebb pesti színpadi kiadó volt, a Vígszínházzal szintén együttműködő fia pedig saját bécsi cégét vezette (Georg Marton Verlag).

A Vígszínházat és annak bérleti jogát az első világháborút követő magyarországi politikai krízis hatására adta el az akkor 75 éves tulajdonos az amerikai Ben Blumenthalnak, a United Play Corporation színházi- és filmvállalat elnökének.⁷ A Vígszínház budapesti vezető pozícióját továbbra is megőrizte. Az USA-ban élő Blumenthal által megbízott vezérigazgató, Roboz Imre 1921-től 1938-ig

4 „Az 1925–1940 közötti másfél évtizedben több mint két tucat színház bukik meg Budapesten”. Magyar Bálint 1979 *A Vígszínház története alapításától az államosításig (1896–1949)*. Budapest, Szépirodalmi, 129.

5 Ennek terjedelme 66 iratfolyóméter = 220 doboz és 100 kötetes irat. Az alapszinten rendezett anyag az alábbi részekből áll: 1. Kronológia (művészeti ügykezelés és vegyes tartalmú iratok időrendben), 2. Gazdasági iratok (közgyűlések jegyzőkönyvei, színészek szerződésai), 3. Levelezés írókkal, 4. Tematikus csoportok (pl. Film, Zukor és Blumenthal iratok, szinopszisek, drámabírálatok), 5. Kötetes iratok (próbakönyvek, szereposztó könyvek, színdarab bírálatok, színdarabok jogdíja, pénzügyek, segélyegyleti ügyek, építkezés, jelmezkönyvek, könyvtári nyilvántartások, pályázatok, újságkivágások). Köszönöm Both Magdolnának, az OSZK SZT munkatársának a vígszínházi iratanyagban való tájékozódásban nyújtott segítségét.

6 Marton Sándor 1914 *Színpad: Die Bühne*, 2:19.

7 BFL VII. 2. e. Magyar Vígszínház Rt., Cg. 1348 353 d. Rendkívüli közgyűlés 1921. június 28.

maradt posztján. A művészi folytonosság lehetőségét pedig az adta, hogy ugyanebben az időszakban végig Jób Dániel rendező volt a művészeti igazgató, aki ragyogó színészekből álló, a vígszínházi stílust őrző együttest irányított.

Külföldi kapcsolatok a Vígszínház vezetésében

Blumenthal a Vígszínház megvásárlása idején a Paramount munkatársaként a filmvállalat közép- és kelet-európai terjeszkedésében volt meghatározó.⁸ A Vígszínházat irányító mindkét részvénytársaságban (az 1894-ban alakult Magyar Vígszínház Rt.-ben és az 1921-ben alapított Színházüzem Rt.-ben) meghatározó részvényhányaddal bírt.⁹ A Blumenthalt a közgyűléseken rendszerint képviselő Roboz Imre második legnagyobb részvényes volt az azonos körből kikerülő igazgatósági és felügyelőbizottsági tagokkal működő részvénytársaságokban. Blumenthal a Vígszínház kereskedelmi színházi világ-elitbe emelését ígérte. A Trianon utáni idegenellenes kulturális politika közegében azonban nem tudta létrehozni a tervezett, a Vígszínházra alapozott színház-mozi trösztöt. A személyét érő politikai támadások okán is, 1926 júliusában átadta a Vígszínház bérleti jogát Roboz Imrének. Számítalan 1930–32 között íródott levél és távirat tanúskodik azonban arról, hogy az USA-ból továbbra is irányított. A pesti vezérigazgatót angol és német nyelvű levelekben dirigálták még Ben testvérei: Richard és Ike (a Paramount közép-európai general manager). Ike 1930-ban a Színházüzem Rt.-nek és a Paramount Filmforgalmi Rt.-nek is igazgatósági tagja volt. Meghatározó az a többszálú kapcsolódás is, mely Roboz Imrét a Paramount Publix Corporation, a világ akkor legnagyobb filmvállalata magyar származású elnökéhez, Zukor Adolffhoz fűzte.¹⁰

8 Horak, Jan-Christopher 1993 Rin-Tin-Tin in Berlin or American Cinema in Weimar. *Film History*, 5:53.

9 BFL VII. 2. e. Magyar Vígszínház Rt., Cg. 1348; BFL VII. 2. e. Színházüzem Rt. Cg. 15182.

10 Részt vett Zukor magyarországi alapítványi ügyeinek intézésében, Zukor őt bízta meg a Paramount 1930-ban kezdődő magyar nyelvű hangosfilmgyártásának irányításával. Ismeretségük eredetére pontos utalást nem találtam. Kapcsolódhat Roboz némafilmipari karrierjéhez. (Mielőtt a Vígszínház igazgatója lett, a Projectograph Rt. filmkölcsonzó és gyártó vállalat, majd a Phönix filmgyár Rt. igazgatója volt.) De találkozhatott Zukorral annak 1925 februári budapesti látogatásakor is.

A magánszínházak válságellenes intézkedései (1930–32)

Ahhoz, hogy a Vígszínház esetében a nemzetközi kapcsolatháló szerepét felmérhessük a gazdasági, majd pénzügyi válság hatásainak ellentételezésében, célszerű utalni a pesti magánszínházi szférán belül végrehajtott válságellenes intézkedésekre és azok hatékonyságára. Főként mivel Roboz Imre a Budapesti Színigazgatók Szövetségének alelnöke, majd 1931-től elnöke is volt. Meghatározó szerepe volt tehát abban, hogy a 8 színházból álló szövetség miként reagált.

A Budapesti Színigazgatók Szövetsége 1930-ban elsősorban állami beavatkozásért lobbizott. A színházak csökkenő látogatottságára hivatkozva Budapest főpolgármesterétől a vigalmi adó eltörlését, a villanyáram árának csökkentését és az idegen nyelvű hangosfilmek fokozottabb megadóztatását kérte. A pénzügyminisztériumnál a forgalmi adó csökkentését, a belügyminisztériumnál a rendőri díjak elengedését kérvényezte.¹¹ Mindezeket sikertelenül. Érdekvédelmi tárgyalópartnerével, a Budapesti Színészek Szövetségével megszorításokat próbált elfogadtatni (a 10 hónapos évadszerződések 9 hónaposra rövidítését, a törzstársulatok létszámának csökkentését).¹²

A következő év eseményei még közvetlenebbül gátolták a kereskedelmi színházi szféra működését. Magyarországon a fizetésektelenség és államcsőd veszélyét elhárítandó 1931. július 17-től három napos bankzárlatot rendeltek el, majd bevezették a kötött devizagazdálkodást, beszüntették a külföldi tartozások fizetését és december 23-tól transzfermoratórium lépett életbe.¹³ A színigazgatók költségeiket csökkentendő a színészekkel kötött szerződéseik utólagos revíziója mellett döntöttek.¹⁴ (A Vígszínház

11 OSZK SZT Irattár 214/2037, Kilences Bizottság kérvénye Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez, 1930. február 7.

12 OSZK SZT Irattár 214/2070, Budapesti Színigazgatók Szövetségének ülése, 1930. április 23.

13 „From this time Hungarian debtors (the state and private parties alike) paid amortization in pengős to the Fund of Foreign Creditors set up alongside the National Bank, and payment in foreign exchange was effected only at the end of 1933 when the transfer moratorium was lifted”. Iván T. Berend – György Ránki 1974 *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York/London, Columbia University Press, 258.

14 OSZK SZT Irattár 216/2234, Budapesti Színigazgatók Szövetségének ülése, 1931. szeptember 30.

1931 októberében 10-15%-os fizetéscsökkentést hajtott végre a színészek és az alkalmazottak körében, az érintettekkel való egyéni megállapodások formájában). A Budapesti Színigazgatók Szövetsége a fellépti díjasok gázsí-maximumáról kötött megállapodással is a színházüzemek fizetéseképtelenségének veszélyét igyekezett csökkenteni.¹⁵ Eszerint 1931. szeptember 1-től színésznőnek maximum 160, színésznek 120 pengőt lehetett fizetni fellépésenként.¹⁶ Az áresés a színházjegyárakban is jelentkezett. A Vígszínház a magánszínházak közt egyedülálló, ügynökökkel terjesztett, 10 előadásra szóló évadbérlleti árát volt kénytelen leszállítani 1931. novemberből.¹⁷ A bérlőszám növelését a színház vezetése a csökkenő színházlátogatások hatásos ellenszerének tekintette. Ebben külföldi példákat követett.¹⁸

1932-ben a színházi munkanélküliség nőtt számottevően. A Vígszínházban az 1931. novemberi elbocsátási hullámot 1932. január 30-tól újabb követte: díszítőknak, bútorosoknak, jegyszedőknek, tisztviselőknek mondtak fel. A színész elbocsátások mértékéről a Lajta Andor által szerkesztett *Filmművészeti évkönyv* társulati listái alapján tájékozódhatunk. Az 1929-es évkönyv szerint fixfizetéses pesti magánszínházi színész 153, színésznő 147 volt. Az 1933-as évkönyv szerint már csak 93, illetve 83. A Vígszínháznál 1929-ben 19 színész és 18 színésznő, 1933-ban már csak 12 színész és 9 színésznő volt alkalmazásban.¹⁹

A transzfermentorium mind a vendégjátékok fogadását, mind a külföldi darabok előadási jogának megvásárlását, mind a tantiémek külföldre

15 OSZK SZT Irattár 215/2178, Budapesti Színigazgatók Szövetségének ülése, 1931. április 9.

16 Ekkoriban a Vígszínházban a színészi havi fizetés 100-400 pengő között mozgott, egy fellépti díjas epizódszínésznő esti díjazása pedig csupán 8 pengő is lehetett.

17 Például a földszinti 1-4 sorba szóló jegy a pénztárnál 9,80 pengő, a bérlet ár havi részlete ugyanide 6,50 pengő volt. 1931 novemberétől ez 5,50 pengőre csökkent. OSZK SZT Irattár 374, A Vígszínház gazdasági hivatalának táblázata az új bérleti árakról, 1931. november 3.

18 Jób Dániel cikkében meg is nevezi e példákat. „(...) az új idők színházstípusa az, hogy bérlők és előfizetők úján biztosítja a maga fennmaradását. Így alakult elsőnek New Yorkban a Theater Guild, amelynek 40.000 bérlője van. Körülbelül ennek felel meg Berlinben a Reibaro szervezet, amelynek körülbelül 50-60.000 tagja van, így alakultak meg Bécsben a különböző Kunsttélék”. Jób Dániel 1930 A közönségről. *Színésztársaság*, 2:10.

19 Vö: Lajta Andor szerk. 1929-1933 *Filmművészeti évkönyv*, Budapest, szerzői kiadás.

utalását gátolta. Roboz a Budapesti Színigazgatók Szövetsége elnökeként a Magyar Nemzeti Bank Igazgatóságánál lobbizott e kifizetések újbóli lehetővé tétele érdekében:

„Méltóztassék ugyanis figyelembe venni, hogy amennyiben a Nemzeti Bank nem honoralja a színházaknak azt a kívánságát, amely a külföldi szerzők, illetve kiadók jogos igényeinek kielégítését tartja szem előtt, el kell készülnünk oly retorziókra, amelyeket mindenképpen el kell kerülnünk”.²⁰

A változatlan hivatalos álláspontot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele foglalja össze:

„A M. kir. pénzügyminiszter úr 22406/1932. szám alatt kelt átiratában arról értesített, hogy az utóbbi időben a Magyar Nemzeti Banknál valuta-, illetve devizaigényekkel, egyes esetekben pedig nagyobb összegű pengő kivitelére vonatkozó kérelmekkel állottak elő olyan külföldi művészek, akik Magyarországon felléptek, vagy hangversenyeket adtak és a fellépésükért kapott tiszteletdíjakat külföldi valutában vagy devizában, esetleg pengőben kívánták kivinni. A devizaellátás terén mutatkozó nehézségek miatt ezeket a kérelmeket a Magyar Nemzeti Bank a legtöbb esetben nem tudta teljesíteni és sem valutát vagy devizát nem tudott rendelkezésre bocsátani, sem pedig a nagyobb összegű pengőkivitel – valutavédelmi okokból – nem engedélyezhette, hanem csupán ahhoz járulhatott hozzá, hogy a tiszteletdíjak pengőben a jogosult művészek nevére nyitandó belföldi zárolt pengőszámlára befizetessenek”.²¹

A transzfermentoriumot csak 1933 végén oldották fel.

A fenti példák közül érzékelhető, hogy a pesti magánszínházak, illetve szövetségük válsághatásokat elhárítani törekvő akciói nem bizonyultak eredményesnek. Ezt mindennél jobban bizonyítja, hogy 1930-1932 között bérlők sora (Fővárosi Operettszínház, Royal Orfeum, Magyar Színház, Új Színház, Városi Színház, Király Színház) vált fizetéseképtelenné. Láttuk, a Vígszínház intézkedései sem tértek el a többi színházétól: a kifizetések redukálására törekedtek. Csökkentették a gázsikat, az alkalmazottak és a társulat létszámát. Miként volt képes mégis e színház egyedülként fizetőképessé, folyamatosan működő és igényes újdonságokat ki-

20 OSZK SZT Irattár 216/2288, levélfogalmazvány dátum nélkül.

21 OSZK SZT Irattár 216/2288, Kertész K. Róbert h. államtitkár levele, 1932. március 9.

náló maradni? Miként járult ehhez hozzá sokszintű nemzetközi kapcsolatrendszer?

A Vígyszínház nemzetközi kapcsolatrendszerének elemei

A Vígyszínház nemzetközi kapcsolatainak vizsgálatára első látásra a színházi interkulturalitást elemző módszerek tűnnek alkalmasnak. Ezek kulturális antropológiai vagy esztétikai szemszögből elemzik a más kultúrába áthelyezett, illetve eltérő kulturális közegekből származó komponensekből összeállított előadásokat. Kétséges ugyanakkor, hogy a külföldi tulajdonossal való kapcsolat, a darabvásárlási és nemzetközi vendégjáték-szervezési gyakorlat leghatékonyabban a kelet–nyugat, észak–dél közti hatalmi egyenlőtlenségek színházi reprezentációinak vizsgálatára létrejött eszköztárral lenne megközelíthető. Alkalmasabb módszertani közelítésnek tűnik a színdarab és az előadás gazdasági értékkel bíró árucikként való felfogása, mely a nemzetközi darabkereskedelmet kulturális javak cirkulációjának tekinti. Christopher Balme esettanulmányára²² támaszkodva a következőkben a Vígyszínház nemzetközi kapcsolatrendszerét a színházi áruvá válás folyamatának dinamikája szempontjából vizsgálom. „Színházi termék” a produkció bármely, gazdasági forgalomba lépni képes aspektusa lehet: szöveg, előadás koncepció, jelmez, maguk a színészek.

Színpadai kiadói hálózat

Egy a bukás kockázatát hordozó magánszínháznak több olyan, bemutatásra előkészített darabra volt szüksége, melynek előadási jogát már megvásárolta. Külföldi darab esetében el kellett végeztetni a fordítást, valamint a helyi befogadói közeghez való igazítást, mielőtt a tulajdonképpeni színre állítás megkezdődött. E mechanizmust gördülékennyé teendő, a párizsi, bécsi, berlini színházak újdonságait kínálni törekvő Vígyszínház évtizedes kapcsolatokat ápolt külföldi színpadai kiadókkal (Verlag Max Pfeffer, S. Fischer Verlag, Georg Marton Verlag, Gustav Kiepenheuer Verlag). Megbízható, fizetőképes darabpiacnak tűnhetett, hisz naponta több ajánlat érkezett. A visszautasítás gyakori indoka volt, hogy a darab nem a Vígyszínházba való. Ennek

okát ritkán fejtették ki: de a levelezésből kitűnően figyeltek az erotika és a politika színpadai reprezentációjának hatáira. Ugyanakkor Balme szerint a sikeres áruvá váláshoz elengedhetetlen az újdonság keresése, s ebben a törekvésben a kereskedelmi színház a modernista kísérletezéssel rokon.²³ A Vígyszínház külföldi kiadókkal folytatott levelezésében is egyszerre érhető tetten az új drámatípusok iránti intenzív érdeklődés, a minőségigény és a pesti polgári közönség elvárásainak figyelembevétele.

Sok leköötött darabra az állandó társulat és a repertoárra épülő üzemmód miatt volt szükség. Ezek létjogosultságát épp 1930 táján kezdték a színigazgatók megkérdőjelezni. Hisz a párizsi és New York-i magánszínházak ekkor már más modellben működtek.²⁴ A dilemmát így fogalmazta meg a rendező-színigazgató Bárdos Artúr:

„A színháznak naponta játszania kell, akár van jó, felmutatásra érdemes darab, akár nincs. Ez a pesti színházi üzem legtragikusabb betegsége. Ebből a szempontból sokkal egészségesebb az az amerikai és most már az európai nagyvárosokban is túlnyomóan meghonosodott módszer, hogy csak egy-egy darabra bérelnek ki színházat, csak akkor, amikor már megvan a megfelelő darab, amelyben hisz, aki a pénzt és a munkáját rááldozza”.²⁵

Roboz és Blumenthal színházfelfogása tehát jelentősen különbözött. A pesti gyakorlat az amerikai modell korábbi fázisát képviselte.

A darabkiválasztás mechanizmusa a következőképpen vázolható: a külföldi kiadói ajánlatot a dramaturgok (Komor Gyula, Jób Dániel) és a színház baráti körébe tartozó újságírók, színpadai szerzők véleményezték. Ezután még egy biztonsági faktort beiktattak. Rendszerint megvárták a külföldi premiért és csak annak kritikái alapján döntöttek a darab bemutatásáról. E gyakorlat arra utal, hogy a Vígyszínház a kereskedelmi színházi sikermodellt kívánta követni. Elsősorban párizsi, berlini és bécsi

23 Balme 2005:4.

24 Első 120 évében az amerikai színház szervezeti egysége a városhoz kötődő repertoár társulat (resident stock repertory company) volt. De a sztárrendszer olyan változásokat indukált, melyek következtében az 1850-es évektől a hosszú széria vált a produkció sikerének értékmérőjévé. Ennek hatására az egy produkcióra szerveződő társulat (combination company) vált általánossá. Az előadás célja a befektetésből kihozható maximális profit lett. Lásd Bigsby 1999:199-201.

25 Bárdos Artúr 1942 *Játék a függöny mögött*. Budapest, Dr. Vajna és Bokor kiadása, 110.

22 Christopher Balme 2005 *Selling the Bird*; Richard Walton Tully's *The Bird of Paradise and the Dynamics of Theatrical Commodification*. *Theatre Journal*, 1:1-20.

premierekkel foglalkoztak, London és New York bemutatói ritkán kerültek szóba. Varsó, Moszkva, a közép- vagy a kelet-európai régió darabújdonságai szinte soha.

A színre állítás folyamatában a külföldi darab fordítása nem korlátozódhat a nyelvi szintre. A színházi interkulturalitásnak az egyes előadások jelentésteremtésére gyakorolt hatását szemiotikai alapon vizsgáló francia professzor, Patrice Pavis szerint a fordítás a színházban hermeneutikai aktus: a forrás-kultúra szövegének a befogadó-kultúra általi interpretációja.²⁶ A következőkben Jacques Deval *Étienne*²⁷ című darabja példáján mutatom be, miként segítette a darab szerzői jogainak közvetítője a kultúrák közti kommunikációt, illetve azt, hogy a párizsi premier után egy hónappal az „újdonság” már a Vígszínház színpadán legyen látható, magyar változatban. Bányai Sándor Párizsban a Paramount Famous Lasky Corporationt, a Charles Frohman Inc.-t, Gilbert Millert, a Georg Marton Verlagot és a *Színházi Életet* képviselte. A Vígszínház a párizsi premierekről szóló beszámolóért fizette (havi 50 dollárt kapott), amellelt, hogy időnként lekötöttek általa ajánlott darabot. Bányai 1930. március 6-án említi először az *Étienne*-t:

„A Deval darabok közül az egyiket, az érdekesebbet, *Étienne*²⁸ már a tegnapi postával elküldtem címedre. Ha tudtok találni a címszerepre egy megfelelő fiatal színészt, Varsányival²⁹ az anya szerepében, szerintem biztos siker ez nálatok”.³⁰

Komor Gyula dramaturg válaszában leszögezi: „...igazán nagyon szép irodalmi alkotás és komolyan foglalkozunk vele. Szeretnők azonban megvárni a párizsi premiert”.³¹ Bányai közli a feltételeket:

„Hajlandó volnék nektek 250 pengőért mártól kezdve optiot³² adni a darabra, mely optio lejárna a párizsi bemutatót követő 5-ödik napon. Ha éltek az optioval, még 750 pengőt fogtok fizetni”.³³

A színház elfogadja a feltételeket. Bányai küldi a kritikákat, melyek alapján a színház táviratban közli, hogy él az opcióval. Rá egy napra már érkezik a szerződés a kéréssel: „Ugyanakkor szíveskedjenek a megállapított 1000 pengő előleget folyószámlám javára a Magyar Kereskedelmi Hitelbanknál lefizetni”.³⁴ A színház előadásfotókat kér, láthatólag a gyorsaságra, és a bevált recept követésére törekszik. Bányai azt is tanácsolja, hogy küldjék ki a főszerepet játszó akadémiai növendéket Párizsba.³⁵ Nézze meg Paul Bernard-t Étienne szerepében, és igyekezzék őt „kopírozni”. Az április 26-i premier után a Vígszínház vezetői táviratban értesítik Deval darabja sikeréről. Május 9-én Bányai számlájára már be is érkezett 501 pengő tantième.

Általánosságban a Vígszínház „fordítási stratégiájára” a dráma- és színészközpontú előadásmóddel preferálása, a rendezői színházi kísérletek és a politikai állásfoglalás kerülése volt jellemző. Ugyanakkor téves volna azt hinni, hogy a gazdasági válság jeleit tapasztalva a Vígszínház csak szórakoztató darabokban gondolkodott. 1930–32 között is beiktatta repertoárjába a drámairodalom (Somerset Maugham, George Bernard Shaw, Ferdinand Bruckner) újdonságait. Kiadói kapcsolathálója és anyagi lehetőségei révén rendre elhalászta a külföldi sikerdarabokat a konkurens pesti színházak elől. Hosszabb előadás szériáit azonban ebben az időszakban a magyar házi szerzők könnyedebb darabjainak köszönhette.

32 Az opciót (elővételi jogot) a Vígszínház vezetősége is széleskörűen alkalmazta mind színészeivel, mind szerzőivel kötött szerződéseiben. A színésszerződésekbe beiktatott opció a színháznak azt a jogát jelentette, amellyel az aktuális szerződés időtartamán túl, a következő évadra is igényt tarthatott a színészre. Ugyanakkor általában igen későn, az évad végén értesítették csak a tagot arról, hogy élni kívánnak-e az opciós joggal. Sikert ígérő magyar színpadi szerzők esetében az opció a Vígszínháznál szerződésileg lekötött darabot követő, legközelebbi színdarabjára jelentett elővételi jogot.

33 OSZK SZT Irattár 374, Bányai Sándor levele Komor Gyulának, 1930. március 15.

34 OSZK SZT Irattár 374, Bányai Sándor levele Komor Gyulának, 1930. március 22.

35 A címszerepet Perényi László (1910–1993) játszotta. 1930-ban végezte a színiakadémiát. A Nemzeti, majd 1935-től 1941-ig a Vígszínház tagja volt.

26 Patrice Pavis 1990 *Le théâtre au croisement des cultures*. Paris, José Corti Editions, 141.

27 A Vígszínházban *Az ifjú pásztor* címmel játszották.

28 A színház és Bányai levelezésében a darab címe és a főszereplő neve *Étienne*-ként szerepel. Lásd még: <https://www.youtube.com/watch?v=wqo3ENDLOqo>

29 Varsányi Irén (1878–1932) 1896-tól haláláig a Vígszínház meghatározó színésznője.

30 OSZK SZT Irattár 374, Bányai Sándor levele Komor Gyulának, 1930. március 6.

31 OSZK SZT Irattár 374, Komor Gyula levele Bányai Sándornak, 1930. március 12.

Vendégjáték

A Vígszínháznak már első tulajdonosa idején is kiterjedt vendégjáték kapcsolatrendszere volt. Kezdetben klasszikus szerepekben fellépő olasz és francia színész-sztárok (Gustavo Salvini, Ermete Zacconi, Jean Mounet-Sully, Eleonore Duse) köré épülő turnétársulatok érkeztek. A 20. század első évtizedétől már művész színházi produkciók, elsősorban Max Reinhardt rendezései is láthatók voltak színpadán. A vendégjáték a színházüzem jövedelmezőbbé tételének, a szezon megnyújtásának eszköze volt. A külföldi impresszáriókkal (Robert Blum, J. Borkon, Dr. Adalbert Patek, Norbert Salter, Paul Winkler, Oskar Forray, Dr. Artur Hohenberg) 1930–32 között folytatott kiterjedt levelezés is jelzi, hogy a Vígszínház beletartozott a kelet-európai turnéútvonalba. Nagy nézőtere, a vendégjátékok lebonyolításának begyakorlottsága, a sok ajánlkozó társulat elvileg lehetővé tette volna, hogy a bevételen kb. 50-50%-ban osztozó vendég és vendéglátó is jól járjon. A Nagy Válság időszakában azonban csökkent ennek esélye: a nézők számára problémát jelentett, hogy a vendégjátékok jegyárai drágábbak. Ráadásul a színháznak az idegen nyelvű előadások után magasabb kulcsú vigalmi adót kellett fizetni. A Vígszínház azonban nem szakítja meg az évadvégi és évadkezdő vendégjáték hagyományát. 1930-ban május 28-tól június 6-ig a bécsi *Deutsches Volkstheater* és Max Pallenberg, augusztus 27. és szeptember 5. között pedig az orosz emigráns színészekből álló, Jushny által vezetett *Kék madár* kabaré vendégszerepel. Mindkettő, legalábbis a színház hatóságokhoz címzett kérvényei alapján, mérsékelt üzleti sikerrel. A Jushny-vendégjáték ügyében fizetési könnyítésért fordulnak az V. kerületi Adófelügyelőséghez. Bejelentik, hogy a Kék madárnak a nettó bevétel után 53% részesedés jár (ez előreláthatólag 10.000 pengő lesz). Kérésük, hogy az összeg 50%-át nyilvánítsák adómentesnek a vendégjáték sikertelensége miatt.³⁶ A színház 1931-ben is két vendégjátékot illeszt programjába, *Elisabeth Bergner* társulatát júniusban, és a bécsi *Burgtheaterét* november 30. és december 1. között. Legközelebb – nagy valószínűséggel a transzfermoratórium miatt – csak 1934-ben érkezik külföldi társulat. Hisz a honoráriumot 1931 decembere után nem lehet kivinni az országból.

A vendégjáték tehát – a kötött devizagazdálkodásból és a transzfermoratóriumból eredő korlátozások, valamint a közönségnek a válság idején

36 OSZK SZT Irattár 374, Vígszínház kérvénye az V. kerületi Adófelügyelőséghez, 1930. szeptember 11.

problémát okozó felemelt helyár miatt – 1930–32 között nem bizonyult alkalmas eszköznek a színház csökkenő bevételei pótlására.

Külföldi pénzügyi segítség

A pénzügyi válság magyarországi hatásai közül a hitelhez jutás nehézsége is érintette a Vígszínházat. Magyar Bálint említést tesz a „Vígszínház Saturn A. G. nevű holdingjáról”,³⁷ mely egy korabeli parlamenti felszólalás szerint az amerikai színháztulajdonos pénzének kimenekítésére szolgált volna.³⁸ A Ben Blumenthal, a Magyar Vígszínház Rt. és a Színházüzem Rt., mint adóstársak által a glarusi Saturn A. G.-tól felvett 80.000 dolláros készpénz-kölcsönrel kapcsolatos levelezés azonban arról tanúskodik, hogy a színház 1931–32 között fizetőképessége fennmaradását köszönhette e 1931. május 27-én kötött megállapodásnak.³⁹

A kérdés azonban fennáll: a Vígszínház mely nehézségei vezettek a kölcsön felvételéhez? Roboz és Ben, illetve fivére, Ike Blumenthal pénzügyi témájú levelezésében 1930-ban fizetési felszólítások domináltak. Roboznak havonta egy-két alkalommal 300 fontot kellett küldenie egy londoni, illetve 10.000 frankot Ben Blumenthal feleségének egy párizsi számlára. Ezek lehettek a színházbérleti jogért fizetendő összeg, vagy a Ben Blumenthaltól korábban felvett kölcsön után fizetendő 12%-os kamat részletei.⁴⁰

37 Magyar 1979:307.

38 Eckhardt Tibor képviselőházi interpellációja 1932. június 1-én: „Ben Blumenthal színházi vállalkozó is annakidején a Vígszínház épületére egy Liechtenstein holding nevére kebeleztetett be fiktív kölcsönt, amivel azután pénzt kimenekítette”. Eredetileg Nemzetgyűlési Napló:

<http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28Liechtenstein%20holding%20%29&s=SORT&m=0&a=rec> (2014. szeptember 12.)

39 Fennmaradt Dr. Rendes Ervinnek, Ben Blumenthal jogi képviselőjének kommuniké fogalmazványa. Ebben a napilapok 1932. június 3-i számában idézett, említett parlamenti interpellációra reagál. Eszerint igaz ugyan, hogy Blumenthal hitelt vett fel, s erre biztosítésként magyarországi ingatlanát használta. Ez az ügylet azonban nincs kapcsolatban a magyar pénzüggel, s Blumenthalnak nincs Liechtensteinben holdingja vagy érdekeltsége. OSZK SZT Irattár 374, Dr. Rendes Ervin nyilatkozat fogalmazványa, dátum nélkül.

40 OSZK SZT Irattár 374 Mellékletek a Színházüzem Rt. 1930. évi adóbevallásához (költségek, kamatok részletezése) dátum nélkül.

A színház pénzügyeivel kapcsolatos levelezés 1931 elejétől élénkül fel. Már februárban szóba kerül az 1930-ban vásárolt forgószínpad kifizetésének problémája.⁴¹ Roboz fizetési nehézségeit jelzi, hogy rákérdez, mikor és mennyit kap a Paramount számára 1930 nyaratól végzett munkájáért. Ike Blumenthal értesíti, hogy ezért 5000 dollárt utaltak számára. Ben Blumenthal azonban nyomatékosítja, hogy semmiféle hivatkozást nem fogad el a neki járó összegek átutalásának késleltetésére.⁴² Márciusban egy, a Vígszínház számára szükséges kölcsön felvételének terve bontakozik ki. Ike egy 125.000 dolláros kölcsönbe lenne hajlandó beleegyezni, 11%-os kamattal.⁴³ Roboz és az ügyben eljáró, Blumenthalt képviselő ügyvéd (Rendes Ervin) azonban csak 12,5% kamatot tartalmazó kölcsönt volt képes megszervezni. Ike ezt elutasítva arra kéri Robozt, derítse fel, mik az esélyei Pesten egy 70.000 dolláros bankkölcsönnek 9%-os kamatra, két vagy három évre. Roboz hiába ecseteli a kölcsönhöz jutás nehézségeit a pesti pénzpiacon,⁴⁴ ledorongoló levelet kap Bentől:

„I have received a cable from Ike today stating that you were unable to do anything with reference to a loan in Budapest, I do not think you tried very hard. I don't know why not, but that is my impression. If you can't give me any good answer why a bank should not loan any money on the Vígszínház, considering the fixed income there and that it has no indebtedness, then there must be something wrong”.⁴⁵

A stílusából érezhetően is igen célratorő Ben májusban Pestre érkezik, és 27-ére már létre is jön egy megállapodás a glarusi Saturn A. G.-vel egy 80.000 dollár összegű készpénzkölcsön folyósítására.⁴⁶ Ben Blumenthal kézirátolul 2299 darab Magyar Víg-

színház Rt. részvényt és 1000 darab Színházüzem Rt. részvényt helyez letétbe Dr. Holitscher Szigfrid budapesti királyi közjegyzőnél, a 665/1931. ügyszámú megállapodás részeként. A közjegyző díja 700 pengő, de a letéttartam minden megkezdett évéért további 500 pengőt kapott. A telekkönyvbe 1931. május 28-án jegyezték be a Saturn A. G.-től felvett kölcsönt.⁴⁷ E kölcsön jelentőségét jelzi Roboz 1932. január 25-i távirata is, melyben Ben Blumenthal barátságát, segítségét köszöni meg. Ezzel feltehetőleg arra a január 20-i dátumú, a Saturn A. G.-nek címzett szerződés módosító pótlevele⁴⁸ céloz, mely a transzfermoratórium elrendelése miatt vált szükségessé. Ezután ugyanis a külföldi tartozásokat csak Magyarországon, pengőben lehetett törleszteni, a külföldi hitelező nem válthatta konvertibilis valutára a pengőben befolyó törlesztést, és nem vihette azt külföldre. A Saturn hozzájárulásával megvalósult szerződés módosítás alapján – s ezt a Vígszínház iratai is tanúsítják – a kölcsön 90 naponként esedékes kamatait (2300 USA dollár) a továbbiakban az USA-ból Blumenthal fizette az Irwing Trust Company-nál a Schweizerische Bankgesellschaft zürichi cég számlájára. (A Saturn A. G. megbízottja Deutsch Viktor ügyvéd volt).⁴⁹ A kölcsön további biztosítékeként elidegenítési tilalmat jegyeztettek be a Vígszínház ingatlanaira.⁵⁰ A pótlevelel nem mellesleg az ahhoz való hozzájárulást is tartalmazta, hogy a tőketartozás törlesztését 1933. március 1-ig nem kell megkezdeni. (Az eredeti szerződés szerint ez 1932 júliusától lett volna esedékes). Tehát a kölcsön lejáratát is meghosszabbították. A módosítás után a Vígszínház egy évet nyert pénzügyi nehézségei rendezésére.

A Vígszínház számára 1921 óta létező külföldi pénzügyi mentőhálózat komoly veszély fenyegette, mikor 1932-ben a Paramount Publix Corporation, és elnöke Zukor pozíciója rendült meg. A társaság, mely a válság első és második évét még nyereséggel zárta, 1932-ben 21.000.000 dollár veszteséget

41 OSZK SZT Irattár 374, Ike Blumenthal levele Roboz Imrének, 1931. február 19.

42 OSZK SZT Irattár 374, Ben Blumenthal levele Roboz Imrének, 1931. március 3.

43 OSZK SZT Irattár 374, Ike Blumenthal levele Roboz Imrének, 1931. március 16.

44 „From the spring and summer of 1931, after the German and Austrian bankruptcies, foreign creditors promptly recalled all redeemable loans”. Berend – Ránki 1974:256.

45 OSZK SZT Irattár 374, Ben Blumenthal levele Roboz Imrének, 1931. április 3.

46 Fontos, hogy e szerződést röviddel a magyarországi pénzügyi válság kitörése előtt kötötték. 1931. július 13-ától kötött devizagazdálkodást vezettek be, nem lehetett a pengőt dollárra váltani.

47 BFL XV. 37. d. 25096. hrsz. Bp. Szent István krt. 41.

48 OSZK SZT Irattár 374, Pótmegállapodás, 1932. január 20. Köszönöm Pogány Ágnesnek a pótmegállapodás értelmezésében nyújtott segítségét.

49 Magyar Bálint szerint a Saturn A. G. mögött az A. Tannembaum and Co. zürichi cég állt. magyar, 1979, 307.

50 BFL VII. 2. e. Magyar Vígszínház Rt., Cg. 1348 1932. szeptember 22. XXXVII. rendes közgyűlés.

produkált.⁵¹ Félő volt, hogy Zukor menesztése a Vígszínház jövőjét is érintheti. E veszély valóságosságára utalt Ike Blumenthal Roboznak – az ügyről döntő közgyűlés után – küldött távirata: „Mr. Zukor remains President of the Company, Mr. Lasky, I understand from reports published in the newspapers has been given a three months' vacation with pay, and there are no other changes that I know of”.⁵² A saját pozícióját is fenyegető veszélyre utalt már Roboz azon, Ike Blumenthalnak küldött magyarázkodó levele is, melyben a pesti színházak helyzetét vázolja.⁵³ Utal a Nemzeti pénzügyi nehézségeire, a Magyar Színház bezárására, majd eladására, a Városi Színház varietéként való működtetésére. Megemlíti a Fővárosi Operettszínház pénztárában ülő végrehajtót, a Belvárosi és a Király Színház deficitjét. Elismeri, hogy a Vígszínház teljesítményének átlaga sem jó. De fontos különbségnek tartja, hogy eddig minden fizetési kötelezettségének eleget tett. (Ahogy fogalmaz: a Ben Blumenthaltól kapott segítség révén). Roboz a közvetlen jövőt illetően sem derülátó. Júniusra megpróbál vendéjátékokat hozni, de a transzfermoratórium miatt rangos művészek nem jönnek, hisz nem vihetik ki a pénzt az országból. A következő szezonnra a bérletrendszer továbbépítését, költségcsökkentést, és törzstársulat helyett fellépti díjasok szerződését ígéri.

A Paramount válsága ellenére a Vígszínház az eddigi tulajdonosi konstrukcióban működik tovább. Az immár az Eximfilmben működő Ben Blumenthal továbbra is fizeti a Saturn A. G. számára a kamatrészleteket, bár 1932. szeptemberében arról érdeklődik, meddig lesznek még érvényben a pénzügyi korlátozások.⁵⁴ (A transzfermoratóriumot 1933 végén oldották fel).

A fentiek alapján világos, hogy a külföldi tulajdonos által lehetővé tett kölcsön meghatározó volt a Vígszínház működőképességének fenntarthatóságában.

Külföldi filmipari kapcsolatok

Az, hogy 1930 tavaszán Zukor Adolf Roboz Imrét kérte fel a Paramount magyar nyelvű hangosfilmgyártásának megindítására, annak ellenére pozitívan hatott a Vígszínház válságkezelésére, hogy az elkészült filmek⁵⁵ nem bizonyultak sem pénzügyileg, sem művészileg sikeresnek. Roboz a párizsi stúdióban belelátott az alakuló hangosfilmgyártás munkafolyamataiba, megismerkedett a világ akkor legnagyobb, legagresszívabban terjeszkedő filmvállalata európai döntéshozóival. Felmérhette, mely színházi termékek értékesíthetők e bővülő piacon. Evidensen merültek fel a darabok, hisz a dialógusnak, szövegnek nőtt a piaci értéke a némafilm korszakához képest.

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a vígszínházi darabok külföldi színpadi jelenléte 1930–32 között mennyiségileg messze elmaradt az 1910-es években jellemzőtől. Ebben az időszakban az import dominált. Fodor László *A templom egere* című vígjátéka Bányai közvetítésével Franciaországban aratott sikert. Hatvany Lili 1930. április 5-én bemutatott *Ma este, vagy soha* című darabját az USA-ban vitte sikerre Gilbert Miller színházi vállalkozó. Roboz tehát egyre inkább arra törekedett, hogy a Vígszínházban bemutatott új magyar darabokat filmtémaként a külföldi hangosfilmiparban értékesítse. Erre az adott számára lehetőséget, hogy a színház a magyar írókkal kötött – sajnos erre az időszakra rendelkezésre nem álló – szerződéseiben a bemutatás feltételül szabta a külföldi (angolszász) színházi és film jogok színháznak való eladását.⁵⁶ Az akkor a German Paramount A. G.-t irányító Ike Blumenthal is törekedett bevonni Robozt a filmtéma-kereskedelembé. Ez az új üzleti lehetőség is motiválhatta Robozt, hogy megalapítsa a Vígszínház Bérlő Részvénytársaságot, melynek 1931. szeptember 12-én volt az alakuló közgyűlése. A részvények többségét ő birtokolta, az igazgatóságban és a felügyelő bizottságban a Magyar Vígszínház Rt. és a Színházüzem Rt. közgyűlésein is feltűnő társak között. Az új részvénytársaság céljai közt szerepelt: „színházi és színdarab ügynökség üzemben tartá-

51 Adolph Zukor – Dale Kramer 1953: *The Public is never wrong*. New York, G. P. Putnam's Sons, 262.

52 OSZK SZT Irattár 374, Ike Blumenthal távirata Roboz Imrének, 1932. május 7.

53 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Ike Blumenthalnak, 1932. április 22.

54 OSZK SZT Irattár 374, Ben Blumenthal levele Roboz Imrének, 1932. szeptember 8.

55 *Az orvos titka, A kacagó asszony*.

56 „Az írók tiszteletdíjának bizonyos része – mikor mennyi – a színházé lesz vagy a kiadóé. Esetleg személy szerint Robozé vagy Jóbé. Ennek a szokásnak az az opció az eredete, melyet Ben Blumenthal követel a nála színre kerülő magyar darabok külföldi jogaira”. Magyar 1979:402.

sa”.⁵⁷ A színházbérlő státusának változása persze Ben Blumenthal (Magyar Vígszínház Rt. és Színházüzem Rt.) hozzájárulásával történt.⁵⁸

Roboz a külföldre való darab közvetítést barátjával, a virágzó berlini filmiparban működő Somló Józseffel⁵⁹ való együttműködésben próbálja ki. A FELSOM Film társproducerével folytatott levelezése 1931 nyaratól válik intenzívvé. Roboz vígszínházi újdonságok megvásárlását ajánlja hangosfilmre és pesti színházi híreket közvetít. A pénzügyi korlátozó intézkedések kilátásairól kötelező optimizmussal ír:

„Holnap jelenik meg állítólag a rendelet, amely megnyitja a bankokat, illetve felszabadítja a betéteket. A devizakorlátozások azonban egyelőre változatlanul fennállnak. Remélem, hogy rövid időn belül ezt is felszabadítják, úgy, amint az nálatok is történt”.⁶⁰

1932-ben többször ajánlja megvételre a *Bakaruhában* című Hunyady Sándor egyfelvonásost. „Az az érzésem, hogy egy kis kibővítéssel, néhány zene számmal, vurstlival, kaszárnya-jelenettel megtoldva, igen aranyos és amellett hatásos filmet lehetne belőle csinálni”.⁶¹ Utal a magyar hangosfilmgyártás megindítását szolgáló, de a transzfermatoriummal is összefüggő kedvezményekre: „Szó lehetne arról, hogy talán magyar–német verzióban itt Budapesten csináljuk meg, ahol – mint tudod – ingyen lehet kapni a műtermet és számos egyéb könnyítést, ami odakint pénzbe kerül”.⁶² Többször visszatér (egy karlsbadi beszélgetésükben felmerült) közös

vállalkozásuk tervére „itteni darabok beszerzése tárgyában”.⁶³ Somló a Hunyady-darab megvételét a „katona téma” miatt elutasítja. Roboz azonban nem tágít: „Távol áll tőlem a szándék, hogy a dologra rábeszéljelek, csak meg kívánom említeni, hogy a film sujetjének ez csupán a kerete, illetve a magva lenne, ami hallatlanul mulatságos és érdekes részletekkel bővíthető ki”.⁶⁴ Mivel a javasolt nyersanyagból *Katherina die letzte* címmel 1936-ban film készült Ausztriában,⁶⁵ majd *The Girl Downstairs* címmel 1938-ban az USA-ban,⁶⁶ illetve 1957-ben Magyarországon *Bakaruhában*⁶⁷ címmel, igazolhatónak tűnik Roboz makacssága. (Bár a magyar filmváltozat hangneme egyáltalán nem mulatságos). Somlóval azonban – aki politikai okok miatt először Párizsba költözik, majd Angliában folytatja filmes tevékenységét – 1932-ben Roboz nem köt üzletet.

A darabközvetítést – immár fizetésért – a Paramount szervezetén belül folytatja. Ike Blumenthal hozza össze a filmvállalat párizsi irodájában dolgozó Frank Farleyvel. Roboznak a pesti premierekről kell minél több bizalmas információt megszótva beszámolnia, és a Paramount által kidolgozott minta szerint szinopszist íratnia. Egy alkalommal Farley szokatlan környezetben játszódó – például a dunai hajózásról vagy az alföldről szóló – filmtémákat kér.⁶⁸ Roboz Jókai regényeit és *Az ember tragédiáját*, a talán leghíresebb magyar drámát, Madách Imre művét ajánlja. Utóbbit színházi terméként így interpretálja:

„Ha egyszer Lubitschnak kedve volna egy igazi monumentális filmet csinálni és a cégnek (company) sok pénzt befektetni egy sujet-be, ami a legnagyobb lehetőségeket nyújtja, így ehhez a témához kellene nyúlni. Ez a magyar

57 BFL VII. 2. e. Vígszínház Bérlő Rt., Cg. 33.015 0.7386 Alapítási tervezet, 1931. augusztus 10.

58 „A Vígszínház üzemét a Színházüzem Rt. hozzájárulásával az 1931/32. színházi évad elején Roboz Imre igazgató úr a Vígszínház Bérlő Rt.-nak adta át. (...) a változatlanul érvényben maradt megállapodás értelmében továbbra is a bevétel bizonyos hányadában részesültünk.” BFL VII. 2. e. Színházüzem Rt., Cg. 15.182, 2645. d. Igazgatóság jelentése a X. közgyűléshez, 1932. szeptember 8.

59 Somló József (1884–1973) 1922–1932 között a FELSOM Film alapító producere volt Hermann Fellnerrel. Együttműködtek az angol Gainsborough Pictures stúdióval. Somló 1933-után Angliában dolgozott.

60 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Somló Józsefnek, 1931. augusztus 13.

61 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Somló Józsefnek, 1932. január 13.

62 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Somló Józsefnek, 1932. január 13.

63 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Somló Józsefnek, 1932. február 16.

64 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Somló Józsefnek, 1932. március 31.

65 Gyártó: Universal Pictures, rendező: Hermann Kosterlitz.

66 Gyártó: Metro-Goldwyn-Mayer, rendező: Norman Taurog. A német és amerikai verzió női főszerepét egyaránt az egykori vígszínházi színésznő, Gaál Franciska játszotta.

67 Rendező: Fehér Imre.

68 OSZK SZT Irattár 374, Frank Farley levele Roboz Imrének, 1932. augusztus 17. Robozt annak ellenére kérték fel e munkára, hogy nem tudott angolul. A színház anyagában a neki írt angol nyelvű levelek magyar fordításai is megtalálhatók. Mint ahogy Roboz Farleynek címzett levelei is magyarul íródnak eredetileg.

Faust, de sokkal érdekesebb, változatosabb, izgalmasabb és nagyon filmszerű. Egy új *Tíz parancsolatot*⁶⁹ lehetne belőle csinálni. A szerzői jogok szabadok”.⁷⁰

El is küldi az angol fordítást Párizsba, de a film nem készül el. Ezután Hatvany Lilinek, egy a Vígszínházban bemutatás előtt álló darabját, *A varázsigét (Spell)* ajánlja. De mire megérkezik a New Yorki és hollywoodi iroda igenlő válasza, addigra a szerző már eladta a jogokat Gilbert Millernek.

A filmvállalat igényeinek kielégítése nem volt könnyű: Robozra többször rápirítottak, hogy az általa küldött szinopszisek nyelvi vagy tartalmilag nem megfelelők. A pesti, személyi kapcsolatokon nyugvó kisipar és a hollywoodi, átszervezésekkel, személycserékkel operáló nagyipar eltérő logikájáról tanúskodik Roboz azon kérdése, hogy a bukott darabokról is kell-e szinopszist készíttetnie. Farley válaszából világos hogy a Paramountnál a témákat árucikként kezelték. S mivel nem léteztek kritériumok arra nézve, hogy mit érdemes nyilvántartani, minden filmtémát kartotékolnak. „Ha nem védjük magunkat azzal, hogy a New York-i irodának mindenről beszámolót küldünk, valaki értesíti a New Yorki irodát arról, hogy ez és ez a darab jó film story”.⁷¹

Roboznak a pesti színész-exporthoz – újabb színházi termék – is részt kellett vállalnia. Röck Marikát⁷² javasolja. Benne minden egyezni látszik az amerikai igényekkel:

„Elég fiatal, húsz éves, nagyon csinos, kiválóan táncol, elég jó hangja is van, amelyet fejleszteni lehet. Amennyire tudom, a lány évekig élt New Yorkban, kiválóan beszél angolul”.⁷³

Farley fényképet kér és 6 hónapra heti 100 dolláros, a következő 6 hónapra pedig 200 dolláros fizetést ígér. Egyben felkéri Robozt a Paramount számára Pesten készülő próbafelvételek koordinálására, az „új filmegyéniségek Hollywood számára” programban. Ennek irányelvei a női test, mint értékkel rendelkező áru felfogásra utalnak:

69 A *The Ten Commandments* című 1923-ban készült némafilmre utal.

70 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Frank Farleynek, 1932. augusztus 29.

71 OSZK SZT Irattár 374, Frank Farley levele Roboz Imrének, 1932. szeptember 9.

72 Röck Marika (1913–2004) táncosnő, szubrett, 1933-tól német színpadokon és filmen szerepelt.

73 OSZK SZT Irattár 374, Roboz Imre levele Frank Farleynek, 1932. november 3.

„A női sex appeal típust jobban keresik, mint a Janet Gaydor típust. A próbára kerülő művész persze legyen fiatal, szemrevaló, kipróbált ügyességű, és mindenekfelett egyéniség. Az ön legjobb belátása /ítélete/ szerint legyen határozottan hollywoodi kaliberű nő”.⁷⁴

Roboz kizártnak tartja, hogy Röck Marika az ígért fizetésért Hollywoodba menjen. Annyiban azonban megint jó jósna bizonyul, hogy a fiatal színésznő tényleg külföldön és a filmiparban fut majd be karriert, de német nyelvterületen.

Roboz aktív darabközvetítő tevékenysége 1932 végéig pénzügyi hasznot csak a neki egy New York-i számlára utalt fizetés⁷⁵ formájában eredményez. Az újjászerveződő filmvállalat pénzügyi nehézségeiről tanúskodik, hogy a Paramount 1932 végéig egyetlen magyar darab filmjogát nem köti le. A szinopszisek révén a filmvállalat látókörébe kerülő pesti színpadi szerzők azonban bőven profiltálnak majd Roboz megbízatásából.

Összefoglalás

A Vígszínház a magyarországi gazdasági és pénzügyi válság hatásait pusztán a pesti színházi mezőn belül alkalmazott eszköztárral (a személyi kifizetések drasztikus csökkentése, folyamatos létszámleépítés, jegyár-csökkentés) valószínűleg nem lett volna képes hatékonyan ellensúlyozni. Fizetőképessége fennmaradását Roboz a külföldi tulajdonos által lehetővé tett 80.000 dolláros kölcsönnek tulajdonítja. A Vígszínház kívülről zavartalannak tűnő működése azonban külföldi színházi kiadói és filmipari kapcsolatainak is köszönhető volt. A darabimportban a transzfermoratórium miatt jelentkező nehézségeken csak a hosszú együttműködésre épülő üzleti bizalom segíthetett át. Ilyennel az 1920 után gyakran változó vezetésű, bizonytalan anyagi alapokon álló többi pesti magán-színház nem rendelkezett. Ráadásul a Vígszínház összeszokott vezetőgárdája a formális és informális külföldi kapcsolatok bonyolult hálóját volt képes mozgósítani és működtetni. E profi munkatársi háttérrel, színháza pozícióját tovább erősítendő Roboz bátran belevágott a Paramount által finanszírozott magyar nyelvű hangosfilmgyártásba. Ennek kudarca után pedig – újra a nemzetközi kapcsolathálóra építve

74 OSZK SZT Irattár 374, Frank Farley levele Roboz Imrének, 1932. november 18.

75 OSZK SZT Irattár 374, Frank Farley levele Roboz Imrének, 1932. június 29.

– a vígszínházi darabok külföldi filmiparban való értékesítésébe fogott. Aktív tevékenysége pénzügyi eredményei 1932 végéig alig mutatkoztak. Ugyanakkor a Roboz által készített Paramount-kompatibilis szinopszisek nagy valószínűséggel elősegítették, hogy a Vígszínház házi szerzői közül az 1930-as évektől többen (Bús-Fekete László, Fodor László, László Miklós) forgatókönyvíróként működtek Hollywoodban. A külföldi filmipari igényekkel való folyamatos szembesülés pedig áttelelesen ahhoz járulhatott hozzá, hogy a magyar hangosfilmiparban gyakoriak lettek a vígszínházi bemutatókra épülő forgatókönyvek.⁷⁶ S az ezekből készült magyar filmek kelendő árukként jelentek meg a nemzetközi filmpiacon.

A Vígszínház köré kiépült – külföldi színpadi kiadókból, impresszáriókból, filmipari szakemberekből álló – hálózat a Nagy Válság hatásai ellenére is működőképes maradt. Ennek tagjait az kötötte össze, hogy számukra elsősorban a színházi termékek eladhatósága bírt értékkel.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Színházüzem Részvénytársaság BFL VII. 2. e. Cg. 15.182

Magyar Vígszínház Részvénytársaság BFL VII. 2. e. Cg. 1348

Vígszínház Bérló Részvénytársaság BFL VII. 2. e. Cg. 33.015

BFL XV. 37. d. 25096. hrsz. Bp. Szent István krt. 41.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Színháztörténeti Tár (SZT)

Irattár 214-216 Budapesti Színigazgatók Szövetsége iratai

Irattár 374 Vígszínház iratai

Nemzetgyűlési Napló

<http://www3.arcanum.hu/online/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28Liechtenstein%20holding%20%29&s=SORT&m=0&a=rec> (2014. szeptember 12.)

76 Hunyady Sándor *Lovagias ügy, A három sárkány, Havasi napsütés*; Emőd Tamás – Török Rezső *Fizessen nagysád*; Csathó Kálmán *Fűszer és csemege, Az én leányom nem olyan*.

Felhasznált irodalom

Balme, Christopher 2005 *Selling the Bird: Richard Walton Tully's The Bird of Paradise and the Dynamics of Theatrical Commodification*. *Theatre Journal*, 1:1-20.

Bárdos Artúr 1942 *Játék a függöny mögött*. Budapest.

Berend T. Iván – Ránki György 1974 *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York/London.

Bigsby, Wilmet Don 1999 *The Cambridge History of American Theatre. Volume Two: 1870-1945*, Cambridge.

Horak, Jan-Christopher 1993 *Rin-Tin-Tin in Berlin or American Cinema in Weimar*. *Film History*, 5:49-62.

Jób Dániel 1930 *A közönségről*. *Színészsíjság*, 2:9-10.

Lajta Andor szerk. 1929-1933 *Filmművészeti évkönyv*. Budapest, szerzői kiadás.

Leroy, Dominique 1992 *Economie des art du spectacle vivant*. Paris, L'Harmattan.

Magyar Bálint 1979 *A Vígszínház története alapításától az államosításig (1896-1949)*. Budapest, Szépirodalmi.

Marton Sándor 1914 *Színpad, Die Bühne*, 2:19.

Pavis, Patrice 1990 *Le théâtre au croisement des cultures*. Paris. José Corti Editions.

Zukor, Adolph – Kramer, Dale 1953 *The Public is never wrong*. New York.

ZÁRT KÖZÖSSÉGBŐL A HELYI KÖZÖSSÉGBE?

A PSZICHIÁTRIAI BETEGNEK DIAGNOSZTIZÁLTAK EGY ALFÖLDI KISVÁROSBAN¹

Absztrakt

Tanulmányunkban egy kisvárosban vizsgáltuk a közösségek integráló szerepét a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak körében. Célunk az integráló és dezintegráló mechanizmusok, illetve az ezt segítő és gátló tényezők beazonosítása és a közösségfejlesztés lehetséges szerepének feltárása egy hátrányos helyzetű csoport esetében. Párhuzamosan vizsgáljuk a helyi közösség formális és informális szintereit, a pszichiátriai betegek diagnosztizált személyek számára nyújtott szolgáltatásokat és a kettő közötti kapcsolatokat. Tanulmányunk egy hónapos terepmunkán alapul.

Abstract

In our study we examined the integrating role of communities between people diagnosed with psychiatric illnesses in a small hungarian town. Our aim is to identify the integrating and disintegrating mechanisms and the supporting and obstructive factors. On one hand we examined the formal and informal places of the town, on the other hand we analysed the services for people diagnosed with psychiatric illnesses and the relations between them. Our study based on a one month fieldwork.

E tanulmány a helyi közösségek integráló szerepét vizsgálja a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak példáját bemutatva egy alföldi kisvárosban. Célunk, hogy egy speciális társadalmi csoport helyi integrációjának elemzésén keresztül járjunk körül a lokális közösségeket jellemző integráló és dezintegráló mechanizmusokat, feltárjuk az ezt segítő illetve gátló tényezőket. A tanulmányunk egy hónapos terepmunkán alapul. Kutatásunk újítása annak kettős fókusz: egyszerre vizsgáljuk a helyi közösség formális és informális szintereit, valamint a pszichiátriai betegek diagnosztizált személyek számára nyújtott szolgáltatásokat és a kettő közötti kapcsolatokat. Ez lehetőséget biztosít egy tágabb perspektíva kialakítására, ami túllép a szociális és

egészségügyi szféra dominánsan egyéni esetkezelésen alapuló működés módján és a közösségfejlesztés potenciális szerepét vizsgálja egy konkrét célcsoport integrációjában. Ahogy Gerő és Kovách (2015) fogalmaz tanulmányukban, azt vizsgáljuk, hogy „*az intézményesült rendszerek és az informális kapcsolat-hálózatok kölcsönösen egymást alakító folyamata milyen integráló mechanizmusokon keresztül történik*” (Gerő – Kovách 2015:21).

A kutatás helyszínét jelentő alföldi kisváros az ország keleti régióját jellemző adottságokkal rendelkezik. A közel 30.000 fős város területileg nagy kiterjedésű tanyás település, melynek gazdaságában még ma is jelentős szerepet játszik a mezőgazdaság. A régió sajátosságainak megfelelően öregedő, fogyó népességű településről van szó, ahol a természetes fogyás és az elvándorlás mértéke is viszonylag magas. A munkanélküliségi ráta 11% körüli a 2011-es adatok szerint, az inaktívak (kb. 30%) és az eltartottak aránya (kb. 23%) a teljes népességen belül magasnak mondható, de a megyei átlagnak megfelelő képet mutat. A település alapvetően városias, kisvárosias karakterű, amit a szinte teljesen felújított főtér központi funkciója és városias szolgáltatásai (vendéglátó, bevásárló és szórakozási lehetőségek) jól reprezentálnak.

Kutatásunkban a város kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy a településen a jelenlegi magyar pszichiátriai ellátórendszer minden eleme megtalálható (pszichiátriai kórházi osztály, pszichiátriai gondozó, szociális otthon, nappali és közösségi ellátás). A tanulmány alapját jelentő kutatásban vizsgáltuk egyrészt a helyi civil szervezeteket és közösségi tereket (pl. művelődési ház, közösségi tér, sport központ stb.), a város közéletének meghatározó szereplőit (pl. polgármestert, illetve interjúalanyaink javaslatai alapján az általuk fontosnak tartott szereplőket). Másrészt a tanulmány fókuszában álló témának megfelelően helyi mélyfúrás jellegű/antropológiai mélységű vizsgálatot végeztünk a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak

¹ A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* (104634 számú) és az *Örültek helye a 21. századi magyar társadalomban* (112079 számú) című OTKA pályázatok keretében készült.

záltak helyzetéről, integrációjának körülményeiről és lehetőségeiről.²

Pszichiátriai betegek diagnosztizáltaknak azokat az embereket tekintettük, akiknek van pszichiátriai diagnózisa és valamilyen formában, hosszabb-rövidebb ideig megjelentek vagy most is jelen vannak a pszichiátriai ellátórendszerben. Az interjúalanyok kiválasztása a szakértői mintavétel és a hólabda-mintavétel kombinációjával történt.

Vajon hogyan jelennek meg a közösségben a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak? A számukra létrehozott szolgáltatások, intézmények hol vannak és hogyan vesznek részt a helyi közösségben? Mennyire segíti elő vagy gátolja a pszichiátriai ellátórendszer az érintettek közösségi részvételét? Milyen kapcsolat van az ellátórendszeren belül a különböző szolgáltatások között, illetve a szolgáltatások és a helyi közösség között?

Közösségek integrációs szerepe

Kutatásunkban olyan közösség definíciót használtunk, amiben kiemelt szerepe van a lokalitás és a közösség közötti kapcsolatoknak (pl. Vercseg 1993; Gorman 2002), ezek szerint a közösségek egy adott helyen és időben alakulhatnak ki és maradhatnak fenn. Az egyik legfontosabb integrációs mechanizmus itt a részvétel, azaz hogy az egyének meg

2 Interjúalanyainkat minden esetben mint kutató kerestük meg, s elmondtuk nekik, hogy kutatást végzünk a helyi közösségekről és a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak társadalmi részvételéről. A napi eseményekről úgynevezett napi naplót vezettünk, ami egyrészt természetesen tartalmazta azoknak a helyeknek a leírását, ahol megfordultunk, azokat az embereket, akikkel beszélgettünk, azokat az eseményeket, amiket megéltünk, másrészt azokat a szubjektív benyomásokat, érzeteket, érzéseket, amiket az adott helyek, emberek, interakciók, helyzetek keltettek bennünk. Így egy igen sokrétű, sok szempontú képet kaptunk a pszichiátriai betegek diagnosztizáltakról, a helyükről a helyi társadalomban és a különböző örület-olvasatokról, ami megítélésünk szerint jelentősen befolyásolhatja ezeknek az embereknek a tényleges (mostani és jövőbeni) helyzetét a közösségben. Fókuszcsoportos beszélgetések készültek a pszichiátriai betegek otthonában, egy szakközépiskolában és a pszichiátriai betegek számára fenntartott nappali klubban, érintettekkel, dolgozókkal és középiskolás fiatalokkal. Készültek strukturált interjúk pszichiátriai betegek diagnosztizáltakkal, dolgozókkal, a városi közösség meghatározó szereplőivel és a város lakóival. Narratív életútinterjúk érintettekkel, dolgozókkal és egy hozzátartozóval készültek.

tudnak-e jelenni, ha igen hogyan, és részt tudnak-e venni a közösség tevékenységeiben. Wilken (2015) a társadalmi részvétel három egymással kölcsönösen összefüggő típusát különíti el. A funkcionális integrációt, a szociális integrációt és az inklúziót. A funkcionális integráció által az egyének funkcionális szerepet (pl. munkavállalás, szervezeti tagság) nyernek a közösségben. A szociális integrációval az egyén egy közösségi kapcsolati háló részévé válik. Az inklúzióval pedig az egyén a közösség egyenlő tagjává válik és a „másságát” elfogadva képes a közösség, a személy számára a részvétel lehetőségét biztosítani (Wilken et al 2015).

A közösség pozitív képzetét hangsúlyozó elemzések nem, vagy csak ritkán foglalkoznak azzal, milyen esetleges diszfunkcionális, negatív hatásai, elemei lehetnek a közösségnek (kizárás, homogenizáció, bezáródás stb.). A lokalitáshoz is, mint általában a közösséghez egyfajta pozitív képzet, reprezentáció párosul, amely különösen erőteljesen jelenik meg a lokalitás és ruralitás összekapcsolódásában (Csurgó 2013). A vizsgált kistélepülés a ruralitás számos jegyét hordozza magában és a helyiek percepciójában is alapvetően vidékies településként definiálódik.

A szociológia történetében és jelenében egyaránt a közösség fogalmának döntően normatív tartalma van. A közösség fogalmához a klasszikus szociológiai irodalomban (Tönnies 1983; Weber 1987; Wirth 1973) olyan pozitív fogalmak társultak, mint a közelség, a harmónia, az állandóság, amely napjainkban a vidék sajátosságaként (is) jelenik meg – szemben a várossal, ami a magyarországi kontextusban döntően Budapestet jelenti (Kovács 2007; Csurgó 2013, 2014). A szociológia hagyományainak megfelelően bizalom és szolidaritás, valamint a kölcsönös segítség normái az általunk alkalmazott és vizsgált közösség és integráció fogalmaknak is központi elemei (Szabari 2015). Vizsgálatunkban támaszkodunk Cohen (1985) a közösség szimbolikus konstrukció-elméletére, amely szerint a közösség kialakulásának négy alapfeltétele van (1) a tér (a lokalitás, a geográfiai identitás), (2) a csoporttá válás azonos érdekei, (3) a tagok közötti társadalmi interakciók és (4) a társadalmi cselekvés. Vizsgálatunkban döntően az első és harmadik elemmel, azaz a térrel és a társadalmi interakciókkal foglalkozunk.

Elemzésünkben a negatív eseményeknek, a térbeli és közösségi szegregációs folyamatoknak is (Putnam 2000) kiemelt figyelmet szenteltünk.

A jelenkori társadalmakban jellemzően az intézmények³ határozzák meg a közösségi lét mindennapjait, kereteit, oly módon szervezve a társadalmi életet, hogy a társadalom tagjai a közösség számára szükséges funkciókat ellássák. A különböző csoportok, közösségek integrációja, részvétele, lehetőségeik alapvetően függenek attól, hogy milyen intézmények léteznek a társadalomban és az adott lokalitásban, és ezek hogyan működnek, mennyire inkluzívak (Sen 2003). A pszichiátriai betegek diagnosztizáltak vizsgálata esetében tehát elengedhetetlen a pszichiátriai ellátórendszer működésének leírása.

A magyarországi és a helyi pszichiátriai ellátórendszer

A pszichiátriai ellátórendszer egészségügyi és szociális ellátásokból áll. Magyarországon jellemzően az egészségügyi rész az, ami mind a mai napig dominálja a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak ellátását, a rendszerben megjelenők legfőbb jellemzője a pszichiátriai betegségük, ez határozza meg a helyüket, hogy milyen ellátásokat vehetnek igénybe, illetve hogyan viszonyulnak hozzájuk a rendszerben és a rendszeren kívül, a társadalomban, a helyi közösségekben. Az ellátórendszer hierarchikus szerveződés, melynek csúcán az orvos, a pszichiáter áll, ő az, aki elsődlegesen dönt a betegek sorsáról (Harangozó et al. 2001; Légmán 2011).

Az önmagukat pszichiátriai betegnek valló személyek 21,16%-a (9 794 fő) élt 2011-ben intézeti típusú háztartásban és 17,57%-uk élt egyedülállóként, tehát többségük magánháztartásban, azon belül is család háztartásban élt (2011 Népszámlálás). Bár az önmagukat pszichiátriai betegnek vallók többsége otthon él, a közösségi életben való részvételüket nem támogatják hatékonyan az őket célzó szolgáltatások.

Az általunk vizsgált kisvárosban, az egészségügyi szférában pszichiátriai kórházi osztály és pszichiátriai gondozó, a szociális szférában szociális otthon és közösségi és nappali pszichiátriai ellátás működik a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak számára. Az ellátórendszer jellemzően merev és hierarchikus, alsóbb szinteken például alig van olyan kérdés, ahol

önálló döntéseket lehet hozni.⁴ Az ellátórendszer intézményeit az alábbi szempontok alapján mutatjuk be:

- funkció, működésmód, szemlélet
- térbeli elhelyezkedés, térhasználat
- intézmények közötti kapcsolat.

A kórházak pszichiátriai zárt osztályaira törvény szerint az ön- és közveszélyes emberek kerülnek. Az osztályokon intenzív gyógyszeres kezelést kapnak az egyének, hogy veszélyeztető állapotuk megszűnjön. A zárt és a nyitott osztályokon is speciális, szigorú szabályok érvényesülnek, amik meghatározzák a bekerülő egyének mindennapjait. Az emberek többsége betegletútja során többször is visszatér hosszabb-rövidebb időre az osztályokra (forgóajtós modell, ld. pl. Harangozó – Tringer – Gordos – Kristóf – Werring – Slezák – Lőrincz – Varga – Bulyáki 2001:577).

Jellemzően az általunk vizsgált kisváros pszichiátriai osztálya egészségügyi szemléletben működik, de megjelennek szociális elemek is, van, hogy szociális okból (lakhatás) marad az ellátásban valaki annak ellenére, hogy ez egészségügyileg már nem lenne indokolt.

„Jelen állapotában meglenne otthon is, de mióta bekerült, meghalt az édesapja, van egy alkoholista testvére, meg volt egy alkoholista élettársa, aki szerintem csak arra használta, hogy a pénzt elszedje tőle. Nincs hova mennie. Tehát a betegeink azért egy harminc százaléka szerintem nincs hova menniük” (pszichiátriai osztály, dolgozó).

A pszichiátriai osztály megyei szinten és gyakorlatilag zárt osztályként működik, nincs nyitott része, kizárólag a dolgozók azok, akik szabadon mozoghatnak, a bekerülők csak az osztály területén tartózkodhatnak a zárt ajtók mögött egy kis területen, anélkül, hogy tudnák, mikor kerülhetnek ki onnan. Átlagosan huszonnyolc napot töltenek bent.

A kórházból hazabocsátott betegek ellátását a pszichiátriai gondozók biztosítják. A gondozók manapság jellemzően túlterheltek, így szinte kizárólag gyógyszeres kezelést biztosítanak a náluk megjelenők számára. Van néhány olyan gondozó, ahol bizonyos esetekben kijárnak a betegek otthonaiba is az orvosok, ápolók, pszichológusok, illetve hosszabb időt töltenek egy-egy beteggel. Ez azonban

4 A kutatás első fázisában például a terepmunka szervezésekor helyi szinten kerestük meg a szervezetek, intézmények vezetőit, de minden esetben felsőbb vezetőkhöz irányítottak minket, mondván, hogy ők nem dönthetnek arról, engedélyezik-e a kutatást az adott intézményben.

3 Társadalmi intézmény: egy adott társadalom tagjainak többsége által végzett társadalmi tevékenységek alapvető módjai, mintázatai (Andorka 2006).

elsősorban az egyéni megközelítéseken múlik, nem rendszerszintű. A kisváros gondozójának fő funkciója is a betegek diagnosztizáltak gyógyszeres kezelése. Az intézmény túlterhelt, a várója mindig tele van, s míg a várakozási idő jellemzően egy-másfél óra, a gondozóban ténylegesen eltöltött idő 5, maximum 10 perc. *„A pszichológushoz meg nem lehet időpontot szerezni”* (pszichiátriai gondozóban várakozó). A gyógyszerközpontú ellátás miatt például a családsegítőből csak legvégső esetben továbbítanak a gondozóba érintetteket.

„A pszichiátriai betegek otthona olyan gondozást nyújtó tartós bentlakásos szociális intézmény, amelybe az a krónikus pszichiátriai beteg vehető fel, aki az ellátás igénybevételének időpontjában nem veszélyeztető állapotú, akut gyógyintézetet nem igényel, és egészségi állapota, valamint szociális helyzete miatt önmaga ellátására segítséggel sem képes”. (1997./ CLIV. Tv. az egészségügyről 188.)

Az általunk vizsgált intézmény megyei szinten lakóhelyet és teljes ellátást biztosít az itt lakók számára, teljes mértékben felügyeli és szervezi az összes ide kerülő életét. Ez ugyanakkor azzal jár, hogy mindenkire sok esetben azonos szabályok vonatkoznak, az intézmény nem képes az egyedi eltéréseket figyelembe venni. Az otthonban az összes lakó rendelkezik pszichiátriai diagnózissal, ugyanakkor sokan elsősorban szociális helyzetük miatt élnek az otthonban (nincsen lakóhelyük, nincsenek hozzátartozóik, vagy a hozzátartozóik nem támogatják őket). *„Magam maradtam, rokonaim nincsenek. Kizavartak a lakásból, hajléktalan szálló, onnan ide. 5 éve vagyok itt”* (szociális otthon, lakó). Az otthonban a lakók nem élhetnek önálló, független, „normális” felnőtt életet, nem dolgozhatnak (szociális foglalkoztatás van csak, munkarehabilitáció, munkaterápia, ahol pl. zoknit kötnek vagy diót törnek, vagy eseti megbízások a dolgozóktól), korlátozva van a szabadságuk, nem alapíthatnak családot, nem élhetnek „normális” párkapcsolatban, szigorú, a kinti világtól eltérő szabályok szerint kell élniük, aminek kialakításában nem vehetnek részt.

A közösségi és nappali ellátási formáknak törvényben deklarált célja, hogy a pszichiátriai- és szenvedélybetegek számára lakókörnyezetükben nyújtsanak gondozást. Így nagymértékben támaszkodnak a helyi erőforrásokra, nemcsak a beteget, hanem a családot, a beteg közvetlen környezetét, mint egészét segítik. Jelenleg a közösségi, nappali ellátási formákban működő szervezetekben csak a törvény által meghatározott diagnózisokkal rendelkezőkkel foglalkozhatnak. Az ellátás kutatási

terepünkön a városi fenntartású gondozási központ részeként működik, ahol étkezést biztosítanak a szociálisan rászorulóknak számára, a pszichiátriai ellátás mellett itt működik fogyatékosokkal élők és idősek nappali ellátása is. A kisváros közösségi és nappali pszichiátriai ellátása a többi ellátástól külön, a város periferiájában működik, családi házas környéken. Ez jelentős mértékben meghatározza azt, hogy kik veszik igénybe a szolgáltatást: elsősorban azok az érintettek, akik a környéken laknak, illetve a tanyavilágban élők, akik számára fenntartanak egy külön kisbuszt sofőrrel, aki minden hétköznap hozza-viszi őket. A nappali ellátás keretei között biztosítanak ételmezt, tisztálkodási és mosási lehetőséget, közösséget és valamiféle elfoglaltságot az ide járók számára hétköznap napközben.

Működik egy civil szervezet is a városban, mely kifejezetten „mentális sérültekkel” foglalkozik, tagjai között találhatóak maguk az érintettek is. A honlapja szerint alapvetően az önszervezésre és öntevékenységre épül a szervezet működése, s tevékenységei között felsorolja „a társadalomba való reintegráció elősegítését” is. Azonban a szervezet elnökével (aki egykoron a nappali közösségi ellátásban önkénteskedő szociális munkás volt) készült interjúból kiderült, hogy a szervezetet a közösségi és nappali ellátás keretei között hozták létre szakmai vezetők azzal a céllal, hogy lehetőségük legyen pályázatokon részt venni, tevékenységeik megvalósítása érdekében (pl. Fogyatékkal Élők napjának szervezése, kirándulások szervezése az érintettek számára stb.). Ez a civil szervezet a pszichiátriai nappali és közösségi ellátás részeként működik, vagyis csak az (ellátásban megjelenő) érintettek irányul a tevékenységük, szakemberek irányításával. Ez az országos tendenciával összhangban áll. Nem alulról, elsősorban az érintettek által kitalált és megvalósított szerveződés, önértékelvényesítés eredményeként születik meg a civil szervezet, hanem a szakemberek által felülről szerveződve és irányítva jön létre.

„Az egyesület az is működik tulajdonképpen nagyon sok ellátottunk a tagja neki én önkéntes segítőként veszek részt az egyesület munkájában, tehát én segítek rendezvényeket szervezni, kirándulásokat szervezni, karácsonyi rendezvényt, meg pályázatot írok. Ez szintén jött egy ötlet, hogy pályázati úton hogyan lehetne lehetőségeket biztosítani ezeknek az embereknek. Volt benne ellátott is, de külső segítségként mi ott voltunk” (közösségi és nappali ellátás, dolgozó).

Az intézmények térbeli elhelyezkedései nagyrészt meghatározzák az egymás közötti kapcsolatokat is. A kisváros pszichiátriai osztálya és a psi-

chiátriai gondozó a város központjában található közkórház részei. A közkórház kvázi „város a városban” jelleggel működik. A részét képezi többek között egy élelmiszerbolt, nővérszállás, fodrászat, hatalmas park, saját folyószakasz hidakkal. Az osztály és a gondozó között formális kapcsolat van. A gondozotti kör többé-kevésbé átfedi egymást, a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak többsége a két intézmény között ingázik. A pszichiátria egy utcában van a pszichiátriai szociális otthonnal és szorosan együttműködik a két intézmény. Az egyik osztályos orvos az otthon pszichiátere és rendszeresen kerülnek be onnan az osztályra a „problémás” lakók. Ez a három intézmény térben és szemléletmódban egymással összhangban működik. A helyi közösséggel intézményes szinten nincs kapcsolatuk és nem is törekszenek rá.

A nappali és közösségi pszichiátriai ellátás a város periferiáján található, a másik három intézménytől távol. Az intézménynek a pszichiátriai profilú szervezetekkel a kapcsolata formális, szorosabb összeköttetésben a szociális gondozó központtal állnak, ami intézményes szinten lehetőséget biztosít az ide járók számára más hátrányos helyzetű csoportokkal való rendszeres interakcióra. Vannak közös programok, rendezvények az összes ellátott (fogyatékos, idős, pszichiátriai beteg) számára (pl. fogyatékossgal élők napja a megyeházán), jóllehet a térbeli elkülönülés megnehezíti a szolgáltatások közötti átjárást. Bár ezek a rendezvények elősegítik a különböző hátrányos helyzetű csoportok közötti integrációt, ugyanakkor a helyi közösségekben való integrációt nem feltétlenül támogatják, hiszen a másságukat (pl. Fogyatékossgal Élők Napja), illetve az egyének ellátott/beteg identitását erősítik. A rendezvények résztvevői többnyire maguk az ellátottak és a családtagjaik. A nappali és közösségi ellátás együttműködik a szociális otthonnal, mivel az otthonba kerülés akár éveig is eltarthat, ezért az úgynevezett „előgondozásba” a nappali és közösségi szolgáltatás is bekapcsolódik.

„Amíg nem kap bentlakásos elhelyezésre lehetőséget, addig minálunk, a mi intézményünkben a nappali ellátás keretében lehetőséget kap, hogy megszokja azokat a házirendeket, szabályokat, vagy azokat az alkalmazkodásokat, beilleszkedéseket, ami ott is kell majd a bentlakásos intézményben” (Gondozási központ, dolgozó).

Ez a gyakorlat azonban ellentmond a nappali és közösségi ellátások alapvető célkitűzéseinek, mivel a helyi közösségi integráció helyett egy intézményes közegbe való integrációt támogat.

Összességében megállapíthatjuk, hogy többé-kevésbé a szociális integráció ezekben az intézményekben megvalósul, ugyanakkor sok esetben már a törvényi előírások (azaz, hogy kik vehetik igénybe ezeket a szolgáltatásokat) is az intézmények zárt működésmódját segítik. Vajon egy ilyen speciálisan a pszichiátriai betegek számára kiépített, komplex intézményrendszerrel működtetett kisvárosban hogyan jelennek meg a helyi közösségekben a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak, mennyire segítik ezek a szolgáltatások a helyi közösségekbe való integrációt?

Közösségek a lokális térben

A kisvárost nagyon aktív közösségi élet jellemzi. Az elérhető adatok szerint közel 80 civil szervezet, klub és szakkör működik aktívan a városban, döntően szabadidős és kulturális tevékenységek köré szerveződve. Nagyon sok kulturális és szabadidős program van, több intézmény, valamint a klubok és szervezetek is aktív szervezőként jelennek meg. Jellemző sajátosság, hogy bár jelentős a bejegyzett civil szervezetek száma is, a városban nagyon aktív a klubélet, amely döntően a rendszerváltás előtt létrehozott és megőrkölt szakkörök továbbélését jelenti. Ezek a szakkörök baráti közösségekké alakulva a rendszerváltást követően a támogatási környezet megváltozása ellenére is fennmaradtak.

A kisvárosi nyilvánosság terei

A közösségek hagyományos definíciója szerint a térbeliségnek, lokalitásnak központi szerepe van a közösségek kialakulásában. A közösség fizikai térre épülő nyilvánvalóan szűk és korlátozott megközelítése ellenére azt gondoljuk, hogy mégis fontos meghatározni, a kisvárosban melyek a közösségszerveződés és nyilvánosság szempontjából fontos terek. Melyek azok a helyek a lokális térben, amelyek egy-egy társadalmi csoport – jelen esetben a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak – láthatóvá tételének, ezen keresztül társadalmi részvételének és integrációjának fontos helyszínei lehetnek?

A kisvárosi tér egyik fontos sajátossága, hogy ötvözi a város és vidék sajátosságait. Így például a szomszédságok nagyon fontos lokális közösségi térként jelennek meg, a szomszédsági viszonyok a helyi közösségszerveződés egyik alapelemét jelentik. Az aktív szomszédsági kapcsolatok annak ellenére jellemzőek a kisvárosra, hogy vannak külső vonásai-

ban, lakóépületeiben városias és vidékies lakórészek egyaránt.

A szociális otthon lakóinak nincsenek erős szomszédsági kapcsolatai, a köszönésen túl többnyire nincsenek interakciók. A szomszédok többsége jellemzően még soha nem volt az intézetben és náluk sem voltak még az intézet lakói. A közvetlen szomszédokkal val némileg szorosabb kapcsolat, van, akit név szerint ismernek a szomszédok és rendszeresen beszélgetnek is velük. A környéken lakókat nem zavarja az otthon működése, a lakók megjelenése az utcákon (a lakók egy része rendszeresen kijár az intézetből), már „megszokták” őket.

Az intézmény *„Jó helyen van, engem nem zavar. „Mindig köszönnek, hogy „Jó reggelt szomszéd!” „Van köztük (ápoltak) 1-2 jó ismerős, 2 férfi”. „Ismerni nem ismerjük őket. Nem beszélgetnek. Ők se állnak velünk szóba”. „A lakóknak dehogy adok én nekik szerszámot”* (lakossági interjúk, az otthon szomszédságában). *„Hát, azokkal köszönőviszony, éljük a mindennapjainkat”* (szociális otthon lakó).

A pszichiátria és a gondozó elhelyezkedéséből és működésmódjából eredően eleve nem jöhetnek létre szomszédsági viszonyok. A nappali és közösségi ellátás körül lévő lakókörnyezettel szorosabb kapcsolat nincs, de mint egészségügyi intézményt számon tartják a helyet, és ha valami váratlan egészségügyi probléma történik a környéken, akkor sokszor ide jönnek a szomszédok (pl. valaki rosszul lesz utcán). Ugyanakkor az itteni konyháról ebédért bejárnak a környéken lakó szociálisan rászorulóknak is (jellemzően ételszállítóval elviszik az ebédet, csak rövid időt töltve ott), ami lehetőséget biztosíthat az ellátottak és a környéken lakó szociálisan hátrányos helyzetűek közötti interakciókra, találkozásokra, de nem beszélhetünk tényleges szociális integrációról, pláne nem inklúzióról.

„Hát, bemennek az ebédért, igen, de hát nap-pal ugye nem tudjuk ellátni azért, csak hogyha van pszichiátriai kórképe. De mindenképpen kontaktus” (Gondozási Központ, dolgozó).

Egy másik hagyományos – vidékiesnek tekintett – közösségszerveződési mechanizmusként azonosíthatjuk a szomszédságon túl mutató lokalitásokat, amelyek részben jelentik a szűkebb lakónegyedet, de magát a tágabb kisvárosi lokalitást is. Ez egyrészt a „mindenki ismer mindenkít” percepciójában, másrészt a „helyben lakás és helyből származás” lokális identitásépítő és -erősítő érzetéből táplálkozik.

A városrészek, lakónegyedek között azonban jelentős eltérések vannak, amely lakóik társadalmi részvételét is befolyásolják. A központ közelségé-

nek nagy jelentősége van a társadalmi részvétel és státusz szempontjából egyaránt. A társadalmi státuszát tekintve eltérő városrészek is jelen vannak a szegregálódó városrészekről a magas státuszú lakónegyedekig, amelyek a tágabb lokalitáson belüli eltérő társadalmi részvételt és kirekesztődést eredményeznek és jelzik. A pszichiátriai intézmények elhelyezkedésének köszönhetően azok a lakók, akik a pszichiátriai otthonból rendszeresen kijárhatnak, jelen vannak a város közkedvelt privilegizált részein is, s bár csak meghatározott időszámban járhatnak ki, ebben az időben hasonlóan használják a köztereket, mint a város többi lakója. A nappali és közösségi ellátásba járók jellemzően sokkal kevésbé jelennek meg a mindennapokban ezeken a helyeken, tehát ők eleve perifériás helyzetben vannak, bár elérhető közelségben van számukra legalább ez a szolgáltatás.

Emellett és ezt erősítően vannak konkrét terek a kisvárosban, amelyek a nyilvánosság tereiként azonosíthatóak. Ezek közül a legalapvetőbb nyilvánossági térként jelenik meg a piac, amely rendszeres találkozási pont a városlakók, a lokális közösség számára. Ide nem csak vásárolni, de találkozni is járnak a helyiek. Mivel ez messzebb esik az otthontól is, ezért ide jellemzően nem járnak az általunk megkerdezett pszichiátriai betegek diagnosztizáltak. Másik ilyen fontos nyilvánossági tér a főtér, amely általában is és részterekben is a társadalmi részvétel helyeként azonosítható. A főtér központi elhelyezkedése a spontán találkozások miatt is fontos. Emellett laza közösségszerveződés is megfigyelhető itt, például idős férfiak változó összetételű csoportja rendszeresen beszélget a padokon ülve. A főtéren lévő vendéglátóhelyek szintén a nyilvánosság tereiként azonosíthatóak. A cukrászda például minden korcsoport és társadalmi csoport számára fontos találkozási hely. Jó példa erre, hogy az idősothton önálló mozgásra már képtelen lakóit helyi önkéntes diákok rendszeresen viszik el a főtéri cukrászdába, ahol egyrészt találkozhatnak régi ismerősökkel, másrészt csak egyszerűen kiszakadnak az idősothton zártságából, izolált világából, és újra bekapcsolódnak a kisváros nyilvánosságába. Más vendéglátó és szórakozó helyek pedig egy-egy korosztály vagy érdeklődési kör (sport biztró, bowling klub) számára kínálnak spontán és direkt találkozási lehetőséget.

A szociális otthonban lakók szintén számukra fontos helyszíneként említették a város főterét és a cukrászdát. *„Ettünk fagyit múltkor is a cukrászdában”* (szociális otthon lakó).

Azonban tagadhatatlanul (az intézethez helyileg közel eső) kocsma a legnépszerűbb városban talál-

ható közösségi találkozóhelyek az otthonban lakók többsége (elsődlegesen a férfiak) számára, ahova heti rendszerességgel járnak, és ahol rendszeresen találkoznak és interakcióba lépnek a város lakóival. A közös tevékenység, ivás, játék és beszélgetés lehetőséget biztosít arra, hogy szorosabb kapcsolódások, akár barátságok is kialakuljanak az otthon és a városlakók közt.

„Elbeszélgetünk, biliárdozunk, elfogadtak, amilyen vagyok, ezért szeretek oda menni, nem szokott probléma lenni” (szociális otthon lakó). „Sok haverom van mind a két kocsmában, sok haverom van, és azok nem néznek le bennünket, azok ugyanúgy beszélgetnek velünk, mint bárkivel” (szociális otthon lakó). „Eltöltjük az időt így hétvégén” (szociális otthon lakó). „A kocsmá tájékozódási pont, intézettől pár háznyira van, a férfiak ide járnak” (szociális otthon dolgozó).

Az interjúrészletek rávilágítanak arra, hogy a kocsmá olyan hely lehet, ahol nem számít, hogy ki honnan jött, egyenlő félként, inkluzívan jelenhetnek meg itt az otthonból jövők úgy, mint a város más lakói.

Emellett mind a központban, mind pedig az egyes lakónegyedekben elhelyezkedő boltok egyfajta nyilvánossági térként jelennek meg. Az állandó vásárlókör tagjaként az érintettek az egész kisváros vagy az egyes lakónegyed közösségi tagjának érzik/érezhetik magukat. Az üzletekben egyéb szolgáltató egységekben (fodrász, stb.) nem csak vásárolnak az emberek, de ezek is fontos helyszínei a spontán beszélgetéseknek, találkozásoknak, azaz a lokális társadalmi részvételnek.

„Láttam, hogy jár a zöldségeshez, leáll beszélgetni” (lakossági interjú, szociális otthon szomszéd).

A közösen használt szolgáltatások társadalmi részvételi funkcióját jól mutatja, hogy az egyik megkérdezett például arról számolt be: a közösen használt boltból ismer pszichiátriai betegeknek diagnosztizált személyeket. Az derült ki kutatásunkból, hogy az otthon és a nappali és közösségi ellátást használók számára rendkívüli fontossággal bírnak a városban található boltok, ez az elsődleges célpontjuk a városban.

„Fontosak a boltok, ahova szoktam menni nézeledni meg vásárolni” (nappali ellátásba járó).

„Hát, mert barátságos az eladó, mind a kettő, és jót lehet vele beszélgetni, ha van véletlen valami olyan, hogy nincs pénzem, akkor azt félrerakják a következő hét péntekig, úgyhogy már ott ismernek, törzsvendég vagyok” (szociális otthon lakó).

Az otthon lakói számára ezek a boltok egyrészt másokkal, a város lakóival való interakciók, a közösségi részvétel szinte egyetlen terepei, másrészt sok esetben a legfőbb örömforrás és kikapcsolódás, harmadrészt elengedhetetlen számukra az intézeti – gyakran elégtelen – ellátás kiegészítése érdekében (pl. egy hónapra csak két tekerics wc-papírt kapnak).

„Én csak azt tudom, milyen örömeim vannak. Én is eljárak a turkálóba, szoktam nézegetni ruhákat, ami tetszik, megveszem, most legutóbb is megvettem egy nagyon szép nadrágot” (szociális otthon lakó).

Mindemellett feltételezhetjük, hogy a bolti vásárlás talán az egyetlen olyan terep számukra, ahol önállóan, felnőtt szerepben jelenhetnek meg, szabadon dönthetnek valamiről, a vásárlói szerep egyfajta funkcionális integrációként is felfogható.

„Szoktunk köszönni, akkor megkérdezem, hogy milyen tusfürdő van, mi kell, és akkor megengedik, és akkor megveszem, és ismerem már őket” (szociális otthon lakó). „Így a szociális otthonon belül élem az életem. Vásárolok, de utána bent vagyok” (szociális otthon lakó).

Vannak olyan lakók, akik nem tudják, akarják vagy hagyhatják el az intézetet. Ők a dolgozók által hozatott egyencsomagokat kapnak a boltból (kis üdítő, keksz, gyümölcs). A szakemberek egy része szerint nem mindenki alkalmas a közösségi részvételre, például a vásárlói szerepre sem, ami megerősítheti a lakossági félelmeket is, és az igényt, hogy szükség van zárt, de legalábbis szegregált intézményekre.

„És akkor mondtam neki, hogy rendben van, akkor ennyit vásárolt, akkor nem kell több mindent megfogni, mert más is jön, és nem szeretik, hogyha egymás után, de ha akar valamit, nagyon szívesen megveszem, de ha nem, akkor meg legyen szíves, és menjen ki. És kiment, és az eladónő teljesen el volt hűlve, hogy maga ezt így ki merte küldeni?” (pszichiátriai osztály, dolgozó).

Vajon tényleg annyira másként viselkednek ezek az emberek, képtelenek a hétköznapiakban, a közösségben élni?

„Boltban összefogdosnak bizonyos árukat. De egyébként bárki hozzáérhet, megfoghatja. Egyébként a gyümölcsöt, amit veszek, azt én is szeretem, igen” (Gondozási Központ, dolgozó).

A szociális otthon lakóinak többsége – csoportosan, a dolgozók kíséretében vagy egyedül – kimehet a városba.

„Vagy sütitni ki szoktunk menni a központba, van ott egy sütiző, akkor oda kivisszük a lakókat meg

kávézni” (szociális otthon, dolgozó). *„Voltunk moziban, mikor volt ingyen mozi, akkor elvitt minket a nővérke. Lehetett menni és akkor elmentünk. Szoktunk kimenni kirándulni, fagyizni, süteményt, kávét így csoportosan és nagyon jó elfoglaltság. Van, aki külön is kimehet barátjával, barátnőjével. 10-12-15-en mennek ki csoportosan”* (szociális otthon, lakó).

A csoportos kijárási esetben azonban kevésbé alakulhat ki interakció másokkal, a helyi lakosokkal, mint ha egyenként, önállóan mennek.

„Rengeteget mennek. Párba is. Vagy boltba, vagy kocsmába” (lakossági interjú, szociális otthon szomszéd). *„Mesélik, hogy van, aki kijön, vagy csoportosan sétáltatják őket”* (lakossági interjú, szociális otthon szomszéd). *„Olyan sokan nem mászkálnak ki. Boltba szoktak a sarokra. Idősebb négy-öt ember. Kijönnek, el sétálgatnak”* (lakossági interjú, szociális otthon szomszéd). *„Ketten járnak ide, kicsit zavartak, de nagyon udvariasak”* (otthon közelében lévő étkező eladója).

A kisvárosi nyilvánosság tereinek fő sajátossága, hogy megjelennek a városias szolgáltatások és térfunkciók, azaz vannak elérhető és szervezett nyilvános terek. Ugyanakkor a társadalmi kapcsolatokra inkább a vidékies formák és kapcsolatok sűrűsége jellemző, ami azt is jelenti, hogy megjelenni a térben sokszor önmagában elég a társadalmi részvételhez. Mindez pedig fontos potenciált jelent a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak társadalmi integrációjában is.

A közösség-szervezés intézményi háttere

A közösség-szervezés és építés központi intézményei a Művelődési Központ és a Városi Sportcsarnok. Emellett fontos közösség-szervező funkciót tölt be még az uszoda, egy újonnan kialakított Közösségi hely, a Könyvtár, a Zeneiskola, valamint a helyi egyházak. A közösségi élet irányítóiként, szervezőiként, intézményi háttereként ezeket az intézményeket azonosítottuk.

A közösségi élet alapvetően két területen szerveződik meg a városban. Az egyik szervező erő a sport, a másik a kultúra és művelődés. A sport az egyik legfontosabb közösségépítő tevékenység a városban, szinte minden korosztályt érint sportolóként vagy szurkolóként. A húzó sportág a vízilabda, amelynek a város az egyik országosan is jelentős központja. A vízilabdát a városvezetés is kiemelten támogatja, a sportélet szervezése és az infrastrukturális beruházások terén egyaránt. A vízilabda a helyi közösség

egyik meghatározó karaktereként, egyfajta szimbólumként jelent meg a lakossági interjúkban és a közösség vezetőivel készített interjúkban egyaránt. A vízilabda-mérkőzések mindig sok embert mozgatnak meg a városban, a mérkőzések telt házzal zajlanak. A helyi uszoda azonban nem csupán a vízilabda kapcsán jelent fontos találkozási pontot a városban. Az interjúk tanulsága szerint nagyon sokan úsznak a helyiek közül, és a közös úszás nem csak az úszótanfolyamon résztvevő gyermekek, de a felnőtt korosztály számára is közösségépítő tevékenységként jelenik meg. Többen nem egyedül, hanem baráti társaságok tagjaként járnak úszni, illetve a rendszeres uszodába járásnak találkozási funkciója is van. A gyógyfürdő és a folyópart is fontos találkozási pontok lehetnek.

A fiatalabbak jellemzően versenyszerűen sportolnak, míg a 30-as/40-es korosztályra inkább már a hobbi-szintű sportok jellemzőek. A férfiak esetében az úszás mellett a foci örvend nagy népszerűségnek, míg a nők esetében szintén az úszás – amely döntően közös uszodába, fürdőbe járásként – jelenik meg, valamint a különböző egyéb mozgásformák (aerobik, jóga) jelentenek szabadidős és közösségi tevékenységet.

A Sportcsarnok fontos közösségi térként mutatkozik. Egyrészt találkozási pont a sportoló és sportot kedvelő lakosság számára. Másrészt fontos rendezvény-helyszín, ahol a helyi kisközösségek is többször megjelennek. Ezek jellemzően olyan rendezvények, ahol a kisközösségek bemutatkoznak a helyi lakosság előtt, megismertetik tevékenységüket, célkitűzéseiket (pl. Mozgáskorlátozottak Bálja, hagyományőrző klubok vetélkedői stb.). A sport fontos közösségi tevékenység, amely klubokba, egyesületekbe, sportoló közösségekbe, szurkolótáborokba vagy sportot kedvelő közönségbe szervezi a helyi lakosságot. A lokális közösség-szerveződés spontán és szervezett formáiban egyaránt fontos szerepe van a sportnak. A pszichiátriai betegek diagnosztizáltakkal való beszélgetések alapján megállapítható, hogy az ő jelenlegi életükben szinte semmilyen formában nem jelenik meg a sport, sem aktívan, sem passzívan, szurkolóként sem vesznek részt ezeken az eseményeken. Nézőként említette egy otthonlakó, hogy ő szokta követni a focimeccseket a tévében, és egy nappali ellátásba járó régebben lovagolt. Ennek oka lehet egyrészt a beteg-szerep, amivel nehezen összeegyeztethető az aktív sportolás, másrészt a szerényebb anyagi lehetőségeik, illetve hogy az otthonban lakók jellemzően a meccsek időpontjaiban nem mehetnek ki a városba. Valószínűleg a sport

már olyan luxust, szórakozást jelent, ami nem elérhető számukra, illetve a folyamatos gyógyszeresedés is akadályozhatja a rendszeres testmozgást. Így eleve kizáródnak a helyi közösség egyik alapkövének számító tevékenységből. A fürdőt (ami az otthon utcájában van) és a folyót azonban többen is említették közülük, mint a város jellegzetességét, ahova néha elmennek.

„Kijárok fürdőbe, kirándulni” (szociális otthon lakó). „Mindig a folyónál a töltésnél lovagoltam, meg ott vannak ilyen örökségek és nekem az a kedvenc helyem” (nappali ellátott).

A másik közösség-szervező erő a városban a kultúra és művelődés. A kulturális élet fő szervezője a Művelődési Központ, amely öt telephelyen szervezi a helyi kulturális életet a városban. Ezek között két művelődési ház, egy konferencia-központ és kiállító-, valamint színházterem találhatóak.

A Művelődési Ház a helyi közösségi életben fő rendezvényszervezőként jelenik meg. A város nagy rendezvényeit (Város Nap, fesztiválok) ez az intézmény szervezi. Valamint jelentős szervezői tevékenységet lát el a kisebb kulturális események alakításában is. A nagy rendezvények alapvetően a közösség megerősítésében játszanak fontos szerepet. Fontos találkozási pontok a közösség tagjai számára, illetve a kisközösségek megerősítését szolgálják például a főzőversenyek, ahova a már létező klubok, baráti társaságok nevezhetnek be. Néhány alkalommal a Községi és Nappali Pszichiátriai Ellátás és a Szociális Otthon is megjelent egy-egy csapattal ezeken a rendezvényeken, de az elmúlt időszakban már nem vesznek részt, döntően a dolgozók kapacitásihiánya miatt, pedig az interjúk tanulsága szerint a helyi közösség-szervezők ezt fontos integráló tényezőként értékelték. Főként azért, mert így látványosá váltak a pszichiátriai betegek diagnosztizált emberek a helyi közösség számára.

„Lecsó fesztivál, igen voltam már, volt, amikor főztek az intézettől is ott, egyszer volt ilyen” (szociális otthon, lakó).

A pszichiátriai betegek diagnosztizáltaknak, fogyatékossgal élőknek jellemzően saját rendezvényük van, ami többnyire egy évben egyszer kerül megrendezésre, a város lakóinak többsége nem tud róla, s bár a város központi helyén, a főtéren lévő megyeházán van az esemény, de mivel speciálisan róluk szól, jellemzően az érintettek maguk, szakemberek és hozzátartozók vesznek részt rajta.

A kisebb rendezvények azon túl, hogy a közösséget megerősítő funkciójuk szintén jelentős, közösségépítő funkcióit is ellátnak. Hisz ezek az esemé-

nyek (kiállítások, előadások) lehetőséget nyújtanak az ott megjelenők számára, hogy ismeretséget kössenek és ezen keresztül egy-egy kis közösség aktív tagjává váljanak. Ezek a nyitott, egyénileg is látogatható események a közösségi életbe való bekapcsolódás, a spontán közösség szerveződés lehetőségét biztosítják a helyi társadalom tagjai számára. Jellemző példa erre, hogy az egyik helyi pszichiátriai betegnek diagnosztizált fiatalember rendszeresen látogatja a város kulturális eseményeit (főként előadásokat, kulturális műsorokat), ott megismerkedett hasonló érdeklődési körű emberekkel és azóta a helyi szervezők és résztvevők rá is mint a kultúrákedvelő közösségének tagjára tekintenek.

„...van egy fiatalember, aki onnan jár ide, és ő szinte mindig itt van a rendezvényeken, előadásokon, már része a szilárd magnak” (községi szervezet vezető).

A Művelődési Központ harmadik fontos funkciója, tevékenysége, hogy helyet, fizikai találkozási teret biztosít a helyi kisközösségek számára. Számos klub, szakkör működik a városban, amelyek többsége a Művelődési Ház valamely telephelyét használja találkozási helyként. A klubok, szakkörök egy részét a művelődési ház támogatja, például az eszközbeszerzéseit, rendezvényeit finanszírozza. Más klubok esetében csak mint helyszín játszik szerepet, amit ingyen biztosít a kisközösségek számára. Ezenkívül vannak olyan szervezetek, amelyek termet bérelnek a Művelődési Központban, ahol szolgáltatás-jellegű tevékenységeiket tartják (pl. aerobik, jóga, tanfolyamok), ezek azonban szintén közösség-szervező funkciót is betöltenek, hiszen döntően állandó résztvevőkkel rendszeres és közösen végzett tevékenységet tesznek lehetővé.

A kulturális élet szervezésében a művelődés- és kultúrafogyasztás-alapú közösség-szervezésben fontos szerepet tölt még be a városban egy újonnan, a családsegítő központ részeként létesült Községi hely, amely főként a helyi fiatalokat és a kisgyermekes családokat célozza meg, számukra kínál szórakozási és szabadidős tevékenységeket, valamint találkozási helyet. A Községi hely a helyi pszichiátriai betegek diagnosztizált fiatalok és idősebbek számára is kedvelt közösségi színtér. Programjaira az otthonból és a nappali ellátásból egyénileg járnak ki az ellátottak a számukra érdekes rendezvényekre, eseményekre. Az egyéni utakon érkező érintettek az érdeklődésük mentén kapcsolódnak az adott közösséghez és nem a hátrányos helyzetük vagy a pszichiátriai betegségük mentén. A közösségi helyen mindkét formában megjelenhetnek.

„Tehát kettő eset, amikor van kifejezetten ilyen rendezvény, akkor ugye megszervezik nekik a dolgot, de mondjuk a pszichiátriai otthonból van egy olyan öt-hat fős társaság, akik meg minden hétvégén eljönnek pingpongozni, vagy csocsóznak, zenét hallgatnak. De eljönnek a gyerekműsorokra vagy programokra is, tehát van egy ilyen szűk mag, akinek van igénye, hogy így kimozduljon. Valakinek teljesen pozitív a viszonya ehhez az ötfős maghoz, tehát sokszor előfordult, hogy megkérték őket, hogy segítsenek ilyen-olyan, tehát szendvicset kell... ha csinálnak ilyen programot, akkor erre nem sok jelentkező van, őket meg, ők meg örülnek, ha jöhetnek, és akkor ők bevonhatók mindenbe, majdhogynem önkéntesként jönnek-mennek. Tehát inkább ilyen feltételeket teremtünk meg, vagy ad ez a helyi lehetőség” (Közösségi hely, dolgozó).

A Közösségi hely mellett még a Zeneiskola rendszeres bérletes hangversenyei és a Könyvtár művelődési jellegű előadás-sorozatai és kiállításai jelentenek fontos találkozási pontot a helyi kulturakedvelők számára, akik között pszichiátriai betegek diagnosztizáltak is megjelennek. Ezek az események és rendezvények a korábban már bemutatott hasonló – a Művelődési központ által szervezett – egyénileg is látogatható eseményekhez a társadalmi részvétel spontán lehetőségét biztosítják a helyi társadalom tagjai számára.

Végezetül a helyi közösség szervezésében fontos szerepet töltenek be a helyi egyházi gyülekezetek. A vallásos aktivitás alapvetően alacsonynak tekinthető a városban, ugyanakkor a vallásgyakorlók száma az elmúlt évtizedekben fokozatos, lassú növekedést mutat. Két gyülekezet a református és a katolikus játszik fontos közösségszervező szerepet a városban. A templombajárás önmagában fontos társadalmi részvételi lehetőség az egyének számára. Az istentiszteleteket és miséket bár nem nagy számban, de a szociális otthon lakói és a közösségi és nappali ellátásba járók is látogatják. Emellett a közösségszerveződés, közösségépítés szempontjából jelentősek még az egyházi gyülekezetek által szervezett közösségi események, amelyek között az imaóráktól a bibliakörön át a családi napig és kirándulásig nagyon sokféle eseményt találunk. Az Otthon egyik lakója rendszeresen jár engedéllyel az egyik gyülekezet akár több napos kirándulásaira is, számára a legfontosabb közösség ez, bár emellett más szakkörre is jár.

„Ő vallásos, én azt gondolom, hogy ő ebben a közösségben megtalálta magát, tehát hogy ezekkel az emberekkel megy kirándulni, és hogy ott is mindenki, elfogadták” (Pszichiátriai osztály, dolgozó). „Az

egyik elmondta, hogy egyházi szervezésben megy majd a Csíksomlyói búcsúba. Ő eljár sakkozni a műv házba is, meg tájékozott a város ügyei felől” (lakossági interjú szociális otthon szomszédja).

Úgy tűnik, hogy aki egyénileg motivált, nyitott, az képes akár a szociális otthon lakójaként is részt venni a helyi közösségben, jó szomszédi viszonyt ápolni a környéken lakókkal, szociálisan integrálódni. Ez azonban egyedi eset az otthonban.

Közösségszerveződési formák

A közösségszervezésnek és szerveződésnek három fő csatornáját különböztethetjük meg a városban, (1) a közös érdeklődés alapján szerveződő, (2) a sorsközösség alapú és (3) a közös tevékenységen alapuló szerveződések. Míg a közös érdeklődés alapján szerveződő közösségek informálisak, addig a közös tevékenységen alapulóak már formális szervezetek, a sorsközösségen alapulóak lehetnek formálisak és informálisak is. Az első és legfontosabb közösségszervező csatorna a „közös érdeklődés”, amely a közösségek kialakulásának alapját jelenti. Ez a fajta csatorna nyitott a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak számára is. Ugyanakkor csak egyéni akarat és szándék alapján, a betegszerep, az intézményes működésmódok – az, hogy a pszichiátriai szolgáltatásoknak alig van kapcsolatuk a helyi közösségszerveződés intézményeivel (elsősorban csak a speciális célcsoportjuk számára speciális rendezvények szervezése kapcsán), ahogy azt a fenti példákban láttuk –, mind-mind akadályozzák ezt a fajta közösségi részvételt.⁵ A másik közösségszervező csatornaként a közös élethelyzetet, problémát, azaz a „sorsközösséget” azonosítottuk, amely közösségbe szervezheti az érintetteket, illetve amely helyi kis-közösségek alapja lehet. A sorsközösség jellemzően sok esetben inkább egyfajta kényszerközösséggé váltsul meg a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak körében, ahol nem a saját döntésük alapján, hanem külső, intézményes kényszerek eredményeként (pl. pszichiátriai osztályra sok esetben konkrét fizikai kényszer eredményeként kerülnek be, vagy

5 Egy alkalommal a vonaton – útban a kutatási terepünkre – összeakadtunk egy helyi festővel, aki festést tanít és kiállításokat is szervez a helyi közösségben, mellesleg megjárta a pszichiátriát is. Ő azonban elsősorban nem betegként határozza meg magát, hanem saját megfogalmazásában „művészlelek, csodabogár, kívülálló”, s jelenleg semmilyen pszichiátriai intézménnyel nincs kapcsolata.

szociális otthonban nem dönthetnek arról sem, kik legyenek a szobatársaik) kerülnek kapcsolatba hasonló sorsú emberekkel. Ez a fajta kényszerközösség a leginkább jellemző a magyar és az általunk vizsgált kisváros pszichiátriai ellátórendszerére is, mivel az ellátórendszer szolgáltatásait csak a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak vehetik igénybe. Ezekből a kényszerközösségekből azonban csak ritkán jönnek létre valódi sorsközösségek, ugyanakkor az adott pillanatban nagyon erős közösségi élményt nyújthatnak.

„Hát ennek az otthonnak vagyunk tagjai, egy közösséghez tartozunk” (szociális otthon lakója). „Itt vagyunk egymásnak, itt van ez a klub” (nappali el látott).

Végezetül egy-egy elérendő közös cél vagy közösen végzett tevékenység is megjelenik közösség szervező csatornaként, amikor a közösen végzett munkának biztosít keretet a közösségi forma.

A közös érdeklődés alapján létrejövő közösségeknek sokféle típusa van jelen a városban. Rengeteg klub, szakkör és civil szervezet működik. Ezek azok a közösségek, ahol egy sportági tevékenység (foci, vízilabda, tenisz, íjászat stb.) vagy közös hobbi-tevékenység (kézimunka, fotózás, néptánc, kertészkedés) jelenti a szerveződés alapját. Mint azt korábban is jeleztük, ezek közül több még a szocialista korszak szakkörszervezési időszakában jött létre és maradt fenn ma is. Az újonnan alakult közösségek számára pedig ezek jelentették a mintát, melyek jellemzően úgy jöttek létre, hogy egy-egy szakkör-vezető személy felkérés vagy saját indíttatás alapján összegyűjtötte és közösségbe szervezte a közös érdeklődési körbe tartozó személyeket. A közösséghez csatlakozásnak két formája van ebben az esetben, az egyik az ún. meghívásos forma, amikor a tagok közül valaki a saját ismeretségi köréből meghívja a részvételre/csatlakozásra a hasonló érdeklődésű ismerősét. A másik formát a direkt belépés jelenti, amikor az egyén az érdeklődési körének megfelelő közösséget egyénileg és direkt módon felkeresi és csatlakozik hozzá. A kutatás során megvizsgált közös érdeklődésre épülő kisközösségekbe mindkét módon történt „tagfelvétel” az interjúk tanulsága szerint. Fontos sajátossága ezeknek a közösségeknek, hogy nyitottak, tevékenységeiket egy-egy közintézmény keretén vagy terén belül végzik, amely megkönnyíti a csatlakozást is. A helyi közösség-szervező intézményeken keresztül a tevékenységük hirdelve, ismertetve, promótálva van. Találkozóikat heti rendszerességgel ugyanabban az időpontban tartják, amely egyfajta kiszámíthatóságot, rendsze-

rességet és stabilitást jelent mind a már meglévő tagok, mind a belépni kívánók számára. Itt a fő szervező erő valóban a közös érdeklődés, amelyhez számos esetben közös értékek és attitűdök is társulnak (pl. hagyományörző klub), míg máskor éppen a közös érdeklődés szervezi egybe az eltérő értékrenddel, attitűdökkel, világnézettel rendelkező embereket (sportklubok, fotóklubok, stb.). Ezekben a helyeken megjelenhetnének véletlenszerűen, spontán módon saját akaratból pszichiátriai betegek diagnosztizáltak is, de az ellátórendszer ebben nem segíti, bátorítja őket.

Ebből a formából többnyire hiányoznak pszichiátriai betegek diagnosztizáltak. Túlságosan zárt, mereven működő ehhez a számukra kialakított ellátórendszer, a közös tevékenység jellemzően az adott intézmény falain belül zajlik.

Több olyan kis közösség is jelen van a városban, ahol a sajátos élethelyzet szervezte egybe a közösség tagjait: mozgáskorlátozottak, nagyothallók, nagycsaládosok, fogyatékkal élők stb. Itt a fő cél a kapcsolatfelvétel a sorstársakkal, egymás segítése, közös programok szervezése és ezen keresztül az egyéni elszigeteltség, izoláció csökkentése. Sok esetben a közös érdekérvényesítés vagy az országos hálózatokba való bekapcsolódás is célként jelenik meg. A Művelődési Ház ad helyet számos, a sorsközösségre épülő kisközösség számára is. Ilyenfajta sorsközösség a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak körében nem működik a városban. A közös tevékenység köré szerveződő közösségek fő sajátossága, hogy már egy meglévő közösséget szervez formális keretek közé. Jellemzően ezek egyesületi, alapítványi formában működő civil szervezetek. A nyitottság tekintetében széles spektrumon mozognak, vannak olyan szervezetek, amelyek néhány tagból állnak és ők végzik a célzott tevékenységet és a tevékenységük jellege miatt nem tudnak és/vagy nem is akarnak több tagot toborozni (pl. terápiás munkát végző alapítvány). Jellemzően azonban a legtöbb szervezet nyitott az új tagság felé és a tagfelvétel rendszeres. Ezekbe a közösségekbe döntően a tevékenységhez való kapcsolódással lehet csatlakozni, amely meghívásos és spontán módon is megtörténhet (pl. hagyományörző egyesület). A legtöbb közösségre jellemző, hogy a programjaikat a tagok számára szervezik. Van azonban olyan szervezet is, amely minden programját meghirdeti a tágabb közönség előtt is és a tevékenységében anélkül is részt lehet venni, hogy tagjává válnának a szervezetnek (pl. múzeumbarátok egyesülete). Emellett a szervezetek többsége évi rendszerességgel – esetenként gyakrabban is

– szervez nyílt napot a városban, ahol bemutatkozik a lakosság előtt, illetve több szervezet használja bemutatkozási, tagtoborzási alkalomnak a város nagyrendezvényeit is. Összességében elmondható, hogy a vizsgált kisvárosban a legfőbb közösség-szervező erő, csatorna a közös érdeklődés, amely közösen végzett tevékenységet, rendszeres találkozást és a csoporttagok közötti barátságok kialakulását eredményezi. E szerveződésekben véletlenszerűen, egyéni vágy és szándék alapján megjelennek alkalmanként pszichiátriai betegek diagnosztizáltak (pl. gyógyító dobkör, filmklub, sakkszakkör stb.), de intézményes szinten ezek semmilyen formában nincsenek támogatva, sőt gyakran az intézményes működések, a számukra kialakított speciális komplex és meglehetősen zárt intézmény- és szabályrendszer ellehetetleníti az ezeken való részvételt, például merev napirend, kijárási rendje, kijárási tilalma, térbeli távolság stb.

Közöségi típusok és szegregációs mechanizmus az intézményekben

A pszichiátriai intézmények, szolgáltatások mindegyike jellemzően mesterséges tereket és közösségeket teremt, nem használja a helyi közösség színtereit és a már meglévő integrációs lehetőségeket. A bentlakásos szolgáltatások, a pszichiátriai osztály és a szociális otthon a természetes közegükből kiemeli az egyéneket, míg az ambuláns és nappali szolgáltatás, tehát a gondozó és a közösségi ellátás igénybevevői a saját lakóközösségükben maradhatnak, így kevésbé szegregáltak működnek. Viszont mindegyik szolgáltatás zárt, a nappali és közösségi ellátás és a pszichiátriai betegek otthona csak pszichiátriai diagnózissal vehető igénybe, a helyi közösség tagjai jellemzően nem jelennek meg ezekben a szolgáltatásokban. A pszichiátriai osztály a legzártabb, mert az ott lévők egyáltalán nem jelenhetnek meg a helyi közösségben. Az érintettek egy részének a közösségben való részvételére lehetőséget teremt a szociális otthon és a nappali és közösségi ellátás azáltal, hogy különböző feladatokat ad a számukra, például a szociális otthonban portás a kapunál, kézbesítő (gyámhivatal, posta), a Nappali közösségi ellátásban karbantartó, sofőr.

„Csak munkakapcsolat a postás nővel, a kisasszonyokkal. A város lakókkal nincs kapcsolat. Tudja a közös dolgok hozzák össze az embereket. A gyámhivatalban ismernek. Jó napot, hogy tetszik lenni, ezen kívül más nem” (szociális otthon, lakó).

Ezek egy része lehetőséget teremt az érintetteknek, hogy kompetens felnőtt szerepben, a közösség különböző tereiben megjelenhessenek, funkcionálisan integrálódhatnak, de szociálisan nem.

A törvényi szabályozás, a szakma és sok esetben maguknak az érintetteknek is igénye a zárt, védett helyek, intézmények működtetése és fenntartása, amit csak és kizárólag azonos problémával rendelkezők használhatnak (pl. pszichiátriai otthon, autizmussal élők nappali klubja, vakok intézete, idősek klubja pszichiátriai nappali és közösségi ellátás stb.). Mind a hétköznapi emberek, helyi közösségek, mind a más szempontból hátrányos helyzetű csoportok ki vannak zárva ezekből a szolgáltatásokból.

„Pszichiátriai otthonba általában pszichiátriai problémával mennek, ők jól megértik egymást, mások nem érzik magukat jól ott, nem akarnak menni” (környéken lévő idősek otthona, dolgozó). *„Egy pszichiátriai beteget nagyon jól lehetne kezelni, ha nem lenne mellette fogyatékos vagy addikt beteg. Semmi bajunk nem lenne”* (szociális otthon, dolgozó). *„A fogyatékosokat meg a pszichiátriai betegeket teljesen külön is választanám, mert nagyon nem egy kategória, tehát a bánásmódban sem”* (szociális otthon, dolgozó).

Ezek jelentős akadályai lehetnek a valamilyen szempontból hátrányos helyzetű csoportok integrációjának a helyi közösségekben, így a „mi és az ők” közötti fal és az intézményes függőségek erősödhetnek. Ezt a szegregációt erősítő gyakorlatot csak a nappali és közösségi ellátásban nem követik teljes mértékben, bár maga az ellátás (a törvényi előírásoknak megfelelően) szegregáltakat valósul meg, ugyanakkor törekednek arra, hogy más hátrányos helyzetű csoportokkal közös programok is legyenek, illetve interakciók vannak helyi lakosokkal is (ld. étkezés).

A pszichiátriai kórházi osztály tökéletes példája a sorsközösségen alapuló kényszerközösségnek, hiszen itt a nap 24 órájában ugyanazokkal az emberekkel van összezárva az egyén. Tartós kapcsolatok ebből az összezártságból csak ritkán születnek. A helyi lakosok csak engedéllyel mehetnek be az intézetbe.

A szociális otthon lakóinak többsége a kinti közösségtől idegenkedik, fél – a benti közösség jelenti számukra a biztonságot, önállótlaná váltak, többé-kevésbé a személyzet látja el őket. Sokan a város lakói voltak bekerülésük előtt, de kapcsolataik a városlakókkal, sőt a családjukkal is meglazultak. Az otthon a lakók számára kényszerközösség, hiszen az ide kerülők nem dönthetnek arról, hogy kivel élje-

nek együtt, hogy ki legyen a segítőkjük, hogy milyen szobába kerüljenek, hogyan teljen egy napjuk stb. Magánszférájuk szinte egyáltalán nincs (jellemzően négy vagy több ágyas szobák vannak, a szobákban székek, asztalok nincsenek, egyedül lenni szinte egyáltalán nem lehet, de látogatót fogadni is nehéz, hiszen nincsen alkalmas tér, hely, szék stb.), s napjaik nagy részét az otthonban, társaikkal és a dolgozókkal együtt töltik. A lakók helyi közösségi részvétele ennek ellenére nagyon különböző lehet, és nagymértékben függhet attól, hogy a beköltözés előtt a városban lakott, dolgozott-e az egyén, vagy egy környező településről került be. Ha vannak régi ismerősök, szomszédok, ismeri a városi környezetet, az fontos kapcsolódási pontot jelenthet. Az otthon alapvetően kifele nyitott intézmény, vagyis a lakók többsége kijárhat a városba (jellemzően azonban a város lakói soha nem jártak még az intézetben), ugyanakkor sokan szinte egyáltalán vagy csak ritkán, csoportosan hagyják el az otthont.

„*Hogy belül mi történik, azt nem tudjuk*” (szociális otthon, szomszéd).

A kisváros gondozójába jellemzően heti, kétheti, havi rendszerességgel járnak az egyébként otthonukban lakó emberek. A gondozó váróterme egyfajta pillanatnyi sorsközösséget teremt az itt lévő emberek között, gyakoriak az interakciók, a közös panaszkodás, segítség- és információkérés/adás. Ez azonban csak egyfajta átmeneti, a várakozás idejére szóló közösségérzet, ami csak a gondozó területén működik, épp akkor hasonló helyzetben lévő emberek között, ami a gondozót elhagyva megszűnik.

„*Szeret ide járni, ha van itt ismerőse azzal beszélget egyébként meg nosztalgiazik, a múlt emlékeire gondol. Kb. egy órát kell várni, hiába van időpontja, s kb. 5 percet van csak bent általában, csak gyógyszerfelírás van, illetve meg szokták kérdezni, mi történt vele, van-e valami baj, ennyi*” (napi napló, gondozó várójában beszélgetés).

„*Nappali ellátásban az első mondat a hirdetőtáblán: bármilyen állampolgár bejöhet. Második mondat, csak pszichiátriai betegség diagnózissal vehetik igénybe a szolgáltatást*” (napi napló, résztvevő megfigyelés, nappali és közösségi ellátásban).

Azok az emberek jelennek itt meg, akiknek már van (többnyire jelentős) intézeti múltjuk, kisebb-nagyobb mértékben hospitalizálódtak a pszichiátriai intézményekhez. Ez a szabály, amellyel a jogalkotó a szolgáltatás célcsoportját igyekszik lehatárolni, valójában szegregál, és egy mesterséges, homogén közösséget teremt. Mindez szembe

megy a közösségi ellátás szemléletmódjával, ami lehetőséget adna az egyéni és közösségi erőforrások együttes felhasználására. Azonban megfigyelhetőek egyéni informális integrációs utak ebben az ellátási formában is. Van, aki egyénileg, saját döntése alapján részt vesz helyi, városi rendezvényeken, közösségi tevékenységekben (pl. gyógyító dobkór a közösségi helyen), de ennek erősítése vagy általánossá tétele a szolgáltatásban gyakorlati szinten nem jelenik meg célként.

Összegzés

Az intézményes gátló hatások mellett a kisvárosi lokális közösség jellegzetességei alapvetően segíthetik a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak helyi integrációját. A kisvárosi lokalitás, amely ötvözi a közösség-szerveződés rurális és urbánus elemeit, nagyon sokféle módon és formában kínál vagy kínálhat lehetőséget sajátos társadalmi helyzetű csoportok és egyének integrációjára. A lokalitás rurális karakterei, mint a szomszédsági viszonyok aktivitása, a „mindenki ismer mindenkit” érzése ugyanúgy lehet a közösségi bevonódás alapja, mint a kisvárosi lokalitás urbánus karaktere és városias terei, meg a szervezett közösségi terek és események. Elemzésünk azt jelzi, hogy a kisvárosi nyilvánosság terei alkalmasak korábban láthatatlan és elzárt személyek/csoportok nyilvánosságba történő belépésére, amely az alapját jelentheti a lokális közösségbe való belépésnek és integrációnak is.

Jelenleg a közös érdeklődési kör az, ami a kisvárosban a legfőbb közösség-szerveződési forma, integrációs mechanizmus. Itt csírájában már megjelennek pszichiátriai betegek diagnosztizáltak, de nem szervezett, tudatos módon, hanem az egyéni szándékok mentén. A pszichiátriai ellátórendszeren belül működő mechanizmusok és a törvényi környezet ezzel ellentétben valamifajta zárt, védett, sors- és kényszerközösségen alapuló csoportozatok kialakulását preferálja, amik sok esetben akadályozzák az érintetteket a helyi közösségben való megjelenésekben, integrációban. Ezt a folyamatot erősítheti az a társadalomban és helyi szinten is gyakori elképzelés, hogy a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak veszélyesek, nem biztos, hogy képesek a közösségben való együttélésre (Légmán 2012). Ugyanakkor ördögi körként az, hogy az ellátórendszer elkülöníti őket az „egészségesek” közösségétől, tovább erősítheti veszélyességük képzetét a társadalomban, hiszen minden bizonnyal nem véletlenül

vannak elkülönítve.⁶ Így a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak többnyire kizáródnak a természetes, helyi közösségekből, hospitalizálódnak az intézményes közeghez, elmagányosodnak vagy egy újfajta, elsősorban sorstársakból és szakemberekből álló környezetbe kerülnek. Ezt segítheti az az intézményes elvárás is, hogy a bekerülők alakítsanak ki egy végleges pszichiátriai beteg-énképet, ami aztán könnyen személyiségük legfőbb jellemzőjévé, s önállótlanóságuk, közösségi részvételük akadályává válhat. Az intézményes ellátási módok, a pszichiátriai beteg-szerep kizárólagossága az egyén énképében az önállótlanóságot, egyfajta gyermeki pozíciót erősíthetnek és állandósíthatnak.

Kutatásunkból azt láttuk, hogy saját akaratból néhány pszichiátriai betegnek diagnosztizált képes volt a helyi közösség tagjává válni. Ehhez azonban bizonyos értelemben szembe kellett menniük az intézményes működésmódokkal, vagy legalábbis túllépni azokon. A jelenlegi ellátórendszer kiszolgálja, ápolja, gondozza a beteget, amivel jelentősen csökkenti az egyéni képességeket arra, hogy kilépjenek az ellátórendszerből, s megjelenhessenek a helyi közösségben. Intézményi szinten azonban hiányzik egy olyan megközelítésmód, ami a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak passzív szerepének megváltoztatását segíti és az önálló életvitelt támogatja. Mindez a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak helyi integrációját gyengíti, a valódi sorközösségek, önszervező, önértékelvényesítő fórumok létrejöttének gátja.

Eredményeink azt is jelzik, hogy a vizsgált településen kitüntetett jelentősége van a mindennapi közösségi életben a szomszédok közötti kapcsolatoknak. A pszichiátriai intézmények jelenleg semmilyen figyelmet nem fordítanak arra, hogy kapcsolatot alakítsanak ki a szomszédokkal. Holott sok esetben ez a helyi közösségbe történő integráció első lépése lehetne.

A nyilvánosság terein (piac, kocsmá, főtér), a helyi közösség tagjaként való megjelenés erősítése olyan közös szabályok alkotása – amik támogatják, hogy minél sűrűbben megjelenhessenek azokon a helyeken az érintettek, ahol spontán interakciók, találkozások alakulhatnak ki –, szintén egy olyan integrációs potenciál, amit az ellátórendszer nem támogat, és ezért csak egyénileg, az egyéni képességek és motivációk függvényében valósul meg kezdeményezésük, ami pedig túlságosan esetleges ahhoz, hogy a helyi társadalmi kohéziót jelentősen érintené.

⁶ Ezt több általunk készített lakossági interjúban is elmondták az emberek.

Jellemzően nincs kapcsolat a pszichiátriai ellátórendszer intézményei és a helyi közösség szervező intézményei között. Nem ismerik egymás programjait és nem ösztönözik a részvételt. Például a művelődési ház által szervezett programok ismertetése a szociális otthonban és a nappali közösségi ellátásban nem valósul meg, pedig ez nem függ sem a kapacitástól, sem az erőforrástól, ennek döntően szemléletbeli okai vannak.

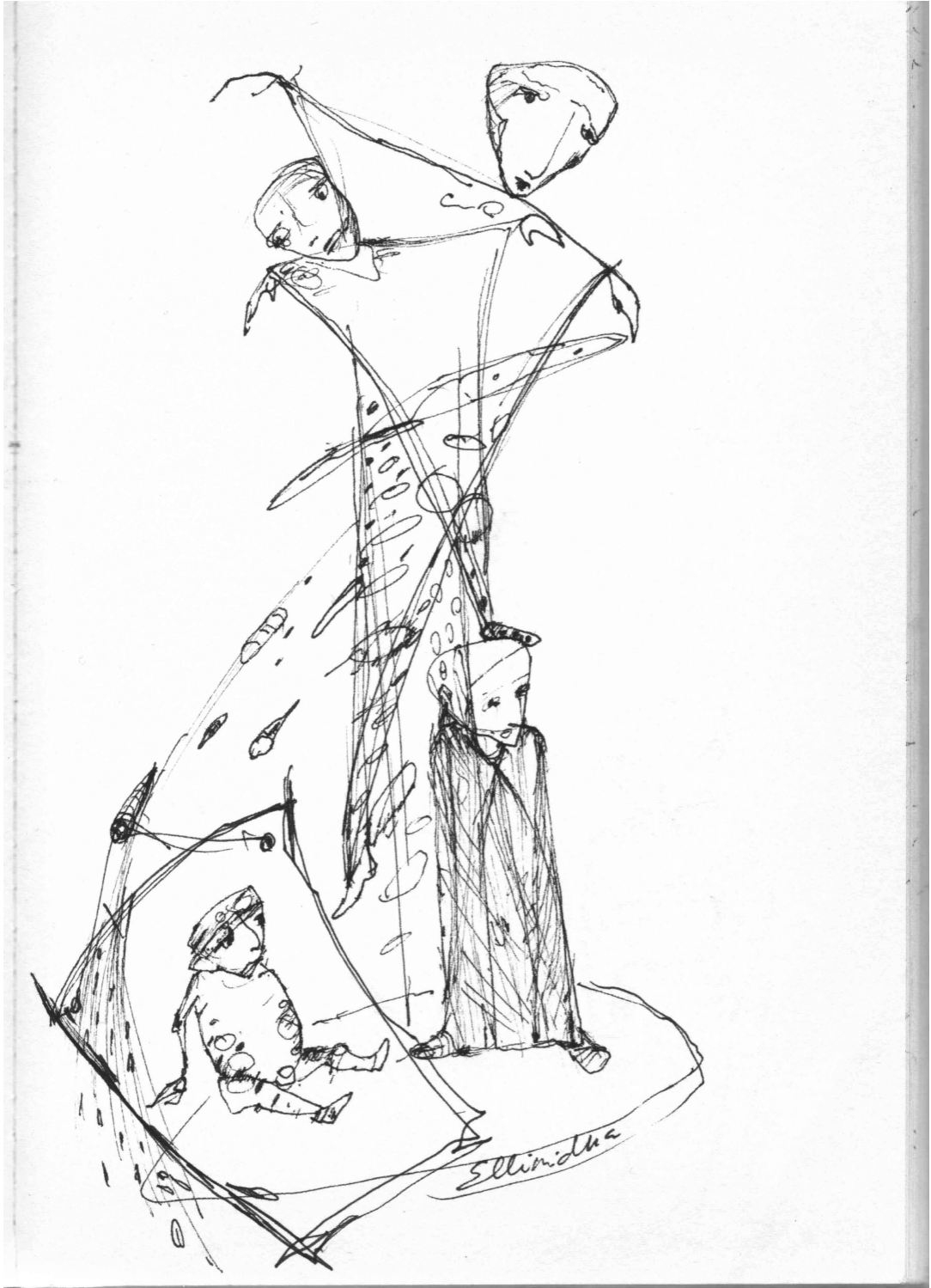
Fontos és az integráció ellen ható tényező a családi kapcsolatok gyengítése. Az intézményes ellátásba kerülés sok esetben a családi kapcsolatok gyengülését, illetve megszakadását, egyben a helyi közösségből való kiszakadást eredményezi. Ezzel szemben a nappali közösségi ellátásban jó gyakorlat, hogy a hozzátartozók rendszeresen megjelennek az ellátásban, gyakori az együttműködés.

A vizsgált kisvárosban csirájában ugyan, de vannak nyitott nem szegregált intézmények. Ezek olyan inkluzív, befogadó intézmények a helyi közösségben, amelyek nem különítik el a hátrányos helyzetű csoportokat egymástól és a város többi lakójától. Olyan intézmények, amik nem csak a kényszer- és sorközösségek mentén, hanem a közös érdeklődés, közös tevékenység alapján szerveződnek, ahol nem csak speciális rendezvények lehetnek, speciális célcsoportok számára. Erre példa a városban a Községi hely, ami közös érdeklődésen alapuló szerveződések fogad be, ahol bárki részt vehet.

Ezzel szemben a már meglévő pszichiátriai intézmények egyáltalán nem nyitottak, működésükben közösségi és szolgáltatói funkciók nem jelennek meg. Valamint a helyi közösség sem használja ki az intézményekben rejlő potenciált, például étkezési lehetőség (nemcsak étel elvitele, mint a nappali és közösségi ellátásban), rendezvényeknek, képzéseknek helyszín biztosítása. A helyi közösség nem használja ezeket a tereket, így ezek speciálisan használt, zárt terek maradnak, amelyek nem részei a helyi közösségnek, ami a bennük élők helyzetét és integráltságát is jelzi.

Felhasznált irodalom

- Bugarszki Zs. – Eszik O. – Kondor Zs. 2013 *Az intézményi férőhely kiváltás alakulása Magyarországon 2012–2013*. Budapest http://tat.kelte.hu/file/Intezet_kivaltas_2013.pdf (Letöltés: 2016-01-06)
- Cohen, A. P. 1985 *The Symbolic Construction of Community*. London, Routledge.
- Csurgó B. 2013 *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Budapest, MTA TK Szociológia Intézet – Argumentum.
- Csurgó B. 2014 A vidék nosztalgija. Kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu*, 2:1-20. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.2.1>
- European Expert Group on transition from institutional to community based care (2012) Common European Guidelines on the transition from institutional to community based services European, 9-25. On-line: <http://deinstitutionalisationguide.eu/wp-content/uploads/Common-European-Guidelines-on-the-Transition-from-Institutional-to-Community-based-Care-English.pdf> (Letöltés: 2016-01-06)
- Gerő M. – Kovács I. 2015 Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *socio.hu*, 3:17-43. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.17>
- Goffman, E. 1974 *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other*. Harmondsworth, Penguin Books Ltd.
- Gorman, M. 2002 „Közösség” Európában. *Parola*, 2 (On-line.) Elérhető: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/cimsz/C6680463D75B03CBC1256C4D00395D74?OpenDocument (Letöltve: 2014-06-15)
- Harangozó J. – Tringer L. – Gordos E. – Kristóf R. – Werring R. – Slezák A. – Lórintz Zs. – Varga A. – Bulyáki T. 2001 Paradigmaváltás a pszichiátriában. *Lege artis medicinae: Orvostudományi továbbképző folyóirat*, 8-9:573-586. http://www.elitmed.hu/kiadvanyaink/lam_lege_artis_medicin/paradigmavaltas_a_pszichiatriaban-3586/
- Wilken, J. P. – Hanga, K. szerk. 2015 *Történetek a felépülésről és társadalmi részvételről. Tapasztalatok és kihívások*. Tallinn, Institute of Social Work – Tallinn University – Estonia Research Centre for Social Innovation – University of Applied Sciences, Netherlands. On-line: https://dl.dropboxusercontent.com/u/6171123/aaa/Hungarian_Interactive.pdf (Letöltve: 2016-01-06); www.communityparticipation-hu.nl
- Kovács É. 2007 A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In Kovács É. szerk. *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7-21.
- Légmán A. 2011 Állandóság vagy átalakulás? A pszichiátriai ellátórendszer és egyén viszonya. *Replika*, 1:169-187.
- Légmán A. 2012 Az örület és az örültek helye a társadalomban. *socio.hu*, 1:47-52.
- Orosz, É. 2001 *Félúton vagy tévúton? Egészségügyünk félmúltja és az egészségpolitika alternatívái*. Budapest, Egészséges Magyarországiért Egyesület.
- Putnam, R. D. 2000 *Bowling Alone. The Collapse and revival of American community*. New York, Simon and Schuster. https://books.google.hu/books/about/Bowling_Alone.html?hl=hu&id=rd2ibodep7UC
- Sen, A. 2003 Társadalmi kirekesztés. Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. *Esély*, 6:3-22.
- Szabari V. 2015 A normák mint integrációs mechanizmusok a mai magyar társadalomban. *socio.hu*, 3:2-16. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.2>
- Tönnies, F. 1983 *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Vercseg I. 1993 *Közösség. Eszme és valóság. Parola Füzetek*. (On-line.) Elérhető: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/Azadatt.nsf/1c4dc4b986e230d1c1256a08003a235e/7a5b2b352c0caf4485256640006a09c3?OpenDocument (Letöltve: 2014-06-15)
- Weber, M. 1987 *Gazdaság és társadalom I*. Budapest, Gondolat.
- Wirth, L. 1973 *Az urbanizmus mint életmód*. In Szelényi Iván (szerk.) *Városszociológia*. Budapest, KJK, 41-63.

A KÜLFÖLDRE IRÁNYULÓ MIGRÁCIÓ ÉS A MIGRÁCIÓS HAJLANDÓSÁG JELLEMZŐI A MAGYAR FIATALOK KÖRÉBEN

Absztrakt

Tanulmányunkban a nemzetközi migráció kérdéskörével foglalkozunk, kiemelten a külföldi munkavállalási tendenciákkal, a magyar fiatalok mobilitási hajlandóságával és attitűdjeivel. 2011-ben az Európai Unió több tagországa is megnyitotta munkaerőpiacát a magyar munkavállalók előtt, így egyre több fiatalnak lett vonzó perspektíva a külföldi, legális keretek között történő munkavállalás. Tanulmányunkban elemezzük, hogy a nemzetközi migráció hátterében milyen okok és motivációk húzódnak meg, melyek azok a tényezők, amelyek következtében a magyar fiatalok 49,5 százaléka valamikor külföldön kíván munkát vállalni, 10 százaléka pedig a külföldi tanulás lehetőségét mérlegeli. Kitérünk arra, hogy a migrációs hajlandóságot milyen tényezők növelik, illetve melyek gátolják, valamint, hogy e tekintetben milyen különbségek mutathatók ki a fiatal nők és férfiak vélekedései között.

Kulcsszavak: magyar fiatalok, nemzetközi migráció, migrációs potenciál, a migráció motivációi.

Abstract

Our study deals with the issue of international migration, in particular, with the tendencies to work abroad, and the Hungarian youth's mobility intentions and attitudes. In 2011, several member states of the European Union opened up their labour markets for Hungarian employees, therefore many young people now consider working abroad within a legal framework as an attractive perspective. We will also investigate what causes and motivations exist for international migration, and what factors cause that 49,5 percent of the Hungarian youths are considering to work abroad at some point in the future, and 10 percent of them are contemplating the possibilities to study abroad. Furthermore, we will discuss which factors increase or decrease migrational intentions, as well as what differences occur between young men and women's opinions in this regard.

Keywords: Hungarian youths, international migration, migrational potential, motivations for migration.

Bevezetés

Az utóbbi néhány évben Magyarországon is komoly érdeklődés övezi az elvándorlási szándékokkal és az elvándorlással kapcsolatos jelenségeket. Magyarország növekvő érintettsége a külföldre irányuló migrációban 2007 után, de még inkább 2010 után indított el drámai változásokat. Tanulmányunk ezeket a folyamatokat és tendenciákat mutatja be, kiemelve és elemezve a rendszerváltás környéki és az azóta eltelt időszak migrációs dinamikáját. A 2000-es évek közepéig a magyar munkavállalók külföldi migrációjának kutatását nem övezte jelentősebb szakmai érdeklődés, ennek következtében egy-két kivételtől eltekintve elemzések sem nagyon születtek a témában. A rendszerváltást követően némileg változott a helyzet és növekedett a kutatások száma, elsősorban a migrációs potenciál vizsgálata terén. „A migrációs potenciál- adatok alkalmasak a munkaerő-piaci kínálat és/vagy a lakosság politikai-gazdasági hangulata és várakozásai miatti kivándorlási hajlandóság felső becslésére, de ezek alapján a külföldön élők, illetve dolgozók számának becslése nem lehetséges” (Blaskó – Ligeti – Sik 2014:352). A migrációs statisztikák adatainak bizonytalanságai és érvényességi problémái miatt hivatalos és hiteles adminisztratív adatok csak rendkívül hiányosan állnak rendelkezésre. Mindez elsősorban a nemzetközi és hazai vándorlási statisztikák hiányából fakad, emiatt a migrációs folyamatok vizsgálatakor rendszerint a befogadó országok tükröstatistikái is felhasználásra kerülnek. Emögött az a feltételezés húzódik, hogy a fogadó országok bevándorlási és munkaerő-piaci statisztikái megbízhatóbbak, mint a kibocsátó országok adatai. Ugyanakkor ezek a statisztikák sem alkalmasak arra, hogy a kivándorlás mögött meghúzódó tényleges okokat, a kivándorlás időtartamát és egyéb személyes összefüggéseket feltárjanak. A migrációs kutatások egyik lényegi szándéka viszont éppen az, hogy jelezzék azokat a várható, jóslható változásokat, amelyek az elvándorlás-bevándorlás hatására jelentős társadalmi, gazdasági, demográfiai következményekkel járhatnak mind a kibocsátó, mind a befogadó országokban.

1. Migrációs tendenciák Magyarországon

A rendszerváltozások a volt szocialista országokban a korlátozó kivándorlási politikák felszámolását és a külföldre utazások akadályainak megszűnését eredményezték (a határok átjárhatóvá váltak és a migráció feletti politikai kontroll eltűnt), amelyek következményeként a '90-es évek elején a migráció intenzitása ezekben az országokban jelentősen megnőtt. Új mobilitási formák is tipikussá és elfogadottá váltak, mint például a rövid távú, jövedelemszerzésre orientált mozgások, melyeket a nemzetközi szakirodalom a kilencvenes évek végén és a kétezres évek legelején az ál-turizmus, kvázi-migráció, illetve befejezetlen migráció kifejezésekkel illetett (Gödri – Tóth 2010). A Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia által alkotott országcsoportot egyes elemzők a vasfüggöny lebontása után a Kelet és Nyugat közötti ütközőzónának tekintették,¹ mára viszont, az uniós csatlakozásokat követően, az „ütközőzóna” országainak térsége Romániával együtt az Unió periferiája lett. Az egyes országokban lezajlott rendszerváltozásokat követően leginkább az ütközőzóna irányába és azon belül zajlott nagyobb mértékű mobilitás, a Nyugat-Európába irányuló migráció aránya viszont jóval elmaradt a vártnál (Gödri – Tóth 2010), vagyis nem következett be, amitől a Nyugat a vasfüggöny lebontása után a legjobban tartott – a „kelet-európai invázió” elmaradt. Ez a folyamat jóval később, az ezredfordulón vagy utána, az uniós csatlakozásokat követően erősödött fel, és váltak célországgá egyes nyugat- és dél-európai országok. Ezt tovább erősítette, hogy a régi uniós országok csak fokozatosan, de folyamatosan nyitották meg munkaerőpiacikat az új tagállamok állampolgárai előtt.

A közép-európai országokban megjelenő új mobilitási formák hasonlósága ellenére az egyes tagországok migrációs trendjei rendkívül heterogén képet mutatnak, vagyis migráció szempontjából Közép-Európa nem tekinthető egységes, közös jellemzőkkel leírható térségnek. Ebből következően az elmúlt húsz évben a közép-európai országokból történő kivándorlás eltérő intenzitású és eltérő irányultságú volt, és időben is eltérő módon alakult.

A magyarországi tendenciák elemzésének legnagyobb nehézségeit a hozzáférhető nemzetközi migrációs adatok nem megfelelő minősége és megbízhatósága, valamint az adatokhoz történő tényleges hozzáférhetőség akadályai jelentik. Az

1 Lásd Wallace és munkatársai írásait: Wallace – Chmouliar – Sidorenko 1996; Wallace – Stola 2001.

utóbbi években tapasztalt hirtelen megnövekedett migrációs trendek nagyságáról pontos statisztikai adatok hiányában eltérő nagyságrendű, széles határok között mozgó, akár egymásnak is ellentmondó becslések sora látott napvilágot, élénk vitát kiváltva a szakmai közönség körében és a médiumokon keresztül a közéletben is. Ennek egyik oka, hogy a rendszerváltást követően az országból kilépők feletti politikai kontroll megszűnt,² az országot elhagyókra vonatkozóan komolyabb bejelentési követség nincs, ezért jelentősen romlott a magyarországi kivándorlási statisztikák megbízhatósága. A hivatalosan közölt statisztikai adatok feltehetően jóval alábecsült értékeket közölnek a valósághoz képest, vagyis a Magyarországról ténylegesen elvándorlók száma jelentősen felülmúl(hat)ja a magyar migrációs statisztikákban megjelenők számát.

A másik ok, amely egyben az adatok időbeli és országok közötti összehasonlíthatóságát is nehezíti, a migráció definíciós nehézségeiből ered. A migrációs formák sokszínűsége, a migráció visszafordíthatósága és ismételhetősége jelentősen nehezíti a migráns csoportok egységes számbavételét, beazonosítását. Az e nehézségek feloldására alkalmazott 1997-es ENSZ-ajánlás szerint az a személy tekinthető (hosszú távú) bevándorlóknak, aki szokásos lakóhelye országát legalább 12 hónapnyi időtartamra megváltoztatja (Coleman 1993). Az ajánlás ellenére jelentős eltérések vannak az egyes országok migrációs adatgyűjtési gyakorlatában és a valós migrációs folyamatok egyes típusainak adatokkal történő lefedettségében is. Elsősorban az elvándorlás mérése jelent komoly nehézséget (a kibocsátó országok számára), emiatt az adott két ország között zajló migrációról a küldő és a fogadó országok eltérő adatokkal rendelkeznek (Gödri 2015). E probléma enyhítésére, és a tényleges kivándorlás mértékének pontosabb becslésére a legtöbb elemzés a tükröstatistikák adatait (a célországok bevándorlási statisztikáit) is felhasználja, és ezek alapján ad becslést a migráció nagyságrendjéről.

2 A rendszerváltás előtti (1989) évtizedekben a Magyarországról történő kivándorlás szigorúan ellenőrzött jelenség volt. Ebben az időszakban az utolsó jelentős elvándorlás az 1956-os forradalom időszakában és az azt követő évben történt, amikor közel 200 ezer fő hagyta el az országot. Ezt követően viszont a rendszerváltásig, az említett kontroll miatt, rendkívül alacsony szintű kivándorlás volt a jellemző (átlagosan évi 4,3 ezer fő) (Hárs 2001).

Az elmúlt néhány év migrációs folyamatainak egyik lehetséges elemzési kerete az a kutatási megközelítés, amely a migráció folyamatait egyrészt a poszt szocialista országoknak az Európai Unióhoz történő 2004-es tömeges csatlakozásával, másrészt a 2008-ban kezdődő pénzügyi-gazdasági válság időszakával tagolja, harmadrészt kizárólag az Európai Unióra korlátozza. Ebben a megközelítésben Hárs (2013) eredményei szerint a magyarországi migráció növekedése, bármely időszakot elemezzük is, jóval alacsonyabb, mint a legtöbb poszt szocialista országé, amely azt is jelenti, hogy a lakosság létszámárányaihoz képest meg sem közelíti a régió átlagát. A munkaerő-migráció magyarországi trendjének aránya még a rendszerváltás után tíz évvel is elhanyagolható volt (Hárs 2013), amely ugyan az uniós csatlakozás után nőni kezdett, de a korábbi trend csak az utóbbi években, a válság kirobbanásának időszakában vagy annak hatására tört meg, és gyorsult fel. 2013 elejére már 330-350 ezer főre volt becsülhető a külföldön élő magyar állampolgárok aránya, amely a teljes népesség 3,3-3,5 százalékát jelentette. Amennyiben nem csupán az európai migrációs trendeket vizsgáljuk, hanem az azon túliakat is, az ENSZ becslése szerint a külföldön élő népesség aránya 5,1 százalék volt. Ez az arány még mindig nagyságrendekkel elmarad a nagyobb kibocsátású országokétól (Litvánia 16,1%, Bulgária 15,9%, Románia 14,3%, Lettország 14,2%, Lengyelország 8,7%) (Gödri 2015). Ugyancsak az ENSZ adatai szerint (Gödri 2015) 2013-ban Oroszországban, az USA-ban, Kanadában és Izraelben élt a magyarországi születésű, de külföldön élő népesség 36 százaléka (26%-a az USA-ban és Kanadában). Az említett öt országban közel annyian élnek magyarok, mint ahányan Németországban, Ausztriában és az Egyesült Királyságban együttvéve. A hivatkozott ENSZ-adatok szerint a Magyarországon született, de külföldön élő személyek száma, nem vizsgálva, hogy mikor hagyták el az országot, 2013-ban 528 ezer fő volt.

A rendszerváltást követően (1989) az uniós csatlakozásig (2004) a külföldön dolgozó magyar munkavállalók többsége maximum két évre vállalt munkát, a két legfontosabb célország Németország és Ausztria volt. Ez időszak elején a kivándorlók száma hirtelen megnőtt, egészen a kilencvenes évek közepéig, majd fokozatosan csökkenni kezdett. 2004-ben egy újabb növekedésnek vagyunk tanúi, amely elemzők szerint a 2004-es uniós csatlakozás hatása, és amely felerősítette a kivándorlást annak ellenére, hogy az Európai Unióban ekkor még csak

három régi tagország nyitotta meg a magyar munkavállalók előtt a munkaerőpiacát – Svédország, Írország és az Egyesült Királyság (Gödri – Tóth 2010). Az erőteljesebb külföldi munkavállalás és az elvándorlás növekedése a magyarországi munkaerő-felmérés és a fogadó országok tükörstatisztikái szerint is 2008 körül kezdődött (amelyet az is befolyásolhatott, hogy 2006 és 2007 között újabb régi tagországok, Finnország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Hollandia, Luxemburg és Görögország szüntette meg a munkavállalási korlátozásokat a magyar munkavállalók előtt).³ Elemzők szerint e növekedés több tényező együttes hatásaként értelmezhető, amely 2011-től felgyorsult. Az uniós csatlakozás óta évről évre nőtt a jelenleg is külföldön dolgozók aránya, de Németország és Ausztria dominanciája továbbra is megmaradt (Németországban az ezredforduló után is évente 14-25 ezer fő magyar bevándorlót regisztráltak, Gödri és Tóth /2010/ elemzése szerint 2000 és 2008 között a migránsoknak átlagosan a kétharmada ide érkezett). Ugyancsak jelentős, bár, a németországi arányoknál jóval kisebb (évi 2,4-5,2 ezer fő közötti) az Ausztriába irányuló migráció, és az utóbbi évtizedben az Egyesült Királyság által befogadott magyar munkavállalók száma is jelentősen növekedett, de Írországba, Hollandiába, Olaszországba és Spanyolországba is egyre nagyobb számban érkeztek magyarok. 2014. január 1-én az európai országokban élő 330 ezer magyar állampolgár közül 38 százaléku az Ausztriában, 23 százaléku az Egyesült Királyságban, 14 százaléku Ausztriában (Gödri 2015).

A *tükörstatisztikák* adatainak nagyságrendje az elvándorlási trendekben a hazai kivándorlási statisztikákhoz képest jelentős eltérést mutat. Ennek egyik oka, hogy a külföldre távozók egy részének nincs is bejelentési kötelezettsége, de akiknek van, azok többsége sem teszi ezt meg (korábban az ideiglenes, de három hónapot meghaladó külföldi tartózkodást is be kellett jelenteni, 2013. március 1-től már csak a végleges külföldi letelepedés jár együtt bejelentési kötelezettséggel. A véglegességre vonatkozóan a jogszabály nem határoz meg időtartamot, az állampolgárok szándékát tekinti mérvadónak. A társadalombiztosítás és az adóhivatal felé továbbra is érvényben maradt a három hónapot meghaladó külföldi távollét bejelentési kötelezettsége). Mindezek következményeként a hazai statisztika-

3 2008-ban Franciaország, 2009-ben Dánia, Norvégia, Belgium. Svájc és Németország kitolta a teljes hétéves átmeneti időszakra a korlátozásokat és csak 2011-től oldotta fel azokat.

kákban szereplő kivándorló magyar állampolgárok száma messze elmarad a tükörstatisztikák adataitól, bár mindkét adatbázis növekvő elvándorlási trendet jelez. Gödri (2015) számításai szerint a tükörstatisztikák adatai alapján pl. 2013-ban több mint 85 ezer fő vándorolt ki európai célországokba, míg a hazai statisztikák szerint ez az érték alig haladta meg a 20 ezer főt. A nyolcvanezres nagyságrend is csupán az alsó értékét jelentheti az elvándorlásnak, mert egyrészt Európán kívüli országokba is távozhattak magyar állampolgárok, másrészt az egyre fontosabb célországgá váló Egyesült Királyság tükörstatisztikái 2006-tól hiányosak, így a 2013-as évre vonatkozóan sem közölnek adatokat. Ennek ellenére a rendelkezésre álló információk szerint 2004 és 2011 között összesen csaknem 55 ezer magyar állampolgárságú munkavállalót regisztráltak az országban, ugyanakkor ettől többen, mintegy 80 ezren, 2014 márciusáig pedig még további 66 ezren kaptak adó- és társadalombiztosítási számot az Egyesült Királyságban. Az elvándorlás ilyen arányú növekvő trendje és a fiatal korosztály magas arányú érintettsége „Magyarországot is egyre inkább kivándorló országgá teszi” (Gödri 2015:188).

Az elvándorlók nemek szerinti jellemzőinek vizsgálata azt mutatja, hogy a külföldön élők között magasabb a férfiak aránya, főként Németországban, ahol nagyon hangsúlyos, 62 százalék, de enyhe férfiféltetés van az Egyesült Királyságban, Írországban és a skandináv országokban is (52-55%). Nőtöbbségű migráció is megfigyelhető, elsősorban Olaszországban rendkívül jelentős az arányuk, a migránsok 72 százaléka nő, ettől enyhébb, de ugyancsak a nők túlsúlya jellemző Spanyolországban, Svájcban, Ausztriában és Hollandiában is (53-54%) (KSH Népeségkutató Intézet 2015).

Életkor szerint a külföldön élők körében magasabb a fiatal korcsoportok aránya, amely valamennyi célországra igaz. A Népeségkutató Intézet (2015) adatai szerint 2013-ban az európai országokban tartózkodó migráns magyarok több mint fele (53%) a húszas és a harmincas éveiben járt, miközben a magyarországi népességnek csupán a 28 százaléka tartozott ide. Ez azt is jelenti, hogy a külföldön élő magyarok csoportja a magyarországi átlagnál fiatalabb (és a következőkben látni fogjuk, hogy képzetlenebb) társadalmi-demográfiai csoportot alkot. Arányaiban kiugróan magas a fiatalok aránya (20–39 évesek) a legújabb célországokban, elsősorban Hollandiában (73%), Írországban és Dániában (68–69%), valamint Spanyolországban és Olaszországban (58%). A hagyományos célországoknak

számító országokban, mint Ausztria vagy Németország, illetve Svédországban arányaiban alacsonyabb, kissé átlag alatti (47–51%) a fiatalok aránya. A legfrissebb, 2009 óta történt kivándorlásokat vizsgálva még inkább szembeűnő a fiatalok túlsúlya, az ebben az időszakban külföldre távozóknak csaknem 80 százaléka a fiatal korcsoportba tartozik.

Az iskolai végzettségeket vizsgálva, a SEEMIG-projekt⁴ kivándorlás-kutatásának eredményei szerint a külföldön élő magyarok iskolai végzettségi szintje eltér a kibocsátó népességétől. Leginkább a felsőfokú végzettségük eltérő, kiugróan magas aránya a szembeűnő (32%), amely jelentősen meghaladja a magyarországi eredményeket (18%). Különösen az Egyesült Királyságban élők körében magas a diplomával rendelkezők aránya (36%). A másik két fő célországban, Németországban és Ausztriában a szakmunkás végzettségük a felülreprezentáltak, de arányuk nem eltérő az itthon maradtokéhoz képest.

Magasabb *az egyedülállók (nem házasok) aránya* is (a népszámlálási adatok szerint az egy évnél rövidebb ideje külföldön tartózkodó egyedülállók kétharmada férfi volt).

A KSH Népeségkutató Intézetének legújabb jelentése (2015) szerint a kivándorló fiatalok körében magasabb a gyermekvállalási kedv, mint a Magyarországon élők körében. Elemzők a magyarországi kivándorlással kapcsolatban épp azt tartják a legaggasztóbbnak, hogy a tömeges kivándorlás leginkább a gyermekvállalási korban lévők korosztályát érinti. Példaként említve, az Angliában és Wales-ben élő magyar állampolgárságú bevándorlókra számolt teljes termékenységi arányszám 2011-ben elérte az 1,63-at, amely jelentősen meghaladta a magyarországi hasonló időszakra számolt értéket, az 1,24-es arányszámot.

2. A magyarországi fiatalok migrációs hajlandósága, az elvándorlást tervezők jellemzői

A migrációs döntések motivációinak megismerése, egyéni tényezőinek értelmezése a migrációs folyamat nyomon követésén alapszik. Ehhez szolgálnak kiindulópontot azok az elsősorban szociológiai vizsgálatok, amelyek a folyamat lelelejen, már a migrációt megelőzően a kibocsátó ország népességének körében készülnek.

⁴ http://www.ksh.hu/docs/szolgáltatások/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf; <http://www.seemig.eu/>

Elemzők a migrációt, mint szelektív folyamatot írják le, amelynek keretében a migrációs folyamatban résztvevők, vagyis a kibocsátó országot elhagyók bizonyos szempontok szerint szelektálódnak (válnak migránssá), ebből következően a migránsok összetétele nem tükrözi a kibocsátó ország népességének összetételét (Brücker – Defoort 2009). A szelekció több egyéni jellemző együttes hatásaként értelmezhető, de az esetek többségében leginkább az befolyásolja, hogy milyen várható költségei és megtérülései vannak a döntésnek, vagyis melyek a migráció ösztönzői és korlátai. A költségek és megtérülések elsősorban az egyének legfőbb ismérvei szerint változnak, elsősorban az életkor, az iskolai végzettség, a nem és egyéb fontos személyes tényezők befolyásolják. Éppen ezért nem csupán az elvándorlás nagyságrendje a lényeges tényező, hanem a migránsok összetétele is, amely számos gazdasági-társadalmi-demográfiai következménnyel jár mind a kibocsátó, mind a befogadó országokra nézve. Ebből a szempontból értelmeződik a *pozitív és negatív szelekció* fogalma is. Pozitív szelekcióról abban az esetben beszélünk, ha az elvándorlók néhány fontosabb ismérve esetében, mint az iskolai végzettség, munkaerő-piaci státusz, jövedelmi-anyagi helyzet, előnyösebb összetételűek, mint a kibocsátó népesség egésze, ellenkező esetben negatív szelekció zajlik (Gödrö – Felek 2013).

Azok a nemzetközi longitudinális vizsgálatok, amelyek a szelekció mindkét szakaszában a teljes minta követésén alapultak,⁵ azt bizonyítják, hogy a kivándorlást tervezők összetételének vizsgálatából bizonyos esetekben következtetések vonhatók le a tényleges migránsok összetételére, más esetekben viszont jelentős eltolódás tapasztalható. Abból a feltételezésből kiindulva tehát, hogy nem ugyanazok a tényezők határozzák meg a migrációs tervek kialakulását, mint a tényleges migráció megvalósulását, csak a migrációs szándék és a migráció együttes vizsgálata nyújthat jelentős segítséget a szelektív folyamat egészének megértéséhez. A migrációs tervek fontolgatók és az azt megvalósítók profiljának összehasonlítása, valamint a migrációs szándékok és a tényleges migrációt befolyásoló tényezők összevetésével megmagyarázhatóvá válik, hogy egyes tervek miért maradnak csupán tervek, és mi magyarázza a változást a tervezés és a megvalósítás két szakasza között.

„...Míg a migrációs szándék a különböző vonzó, taszító és visszatartó tényezők – illetve ezek

szubjektív észlelése –, valamint a migrációs költségek és a migráció révén remélt előnyök megítélése alapján alakul ki, a migrációs tervek megvalósítását elsősorban a különböző emberi, anyagi, kapcsolati, pszichológiai erőforrások megléte segíti elő (Massey – Espinosa 1997; Palloni et al. 2001), illetve külső gátak (például társadalmi normák, elvárások, jogi akadályok, nem várt költségek stb.) akadályozzák” (idézi Gödrö – Felek 2015:288). Vagyis feltételezhető, hogy azoknak a csoportoknak van nagyobb esélyük és lehetőségük a tényleges migráció megvalósítására, akik rendelkeznek migrációt segítő konvertálható tőkékkel, egyéni erőforrásokkal. Gardner és szerzőtársai már 1985-ben felhívták a figyelmet a longitudinális vizsgálatok szükségességére, hangsúlyozva, hogy ezek nélkül nem lehetséges a migrációs szándékok, tervek és a ténylegesen megvalósuló migráció közötti kapcsolatok feltárása (Gardner et al. 1985). Ennek ellenére kevés ilyen jellegű kutatás készült eddig nemzetközi és hazai viszonylatban is.⁶

Az egyéni szintű cselekvések szempontjából a migráció egy több szakaszból álló folyamat (Kley 2011), ezért a tervezési szakaszban zajló vizsgálatok lehetővé teszik, hogy a különböző attitűdöket, várakozásokat, elvárásokat az egyéni szocio-demográfiai adatokkal együtt vizsgálják, és leírják azokat az egyéni tényezőket, amelyek a migrációs döntéseket leginkább befolyásol(hat)ják. A migrációs folyamaton belül erőteljesen elkülönül a döntéshozás és a megvalósulás szakasza. Ez tulajdonképpen nem jelent mást, mint hogy az egyén a folyamat elején fontolgatja, majd tervezeti a kivándorlást, amelyben az egyéni célok, preferenciák, körülmények és lehetőségek hatására kialakulhat a konkrét migrációs szándék, és a migrációs terv is. Ezekből a tervek közül a segítő vagy gátló tényezők hatásától függően a migrációs tervek egy része ténylegesen is megvalósul (Kley – Mulder 2010). A nem megvalósított migrációs tervek mögött több tényező együttes hatása is fellelhető, mint pl. a minimálisan szükséges egyéni erőforrások hiánya, beleértve a nyelvtudást, a kapcsolati tőkét és az anyagi tőkét

6 Magyarországon egyetlen ilyen kutatás készült 2007-ben, amelynek során a KSH 2003. évi Munkaerő-felmérésének mintájában szereplőket keresték fel újra azokat, akik migrációs tervek fontolgattak négy évvel előtte. Lásd erről Hárs Judit – Naumann László 2008 *A nemzetközi és a belső vándorlás kapcsolata. Részletes kutatási beszámoló*. OTKA 2005–2007, Budapest. http://real.mtak.hu/1987/1/49518_ZJ1.pdf. Letöltés: 2015. 07.17.

5 Lásd pl. Gardner et al. 1985; Van Dalen – Henkens 2013.

is, vagy a különböző jogi akadályok, az előzetesen nem jól felmért lehetőségek, költségek, az egyéni életciklusok különböző korlátai, vagy bármilyen nem várt esemény bekövetkezése. A Gödri – Feleky szerzőpáros által végzett elemzések szerint a fentiek miatt a migráció tervezése és megvalósulása között is szelekció zajlik, amelynek kutatása csak a potenciális migránsok nyomon követésével, panelvizsgálatokkal lehetséges. A migrációs tervek és a megvalósuló migráció közötti kapcsolat elemzésével arra is választ kaphatunk, hogy a migrációs szándékok mennyire jó előjelzői a migrációs cselekményeknek, „azaz, mennyiben tekinthető a migrációs potenciál a migrációs folyamatok előrejelzésére alkalmas mérőszámnak” (Gödri – Feleky 2013:283). Magyarországon 1993 óta rendszeresen készültek migrációs potenciált mérő kutatások, amelyek elsősorban a külföldi mobilitási hajlandóságok nagyságrendjét, társadalmi bázisát és a célországokat voltak hivatottak feltárni. Ezek lehetővé tették a migrációs szándékok irányultságának és intenzitásának folyamatos nyomon követését (Nyíró 2013). Az elvándorlási szándékok tényleges megvalósulásának követésére viszont nem került sor.

Migrációs szándékok és tervek a magyarországi fiatalok körében – a migrációs potenciál

Magyarországot már a 2008-as válságot megelőzően is romló gazdasági és munkaerő-piaci helyzet jellemezte, ezek a folyamatok a válság hatására felerősödtek, a foglalkoztatottsági mutatók jelentősen romlottak, a munkanélküliség növekedett. A főbb migrációs célországokban viszont növekvő kereslet mutatkozott a kelet-közép-európai munkavállalók iránt, amely 2011-től, amikor a magyarok számára tradicionális célországok, Ausztria és Németország is teljesen megnyitotta a munkaerőpiacát (e két ország a 2011 előtti korlátozások alól már korábban is mentességet adott a 2004-ben csatlakozó országok – Magyarország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Szlovákia, Szlovénia, Csehország, Észtország – magasan képzett, illetve speciális szaktudással rendelkező állampolgárainak), a folyamat felgyorsult (Gödri 2015). Ehhez a tendenciához nemcsak a gazdasági növekedés elmaradása és a reálbérek jelentős csökkenése járult hozzá, hanem a munkaerőpiacra belépni szándékozó fiatalok előtt álló nehézségek, valamint a felsőoktatásban végrehajtott lehetőségeiket korlátozó „reformok” is. 2012-ben a

magyarországi fiatalok körében európai viszonylatban is rendkívül magas volt a munkanélküliek aránya, a 15–24 éves korosztályban az Eurostat⁷ adatai szerint elérte a 28,8 százalékot (Matheika 2013), az európai viszonylatban is rendkívül alacsony ifjúsági foglalkoztatási rátát (18,6%) pedig csak Görögország és Spanyolország múlta alul (az uniós tagállamokban az átlagos ifjúsági foglalkoztatási ráta ebben az időszakban 32,9 százalék volt). A folyamatos bizonytalanság, a pozitív jövőkép hiánya erőteljesen hozzájárult ahhoz, hogy a fiatalok egy meghatározó tömege migrációs terveket fontolgasson. Mindezt még növelte a külföldi tanulási lehetőségek bővülése, valamint az idegennyelv-tudás általánosabbá válása. A Népeségkutató Intézet számításai szerint 2013-ban a 18–40 éves korosztály kb. egyharmada tervezett külföldi munkavállalást vagy kivándorlást (Gödri 2015), amely kb. 370 ezer főt jelent az adott korosztályból.

A migrációs tervek és szándékok mérését szolgáló úgynevezett migrációs potenciál vizsgálatok eredményei szerint Magyarországon jelentősen emelkedett a migrációt tervezők aránya. A TÁRKI mérései alapján⁸ különösen 2010-től figyelhető meg nagyobb arányú növekedés, elsősorban a hosszú távú külföldi munkavégzésre irányuló tervek vonatkozásán. Ez az emelkedő trend 2012-ben érte el a csúcspontját, amikor a teljes felnőtt népesség 19 százaléka tervezett valamilyen formában migrációt (rövidebb-hosszabb munkavállalást, végleges kivándorlást). Az 1990-es években ez az arány 5-6 százalék volt, a 2000-es évek elején pedig 10 százalék körül mozgott. 2013-ban enyhe csökkenés után a halmozott migrációs potenciál⁹ 16 százalék volt a teljes népesség és 33 százalék a 18-40 évesek körében. Ez azt is jelenti, hogy miközben az elmúlt években növekvő mértékben hagyták el az országot, továbbra is sokan vannak, különösen a fiatal korosztályokban, akik tervezik a migrációt. A fővárosi elit gimnáziumokban pl. a többszörösére nőtt a továbbtanulást külföldön tervező fiatalok aránya, előfordul olyan gimnázium, ahol 2013-ban minden harmadik diák elküldte felvételi lapját valamelyik osztrák, dán, német, brit vagy amerikai egyetemre. Németországba és Ausztriába elsősorban az

7 Európai Bizottság statisztikai főigazgatósága.

8 Forrás: *Korfa. Népesedési Hírlevél*. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet kiadványa demográfiai kérdésekről. 2013. december; XIII. évfolyam 5. szám.

9 A rövidebb és a hosszabb külföldi munkavállalást, valamint a végleges kivándorlást tervezők aránya együtt.

ingyenesen kínált képzésekkel, Nagy-Britanniába ösztöndíjakkal csábítják a legtehetősebb, és jó nyelvtudású diákokat. Az Eduline¹⁰ által megkérdeztet iskolaigazgatók véleménye szerint a legtöbben társadalomtudományi és gazdasági képzéseket választanak külföldi tanulmányi területként, de egyre inkább kereslet van azokra a művészeti szakokra is, amelyeket a magyar egyetemek nem indítanak.

A korábbiakból látható, hogy bár a migrációs tervekben nem minden esetben lesz tényleges migráció, és egy adott időszak migrációs potenciálja nem tekinthető egyértelműen a migrációs folyamatok pontos előrejelzésének, mégis az eddig elmondottakból is kitéhető, hogy a jelenben mért migrációs szándékok fontos indikátorai a későbbi migrációnak, valamint, hogy a migrációt tervezők körében nagyobb a későbbiekben hosszabb vagy rövidebb időre külföldre költözők, ott munkát vállalók aránya. A migrációt tervező magyarországi felnőtt lakosság körében a legnagyobb csoportot a 30 éven aluli fiatalok képezik, ebből a korosztályból minden második, azaz a 18–29 évesek közel fele gondolkodik a külföldre távozáson.¹¹ Erről a korosztályról jelenleg a legátfogóbb információkkal a Magyar Ifjúság 2012 című kutatás¹² eredményeiből rendelkezünk. A negyedik magyarországi nagymintás ifjúságkutatás a 15–29 évesekre (1.823.070 főre)¹³ reprezentatív mintán, 8000 fő megkérdezésével készült.¹⁴ A kutatás egyik fejezete a külföldi munkavállalást és az elvándorlási szándékokat mérte. A következőkben e fejezet eredményeinek fel-

használásával mutatjuk be a magyarországi fiatalok migrációs hajlandóságát és annak jellemzőit.

A munkavállalási vagy tanulási célú mobilitás egyik alapvető feltétele a nyelvtudás megléte. A Magyar Ifjúság 2012 kutatás eredményei szerint a fiatalok közel 60 százaléka beszél valamilyen idegen nyelvet, jellemzően az angolt, leginkább közép- (35%) vagy alapszinten (36%). A migrációs tervek és a nyelvismeret között szignifikáns kapcsolat van. Az idegen nyelvet nem beszélők 45 százaléka semmilyen migrációs tervet nem fontolgat, 40 százalékuk viszont hajlandó lenne rövidebb-hosszabb időszakra külföldre menni. A más nyelvet is beszélők körében a külföldre távozást a fiatalok 60 százaléka el tudja képzelni, és csupán 27 százalékuk válaszolta azt, hogy jövőjét kizárólag Magyarországon tervezi.

A kérdezett fiataloknak mindösszesen 2,5 százaléka tanult valaha külföldön, az elmúlt 5-8 évben ez mindössze egy százalékos emelkedést jelent. A külföldi tanulmányokra szánt idő közel 80 százalékban kevesebb, mint egy év. A külföldi munkavállalás, bár szerényebb mértékben, de magasabb, 5,8 százalékuk dolgozott valaha külföldön, a legnagyobb vállalkozó kedv az érettségi utáni első néhány évre tehető, de itt is közel 70 százalékban egy évnél rövidebb idejű a külföldi munkavállalás időtartama. Azok, akik valaha *már tanultak külföldön*, nagyobb hajlandóságot mutatnak migrációs magatartásra tanulás vagy munkavégzés céljából, 71 százalékuk megtenné, ha lenne rá lehetősége, és közülük 29 százalék akár véglegesen is letelepedne egy másik országban. A *külföldi munkavállalásnak* még erősebb hatása van a migrációs magatartásra. Körülben csupán 6 százalékban mondták azt a fiatalok, hogy csak Magyarországon tudják elképzelni a jövőjüket akkor is, ha lehetőségük nyílna külföldre menni, 24 százalékuk öt évnél hosszabb időre is menne, 39 százalékuk viszont akár véglegesen is letelepedne egy másik országban.

Általában véve a fiatalok migrációs hajlandósága ennél jóval nagyobb, hiszen 52 százalékuk elmenne Magyarországról *tanulási vagy munkavállalási célból*. A többség fél évnél hosszabb időt is (39%), 12 százalékuk pedig több mint 5 évet is el tud képzelni egy másik országban, és szintén ugyanilyen arányban (12%) vannak azok a fiatalok, akik véglegesen is elhagynák Magyarországot. A tanulási és munkavállalási migráció együttes vizsgálatának *nemek szerinti* különbségei azt mutatják, hogy a férfiak szándékaikat tekintve mobilabbak (64,4%), mint a nők (56,5%). (1. tábla)

10 Több ezer diákot veszítettek a magyar egyetemek: a legjobbak mennek külföldre. http://eduline.hu/erettsegi_felveteli/2013/3/19/Egyre_tobb_diak_jelentkezik_kulfoldi_egyete_Q4SVQW

11 TÁRKI Monitor és Omnibusz felvételek, 1993–2012 március.

12 A Kutatópont által készített *Magyar Ifjúság 2012* kutatás.

13 A 2011-es népszámlálási adatok szerint.

14 A 8000 fős minta 49 százaléka nő, 51 százaléka férfi. Az átlagéletkor 22 év. Korcsoportok szerinti bontásban a 15–19 évesek aránya 31 százalék (2457 fő), a 20–24 éveseké 34 százalék (2767 fő), 25–29 éveseké 35 százalék (2776 fő). Az iskolai végzettség az adatfelvétel időpontjában: legfeljebb 8 osztályt végzett 2648 fő, szakmunkás végzettségű 1306 fő (17%), érettségizett 3345 fő (42%), a diplomások aránya 645 fő (8%). Szubjektív anyagi helyzetüket tekintve 7 százalékuk él gondok nélkül, 35 százalékuk beosztással jól kijön, 38 százalékuk csak éppenhogy kijön a jövedelméből, 16 százalékuk hónapról hónapra anyagi gondokkal küzd, és 4 százalékuk nélkülözések között él.

1. tábla. Amennyiben lenne lehetősége arra, hogy külföldön tanuljon, dolgozzon, hajlandó lenne-e elhagyni az országot hosszabb-rövidebb időre?

		A válaszadó neme		Összesen
		Férfi	Nő	
Amennyiben lenne lehetősége arra, hogy külföldön tanuljon, dolgozzon, hajlandó lenne-e elhagyni az országot hosszabb-rövidebb időre?	nem	463 (31,3%)	512 (37,3%)	975 (34,2%)
	igen	1017 (68,7%)	862 (62,7%)	1879 (65,8%)
Összesen		1480 (100,0%)	1374 (100,0%)	2854 (100,0%)

2. tábla. Amennyiben lenne lehetősége arra, hogy külföldön tanuljon, dolgozzon, hajlandó lenne-e elhagyni az országot hosszabb-rövidebb időre?

		Korcsoportok			Összesen
		15-18 év (fő)	19-24 év (fő)	25-29 év (fő)	
Amennyiben lenne lehetősége arra, hogy külföldön tanuljon, dolgozzon, hajlandó lenne-e elhagyni az országot hosszabb-rövidebb időre?	nem	536 (34,8%)	1002 (34,2%)	1169 (49,2%)	2707 (39,5%)
	igen	1004 (65,2%)	1932 (65,8%)	1206 (50,8%)	4142 (60,5%)
Összesen		1540 (100,0%)	2934 (100,0%)	2375 (100,0%)	6849 (100,0%)

A korcsoportok szerinti bontásból pedig az is látszik, hogy ez igaz minden korosztályban külön-külön is. Ugyanakkor a 15–18, 19–24 és a 25–29 éves korosztályi kategóriák szerint a 19–24 évesek és a 25–29 évesek eredményei szignifikánsak, a 15–18 éveseké nem. A nemek szerinti különbségeket figyelmen kívül hagyva, kizárólag a korcsoportok közötti különbségeket vizsgálva a középső korosztály, vagyis a 19–24 évesek migrációs hajlandósága a legmagasabb (65,8%) és a 25–29 éveseké a legalacsonyabb (50,8%), de ennek a korosztálynak a fele is, ha tehetné, elmenne. (2. tábla).

Különböztve a külföldi tanulási és munkavállalási célokat, a fiatalok körében jóval többen terveznek külföldi munkát (49%), mint tanulást (10%). A *külföldön tanulást* tervezők nemek szerinti különbségei szerint a tanulási motivációk és tervek a fiatal nők körében szignifikánsan magasabbak, mint a fiatal férfiak esetében (nők 12%, férfiak 8,5%), korosztályi bontásban viszont sehol nem mutatható ki statisztikai összefüggés. A munkavállalási mobilitási szándékok a férfiak körében mutatnak szignifikánsan magasabb értékeket (férfiak 52%, nők 46%). A külföldi tanulmányokat terve-

zők körében a 15–18 éves korosztály szignifikánsan nagyobb arányban gondolkodik ezen (14%), mint a másik két korcsoport (11%, 6%). Az adatfelvétel időpontjában gimnáziumban tanulók egyötöde tervezte, hogy külföldön fog tanulni, a felsőoktatásban tanulók 18 százaléka és a szakközépiskolások 12 százaléka. Legkevésbé a szakiskolákban tanulók körében jellemző a külföldi tanulmányok tervezése, mindössze 7 százalékuk gondolkodik ezen.

A külföldi munkavállalást viszont leginkább a 19-24 évesek fontolgatják (54%), de a 15–18 évesek és a 25–29 évesek körében is több mint 40 százalékuk nyitott erre. A munkatervekre vonatkozó korosztályi és nemek szerinti adatok szerint mindhárom korcsoportban a férfiak mobilitási szándéka a nagyobb, de csak a 19–24 évesek és a 25–29 évesek esetében mutatható ki statisztikai kapcsolat is.

A fiatalok *lakóhelyének típusa* szignifikánsan befolyásolja a migrációs hajlandóságot is. Legnagyobb arányban a megyeszékhelyeken élő (vagyis nagyvárosi) fiatalok terveznek rövidebb-hosszabb idejű külföldi tartózkodást (közel 60%), kivéve a fővárosi fiatalokat. A Budapesten élők (szignifikánsan) a legkevésbé gondolkoznak kivándorlason (40%), 39%-uk pedig kizárólag Magyarországon képze- li el

3. tábla. A külföldi munkavállalás motivációjának rangsora

Tervek a jövőre	Említette (%)
Jobb megélhetés	66,5
Nyelvtanulás	21,6
Tapasztalatszerzés	20,0
Karrierépítés	18,8
Új kihívások	13,8
Családi okok	6,4
Tanulás általában (Magyarországon nincs olyan képzés, több tanulási lehetőség biztosított)	4,9
Politikai / ideológiai okok	2,0
Önkéntes munkavégzés	1,7

az életét (a nagyvárosokban ez az arány 30%). A kisebb városokban és falvakban élő fiatalok 52–53 százaléka nyitott lenne a külföldi tervekre és csupán 34 százalékauk zárja ezt ki teljes mértékben mindkét településtípus esetében.

Családi állapotuk szerint (házas, nőtlen/hajadon, elvált, özvegy), amennyiben lehetőségük lenne külföldre menni, leginkább a nőtlenek/hajadonok és az elváltak tennék ezt meg, legkevésbé pedig a házasságosok. Minden kategória esetében a férfiak körében mutatható ki szignifikánsan erősebb mobilitási hajlandóság, a házasságosok esetében a nők 34 százaléka, a férfiak 42 százaléka, míg a nőtlenek/hajadonok esetében a férfiak 66 százaléka és a nők 60 százaléka menne külföldre. A két nem közötti legnagyobb eltérés az elváltak körében tapasztalható, ahol az elvált férfiak migrációs hajlandósága (63%) jelentős mértékben meghaladja az elvált nőkéét (35%). Az életársági kapcsolatokban élők körében is férfidominancia mutatható ki, a partnerrel rendelkező férfiak többsége szívesen menne külföldre (61%) (bár, a Khi négyzet próba csak gyenge kapcsolatot mutat), míg a partnerrel rendelkező nők többsége már (szignifikánsan) inkább nem menne (a nemmel válaszolók aránya 54%).

A külföldi mobilitást jelentősen befolyásolja a *gyermek*ek léte is. A gyermekekkel rendelkező fiatalok több mint fele már nem tervezi a külföldre költözést, és minél több gyermekük van, annál kevésbé. A gyermekekkel nem rendelkezők többsége (54%) viszont menne külföldre tanulni vagy dolgozni, ha lenne rá lehetősége (körükben csupán 30% válaszolta azt, hogy kizárólag Magyarországon képzelel el az életét). A mobilitásra nyitott gyermektelenek körében enyhe férfitöbbség látszik, 66,3 százalék, szemben a nők 62,4 százalékos arányával. Ugyanakkor jelentősebb eltérés és erős szignifikáns kapcsolat van a gyermekek körében a nemek szerinti különbségek terén, a férfiak jóval többen (49%), a

nők kevesebben (32%) gyermekes szülőként is elképzelhetőnek tartanak a külföldre távozást, ha erre lehetőségük lenne.

A fiatalok státusza szerint elsősorban a jelenleg még *tanulók*, a *foglalkoztatásban lévők* és a jelenleg munkanélküli fiatalok mobilizációs hajlandóságát is elemeztük. A külföldi mobilitási szándékok körében szerepet játszó tényezők között feltételezhető a munkával kapcsolatos elképzelések, lehetőségek elérésével kapcsolatos esélyek mérlegelése is. A munkával kapcsolatosan feltett kérdések sorában szereplő vágyott munka elérésének valószínűségét mérlegelő kérdésre adott válaszokból az derül ki, hogy a most pesszimista fiatalok között, akik úgy vélik, hogy nincs esélyük a vágyott munkát megszerezni, 54 százalékban vannak azok, akik kizárólag Magyarországon tudják elképzelni életüket, míg az optimista fiatalok körében, akik bizakodnak a számukra kívánatos munka megszerzésében (50%), a migrációs terveket nem fontolgatók aránya mindössze 28 százalék.

A külföldi munkavállalásnak számos oka lehet. Leginkább a jobb megélhetés jelent vonzó perspektívát a fiatalok számára, és csupán egyötödük lát a külföldi munkavállalás lehetőségében karrierépítési, egyéni fejlődési, nyelvtanulási, tapasztalatszerzési lehetőségeket. A gazdasági tényezők tehát jóval meghatározóbbak számukra, mint a személyes fejlődés biztosítása, karrierpályák alakítása. Az új kihívások keresése sem jelent ösztönzést a migrációhoz, a fiatalok ezzel összefüggésben csak kevésbé tűnnek vállalkozó kedvűnek, hiszen csak minden 7. fiatal említette, hogy ez motiválná egy külföldi munkavállalás során (3. tábla).

E tekintetben az ország régiói között jelentős eltérés nem figyelhető meg. A fiatalok egyötöde úgy véli, hogy néhány éven belül be is következik, hogy külföldön fog dolgozni és elköltözik egy másik or-

4. tábla. Visszatartó erő rangsora

Okok, amelyek befolyásolják, hogy hosszabb-rövidebb időre elhagyja az országot	Egyetértők aránya ¹⁵ (%)
Ragaszkodik a családjához	63,2
Ragaszkodik a hazájához, szülőhelyéhez	48,1
Ragaszkodik a barátaihoz	45,8
Nem akarja feladni itthoni életét, karrierjét	41,9
Egyedül nem mer belevágni	41,3
Nem beszél elég jól idegen nyelvet	40,1
Nincs anyagi lehetősége rá	39,9
Itthon is boldogul	35,4
Azt sem tudja, hogyan fogjon hozzá	34,0
Túlságosan sok ügyintézéssel jár	31,4

ságba. Ruff (2013) felhívja a figyelmet arra, hogy a jobb társadalmi státuszú, szociális helyzetű fiatalok mobilabbak, szignifikánsan jóval többen terveznek külföldi tanulmányokat vagy munkavállalást. A kutatás adatai is ezt támasztják alá, a közvélekedés ellenére pl. a cigány fiatalok kevésbé mobilak a korosztályn belül, az átlagosnál alacsonyabb migrációs potenciál jellemzi őket. Ez összefügg szüleik és saját iskolai végzettségük átlagtól jóval elmaradó alacsony szintjével, valamint lakóhelyük hátrányaival (45 százalékuk falvakban, községekben él, leszakadó régiókban). Hátrányaikból következően körükben a külföldi munkavállalást vagy külföldi tanulmányok folytatását kevésbé tudják elképzelni, jellemzően az országban tervezik leélni az életüket (Hajnáczy – Hámori 2015).

Az ország hosszabb-rövidebb időre történő elhagyása mögött több visszatartó erő is azonosítható. A fiatalok leginkább a családtagjaikhoz ragaszkodnak, bár közel 50 százalékban a hazához, szülőhelyhez való ragaszkodás is nehezíti a döntést és a barátokkal való élő kapcsolat fenntartása is fontos szempont. 41,9 százalékuk elégedett az életével, így nem jön szóba a külföldi munkavállalás vagy tanulás. Mindemellett az is jól látszik a kutatás adataiból, hogy vannak olyan gátló tényezők, amelyek technikailag nehezítik egy ilyen döntés meghozatalát, mint például a nyelvtudás hiánya, az adekvát információk meglétének hiánya, azaz, hogyan is kell megtervezni egy hosszabb utazást, ehhez milyen előkészületekre van szükség. Többen úgy vélik, hogy túl sok ügyintézéssel jár, valamint a kezdéshez szükséges anyagi befektetés és tőke (utazás, lakhatás, megélhetés fedezése) sem áll sok esetben rendelkezésre, mely a hazai viszonyokhoz képest jelentős költségeket igényel.

15 5 fokú skálán a 4-est, 5-öst adók együtt

Összegzés

A rendszerváltást követően Magyarországon is megnőtt a külföldre irányuló migráció intenzitása, és a magyar munkavállalók számára fokozatosan mind a nyugati, mind a déli országok célországokká váltak. A statisztikai adatok hiányosságai miatt pontos információk ennek nagyságrendjéről nem állnak rendelkezésre, így a kivándorlásról szóló becslések sok esetben váltanak ki élénk vitát a szakértők körében is. Elemzők a hivatalosan közölt statisztikai értékeket a tényleges adatokhoz képest alábecsültnek vélik. A migráció fogalmi-definíciós meghatározási bizonytalanságai, illetve az egyes országokban alkalmazott megközelítések eltérései miatt komoly nehézségekbe ütközik a migráns csoportok nemzetközi szinten is egységes számbavétele. Ez leginkább a kibocsátó országok számára jelent nehézséget, amelyet elsősorban a tükröstatistikák adatainak felhasználásával igyekeznek kompenzálni, és pontosabb becslést adni a migráció nagyságrendjéről.

A magyarországi fiatalok migrációs folyamatai is alátámasztják azt a korábbiakban már kifejtett összefüggést, mely szerint a migrációs folyamatban részt vevők viselkedése több egyéni jellemző együttes hatásaként értelmezhető, egyfajta szelektív folyamat, melynek elsődleges befolyásoló tényezője, hogy melyek a migrációt ösztönző és korlátozó tényezők. Ebből a szempontból a magyarországi fiatalokra is igaz, hogy a költségek és megtérülések mérlegelése tekintetében, vagyis a migrációs döntések meghozatalában leginkább az iskolai végzettség, az életkor, a nem és más fontos személyes tényezők játszanak elsődleges szerepet, de ugyanilyen befolyásoló hatása van a munkaerő-piaci státuszának és a jövedelmi-anyagi helyzetnek is. Úgy tűnik, hogy

Magyarországon ebből a szempontból pozitív szelekció zajlik, vagyis az elvándorlók az előzőekben említett ismérvek alapján előnyösebb összetételűek, mint a kibocsátó ország népességének egésze, mind ezekből következően a migráció egészének vizsgálatakor nem csupán az lehet lényeges információ, hogy milyen arányú az elvándorlás, hanem az is, hogy milyen az országot elhagyó népesség összetétele, hiszen a pozitív szelekció eredményeként negatív hatású társadalmi, gazdasági, demográfiai következményekkel kell számolni. A nemek szerinti elvándorlás azt mutatta, hogy egyfajta célország-centrikusság figyelhető meg a két nem között, például férfítöbbség van az Egyesült Királyságban, Írországban és a skandináv országokban is, míg Olaszországban, Spanyolországban, Svájcban, Ausztriában és Hollandiában a nők túlsúlya jellemző. A magyar fiatal korosztályban is jól látható, hogy szándékait tekintve mind a tanulási, és mind munkavállalási migráció terén a férfiak a mobilabbak.

Felhasznált irodalom

- Blaskó Zs. – Ligeti A. S. – Sik E. 2014 Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 351-372.
- Brücker, H. – Defoort, C. 2009 Inequality and the self-selection of international migrants: theory and new evidence. *International Journal of Manpower*, (30) 7:742-764.
- Coleman, D. 1993:281-368. *The world on the move? International migration in 1992. European Population Conference – Proceedings, I*. Council of Europe Press, Strasbourg. Hivatkozva: Kaa, Van der. 2012 *European Populations: Unity in Diversity*. Springer Science & Business Media. Google Book: <https://books.google.co.uk/books?id=RI7SBgAAQBAJ> Letöltés: 2015.07.21.
- Csúcs a migrációt tervezők aránya. TÁRKI Monitor és Omnibusz felvételek, 1993–2012. március* http://www.tarki.hu/hu/news/2012/kitekint/20120523_migracio.html Letöltés: 2015.07.11.
- Eke E. – Girasek E. – Szócska M. 2009 A migráció a magyar orvosok körében. *Statistikai Szemle*, (87) 7–8:795-827.
- Gardner, R. W. – De Jong, G. F. – Arnold, F. – Cariño, B. V. 1985 The best-laid schemes: an analysis of discrepancies between migration intentions and behaviour. *Population and Environment*, (81) 2:63-77. https://www.researchgate.net/publication/226814197_The_Best-Laid_Schemes_An_Analysis_of_Discrepancies_Between_Migration_Intentions_and_Behavior
- Gödri I. – Feleky G. A. 2013 Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe. *Demográfia*, (56) 4:281-332.
- Gödri I. – Tóth E. F. 2010 Magyarország, Románia és Szlovákia kivándorlási folyamatai a rendszerváltozások után – eltérések és hasonlóságok. *Demográfia*, (53) 2–3:157-204.
- Gödri I. 2015 *Nemzetközi vándorlás*. Demográfiai portré, 2015. <http://demografia.hu/hu/letoltes/eloadasok/Demografiai-portre-2015-bemutato/Godri-Nemzetkozi-vandorlas.pdf> Letöltés: 2015.12.13.
- Hajnóczky T. – Hámori Á. 2015 Cigány fiatalok migrációja. *Új Egyenlítő*, (3). 1:20-24. <http://www.ujegyenlito.hu/vandorlas> www.ujegyenlito.hu/vandorlas
- Hárs Á. 2001 Népeségmozgások Magyarországon a XXI. század küszöbén. In Lukács É. – Király M. szerk. *Migráció és Európai Unió*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 43-66.
- Hárs Á. 2013 Magyarok külföldön. Gondolatok a magyarok külföldi munkavállalásáról. *Magyar Tudomány*, 3:286-291.
- Hárs J. 2008 A nemzetközi és a belső vándorlás kapcsolata. Részletes kutatási beszámoló. OTKA 2005–2007, Budapest http://real.mtak.hu/1987/1/49518_ZJ1.pdf. Letöltés: 2015.07.17.
- Kley, S. – Mulder, C. H. 2010 Considering, planning and realizing migration in early adulthood. The influence of life-course events and perceived opportunities on leaving the city in Germany. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25: 73-94. http://www.researchgate.net/publication/225338286_Considering_Planning_and_Realizing_Migration_in_Early_Adulthood_The_Influence_of_Life-course_Events_and_Perceived_Opportunities_on_Leaving_the_City_in_Germany Utolsó letöltés: 2015.07.17.

- Kley, S. 2011 Explaining the stages of migration within a life-course framework. *European Sociological Review*, 27 (4):469-486. On-line: <http://esr.oxfordjournals.org/content/27/4/469.abstract>
- Massey D. S. – Espinosa K. E. 1997 What's driving Mexico-U.S. migration? A theoretical, empirical, and policy analysis. *The American Journal of Sociology*, 102:939-999.
- Matheika Z. 2013 *Az ifjúsági munkanélküliség magyarországi sajátosságai*. Friedrich Ebert Stiftung, Büro Budapest, 22 old. http://www.fesbp.hu/common/pdf/tanulmany_tarki.pdf Letöltés: 2015. július 18.
- Nyíró Zs. 2013 A migrációs potenciál alakulása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3:281-285.
- Palloni, A. – Massey, D. S. – Ceballos, M. – Espinosa, K. – Spittel, M. 2001 Social Capital and International Migration: A Test Using Information on Family Networks. *American Journal of Sociology*, Vol. 106, No. 5:1262-1298. <http://www.jstor.org/stable/10.1086/320817>
- Ruff T. Ifjúsági mobilitás: hajlandóság, lehetőségek és tervek. In Székely L. szerk. *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Kutatópont kutatócsoport – Magyar Szociológiai Társaság Ifjúság-szociológiai Szakosztálya – Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet – Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 152-178. http://www.kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf
- Sik E. – Szalai B. 2013 Magyarok külföldön. In Szivós P.– Tóth I. Gy. *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor Jelentések 2012. Budapest, 74-91.
- Sik E. 2003 A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In Örkény A. szerk. *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 43-66.
- Van Dalen, H. P. – Henkens, K. 2013 Explaining emigration intentions and behaviour in the Netherlands, 2005–10. *Population Studies*, 67 (2):225-241. http://www.researchgate.net/publication/232085384_Explaining_emigration_intentions_and_behaviour_in_the_Netherlands_2005-10 Letöltés: 2015.07.11.
- Wallace, C. – Chmouliar, O. – Sidorenko, E. 1996 The Eastern frontier of Western Europe: mobility in the buffer zone. *New Community*, 22 (2):259-286. https://www.researchgate.net/publication/11207178_The_Eastern_Frontier_of_Western_Europe_Mobility_in_the_Buffer_Zone
- Wallace, C. – Stola, D. 2001 Introduction: Patterns of Migration in Central Europe. In Wallace, C. – Stola, D. eds. *Patterns of Migration in Central Europe*. New York – London, Palgrave, 3-44. On-line: http://www.amazon.com/Patterns-Migration-Central-Europe-Wallace/dp/0333801520#reader_0333801520

ALTERNATÍV ÉRTÉKRENDEK, SZEMÉLYES IDENTITÁSOK A POSZTMODERN KORBAN

Absztrakt

Miközben a növekvő migrációs nyomás és az információs technológiák robbanásszerű fejlődése nyomán az idegenségtapasztalat felerősödni látszik, a modern nemzetekben továbbra is az értékrend és az identitás hagyományos szemlélete a meghatározó. A kultúra azonban szüntelen változik. A posztmodernben az állandóság, a változatlanság érzete veszt erejéből, és vele együtt a nemzeti kultúra egységesítő ereje, esszencialista felfogása is átértékelődni látszik. Előtérbe kerülnek a perifériák, a „részleges igazságok”. Jelen tanulmány a Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok mindennapjainak vizsgálatán keresztül igyekszik bemutatni mindezeket a változásokat. A dolgozat meglátása, hogy a családok által elsajátított önellátó gazdálkodás sajátosan posztmodern értékrend, amelynek egyik legfőbb tulajdonsága identitásteremtő ereje. Az új értékrenddel történő azonosulás, amely az életút egy bizonyos pontján, tudatos választás eredményeként következett be, a hetényi családokat korábbi világnézetük újraolvasására sarkallja. Az értékelési folyamat az identitásukat sem hagyja érintetlenül, hanem sok esetben annak revízióját eredményezi. Az így létrejövő identitás különböző reprezentációs gyakorlatokon keresztül próbálja önmagát realizálni egy mára modernizálódott falusi közösségen belül. Az önellátó gazdálkodás mint értékrend számos következménnyel bír a dolgozat állítása szerint. Egyrészt azért, hogy kiemeli az interpretációnak az egyéni értékrend kialakulásában betöltött szerepét, felhívja a figyelmet az értékrendek változékonyságára. Azáltal, hogy az értékrend, az identitás és a hozzá kapcsolódó identitáspolitikai törekvések között strukturális kapcsolatot feltételez, rámutat a modern kori identitások ingatagságára és a nemzeti kultúrának az identitásképződés folyamatában betöltött másodlagos szerepére. A modernizációnak egyfajta pusztulástörténetként való értelmezésén keresztül pedig – mely interpretáció jelentősen eltér a hagyományos társadalomtudományi nézőponttól – rávilágít az émikus látásmód antropológiai meg-alapozottságára.

Kulcsszavak: érték, értékrend, hagyomány, modernitás, posztmodern, posztmodern identitás,

identitáspolitika, reprezentáció, reprezentációs gyakorlatok, globalizáció, önellátás, ökológiai önkorlátozás, biogazdálkodás.

Abstract

Although, we experience an increasing level of cultural foreign experience in our time intensified by the pressure of migration and the development of the information technologies, the conventional view of value systems and identity politics still prevail in the modern nations. The change in culture is a never-ending process, though. The persuasive power of stability and uniformity seem to decline in the postmodernism modifying the perception of the integrating power of the nation state, as well. Peripheries and „partial truth” come into view. The essay attempts to describe the integrating power of postmodernism through the everyday life of four families that settled down in Hosszúhetény. It suggests that self-sufficiency based on the traditional way of life and values followed by this small community in Hosszúhetény represents a postmodern value system whose main feature lies in its identity-creating power. After having been identified with the traditional values at a certain point of their life as a result of a conscious the revision of their identity, as well. In the end, these newly-constructed identities are trying decision, the families are compelled to reevaluate their former world view. This process results in to establish themselves through various representational practices in a village that has already been modernized. The essay argues that self-sufficiency has many consequences. On the on hand, it highlights the variability of the value systems by accentuating the unique role of interpretation in the development of the personal set of values. On the other hand, by establishing a structural connection between value system, identity and identity politics the essay points out how unstable modern identities are and how a secondary role the idea of nation-state plays in the process of identity development. Finally, through the interpretation of modernization as a history of devastation described by the families – a conception

that displays a substantial deviation from the current socio-scientific point of view – the essay sheds light on the anthropological relevance of the *emic* perspective during field-work.

Key words: value, value systems, traditional values, modernity, postmodern, postmodern identity, identity politics, representation, representational practices, globalization, self-sufficiency, ecological self-restraint, organic farming.

Az értékeket általában úgy képzeljük el, mint szilárd öntőformákat, amelyek keretek között tartják mindennapi cselekedeteinket. Irányítanak bennünket céljaink megvalósítása és az általunk helyesnek vélt viselkedésmódok során. Külön hangsúlyt ad ennek a nézetnek az *értékrend* kifejezés, amely az állandóság, a változatlanóság érzetét sugallja. A kultúra azonban szüntelen változik, ahogy értékeink is folyamatosan átértékelődnek. A posztmodernben az állandóság érzete összeomlani látszik. Helyét a pillanatnyiság, a diszkontinuitás, és a széttöredezettség tapasztalata foglalja el. A metanarratívák intézményesített magyarázóelve veszt jelentőségéből, helyét „részleges igazságok” foglalják el, amelyek az internet gyorskereskedelmi útján, vagy a szebb élet ígéretével útra kelő külföldi munkaerő migrációs útvonalain keresztül érkeznek hozzánk. Előtérbe kerülnek a perifériák. A posztmodern rehabilitálja a marginálist, integrálja az egzotikumot és számos olyan értéket kanalizál a társadalmi fősodorba, amelynek – az adott térség történeti-kulturális hagyományait tekintve – nincs relevanciája. Az értékek, ha részlegesen is, de elveszítették a posztmodernben a társadalmi beágyazottságukat. Választhatók lettek. Gyakran jelennek meg az adott szociokulturális közegtől idegen értékek, míg mások – az egyén (vagy a közösség) lokális igényeire igazodva – revitalizálódnak és új értelmet nyernek.

Az értékek sokfélesége értékrendek sokféleségét eredményezi. A posztmodernben számos értékrend él párhuzamosan egymás mellett, akár földrajzilag kis léptékű térségeken belül is. Az értékrend többé már nem „örökletes” abban az értelemben, hogy leírható, megragadható lenne a kontinuitás és a társadalmi beágyazottság fogalmaival, hanem sokkal inkább a posztmodern elvárásai által mediált tartalom, amelyet az egyén a számára „hitelesnek” ítélt tapasztalatokból illeszt össze. Dimenziói is eltolódnak: működése többé már nem össztársadalmi szinten, hanem sokkal kisebb léptékben, a lokális közösség szintjén meghatározó. Tanulmányomban az önálló gazdálkodást vizsgálom.

Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok mindennapjait nyomon követve igyekszem felfejteni mindazokat a közös szálakat, amelyek értékrendjük és identitásuk újrafogalmazásában szerepet játszhattak. Meglátásom, hogy az önálló gazdálkodás sajátosan posztmodern értékrend, amely az egyén (vagy a lokális kisközösség) szintjén jelenik meg. Az önálló gazdálkodás választás eredménye. Követői – az életút egy bizonyos pontján – tudatos döntés alapján kötelezik el magukat az új értékrend mellett. További meghatározó tulajdonsága identitásteremtő ereje: az egyén az új tapasztalatok birtokában újraolvasni kényszerül korábbi világnézetét és az annak alapjául szolgáló értékrendet. Ez az értékelési folyamat sok esetben az identitás revízióját, de akár egy teljesen új identitás kialakulását is eredményezheti. Az így létrejövő identitás különböző reprezentációs gyakorlatokon keresztül próbálja önmagát realizálni egy mára modernizálódott falusi közösségen belül.

A posztmodern

A modernitás egyre halmozódó válságjelenségei az 1960-as években egy új irányzat kibontakozásának nyitnak utat. Megjelenik a posztmodern, amely egyfajta ellenkultúráként a modernitás bírálatából meríti erejét. Az irányzat ugyan egy szűk értelmiségi elit vállalkozásaként indul, és az irodalomtudományban bontakozik ki elsőként, hamarosan felszínre kerülnek azonban a jelenség sokkal általánosabb összefüggései is: a kolonializmus terhes öröksége, a globális gazdaság makroszintű folyamataiból származó konfliktushelyzet és az ehhez kapcsolódó ökológiai válság. Ez a tapasztalat alapjaiban forgatja fel a modern ember világképét és a haladásba vetett hitét. Tudatosul civilizációnk sérülékenysége, utat nyitva egy új embertípus kialakulásának. A posztmodern ember világképe olyan világméretű megrázkódtatásokból áll össze, mint a vietnami háború kudarca, a hidegháborús feszültség, az 1973-as olajválság vagy éppen az AIDS felbukkanása. A metanarratívák magyarázóelve és a hatalom által működtetett intézményrendszer iránti bizalmatlanság következtében felértékelődik a relativizmus és az egyéni olvasatok jelentősége. Jameson szerint a posztmodern *heterogén* jelenség, amelyet a pop-art és a fotórealizmus, a világzene és a punk, a képregény, a TV-sorozatok és B-kategóriás filmek békés együttélése jellemez (Jameson 1992:1-3). A magaskultúra tekintélyét oly féltve őrző határ – ha

nem is szakad át teljesen, de – sokkal porózusabbá válik, mind nagyobb teret engedve át a populáris kultúra kifejezési módjainak. Megdől az objektív valóság létezésébe vetett hit, és általánossá válik az a nézet, hogy a valóság nem más, mint társadalmi konstrukció. A Derrida által kidolgozott módszerben előtérbe kerül az olvasatok sokfélesége. A dekonstrukció megkérdőjelezi a centrális olvasási mód sugallta elsődleges jelentés létjogosultságát, rehabilitálja a másodlagos jelentéseket és kiszélesíti a szöveg értelmezési tartományát. Az eredmény: egymás mellett létező, egyenrangú olvasatok sokasága. Derrida szerint csak így oldható fel az egyneműsítés fenyegető veszélye, amely „egy lényegileg mindig gyarmati szuverenitás által ránk kényszerített egy nyelvűség, mely a nyelveket elfojtóan és elfojthatatlanul az Egyre, vagyis a homogenitás hegemoniájára igyekszik redukálni” (Derrida 1997:61). A nagy magyarázóelvek iránti bizalmatlanság tükröződik Foucault véleményében is. „Meg kell szabadulni a folytonosság posztulátumához kötődő egész fogalomkészlettől” – előtérbe helyezve a „diszkontinuitást”, a részleges magyarázatok értelmező erejét (Foucault 2000:173).

A posztmodern a tér szerveződésével kapcsolatos elképzeléseket is átalakítja. Általánossá válik az a nézet, hogy a posztmodern identitás élettere a kreatív város, fűtőeleme a kreatív ipar. A helyi elit „újracsomagolja” a várost, hogy vonzóvá tegye a befektetők számára. A hely egyedi jellemzői feltérkékelődnek és kiegészülnek egyfajta hagyománytermeléssel, imázsteremtéssel, amely a lokalitás vonzerejét hangsúlyozza szemben a többi város adottságaival. A városok „a hely és a hagyományok olyan atmoszféráját kívánják létrehozni, amely odacsábítja mind a tőkét, mind pedig a ’megfelelő’ (értsd gazdag és befolyásos) embereket” (Harvey 2006:97-98). Az eredmény azonban meglehetősen ambivalens. „Már ismert mintákból vagy öntőformákból szinte ugyanolyan hangulatú helyek jönnek létre minden nagyvárosban” (Harvey idézi Boyer-t 1988:98), hogy az egykori római légionáriusok modern megfelelője, a képzett, több nyelvet beszélő, transznacionális munkaerő jól érezhesse magát, bárhová is téved a térben összesűrűsödött glóbuszon. Ebben az olvasatban minden olyan lokalitás, amely a város gravitációs terén kívül helyezkedik el, marginalizálódik, esetleges jelleget ölt. Úgy tűnik, mintha a városon kívül nem is létezne élet. A posztmodernben azonban az urbanizációval ellentétes irányú tendenciák is fellelhetők. A megapoliszok kialakulásával egyidőben megindul egy „kivándor-

lási” folyamat: mind többen hagyják el a várost, hogy újonnan megfogalmazott céljait vidéken realizálják.

Átértékelődik az egyén társadalomban elfoglalt helye is. Míg a modernitásban a nemzet eszméje volt az elsődleges vonatkoztatási pont, addig a posztmodernben megsokszorozódnak az értelmezési keretek. Megjelennek olyan más, akár virtuális, az internet kiberterében formálódó közösségek is, amelyek nélkülözik a nemzet egységesítő erejét. Az átfogó magyarázó elvekkel szemben bizalmatlan posztmodern szerint valójában a nemzetnek tulajdonított egység is csak konstrukció. Hall meglátása, hogy „a legtöbb modern nemzet olyan különböző kultúrákból áll, amelyeket csak az erőszakos hódítás hosszú folyamata egyesített”. A nemzetek valójában tagoltak: társadalmi, nemi és etnikai erővonalak mentén futó törésvonalak szabdalják őket. Helyesebb ezért, ha a nemzeti kultúrákra úgy gondolunk, mint amelyek „a különbséget egységként vagy azonosságként bemutató diskurzus eszközeit alkotják” (Hall 1997:73). Az identitás tehát procedurális jellegű, és többnyire a hatalom által működtetett diskurzusokban konstituálódik. Meghatározó mozzanata a reprezentáció: jól azonosítható történeti és intézményi kontextusban jön létre, egy elnyomó mechanizmus diszkurzív gyakorlatainak eredményeképpen (Hall 1996:4).

Értékek és értékrendek

Az önellátó gazdálkodás sajátosan posztmodern jelenség. Olyan értékrend, amelynek alapja a hagyományos paraszti életmód (és az ehhez kapcsolódó értékek) újraértelmezése és revitalizációja. A közeg, ahol mindez megvalósul, a falusi környezet, amely a modernizáció hatására mára teljesen átalakult, elvesztette gyakorlatilag minden kötődését a hagyományos életmóddal és betagozódott a fogyasztói társadalom általános közegébe. Az önellátás mint értékrend sajátosan posztmodern abban az értelemben is, hogy különféle forrásokból érkező érték egyfajta „koktélja”, ahol az egyes alkotóelemek felcserélhetők, szabadon helyettesíthetők (természetesen a rendszer belső logikája mentén) és akár egy viszonylag zárt, kis kiterjedésű földrajzi egységen belül is magas fokú diverzitást mutathatnak. Ha nem is „pastiche”, vagyis minden normatív alapot és történelmi kötődést nélkülöző jelenség – ahogyan azt Jameson (1992:16-18) megfogalmazza –, történelmi folytonossága, beágyazottsága mégis

vitatható. Alkotóeleme lehet például a vallásosság, amely azonban a katolikus keresztény hittől a panteizmuson át a buddhizmusig gyakorlatilag bármilyen formát magára ölthet. További meghatározó része a hagyománytiszteltet. Ez a törekvés a paraszti gazdálkodási mód és a hozzá kapcsolódó világnézet revitalizációjában jut kifejeződésre. A múlt így válhat közösségszervező erővé, az önálló gazdálkodás egy másik fontos értékévé. Ember és természet kiegyensúlyozott, egyfajta kölcsönviszonyon alapuló kapcsolata szintén kitüntetett szerepet kap az önálló gazdálkodáson belül. A korábban megbomlott viszony helyreállítása etikai kötelesség, amely a gazdasági önérdekből fakadó növekedés-kényszer helyett az ökológiai önkorlátozásra helyezi a hangsúlyt. A természettel való megbékéléshez vezető út fontos állomása a biogazdálkodás iránti elkötelezettség, amely tudatos szembefordulás a gépésítésen és vegyszerek használatán alapuló intenzív mezőgazdaság gyakorlatával. A biogazdálkodás a természet mesterséges manipulálása helyett az élőközösségek önerejére támaszkodik, ezzel is erősítve a gondnokság képzetét. Mindezek az értékek szélesebb kontextusban a globalizáció-ellenesség tematikájában futnak össze. A fogyasztói társadalom elleni lázadás alapja az a felismerés, hogy a technikai civilizáció hajtómotorja, a növekedési paradigma lassan kifulladásra látszik. Az állandó növekedés tarthatatlan, a kiegyensúlyozott rendszer képzetére épülő gazdaságpolitika konfliktusa az őt alkotó heterogén részfolyamatokkal pedig elkerülhetetlen. A globalizáció-ellenesség logikus következménye a városi életmóddal való szakítás. Felértékelődnek a helyi szintű megoldások, a figyelem a vidék felé fordul. Ha nem is szakad meg teljesen a kapcsolat a falu és a város között, mindenesetre jelentős mértékben átértékelődik kettejük viszonya. Mind határozottabban körvonalazódik a falu mint független, önálló egység megteremtésének lehetősége.

A szociológiai hagyományon belül általánosan elfogadott az a nézet, amely a hagyományos értékrendet a modernitás polgári-individualisztikus értékrendjével ütközteti. Kluckhohn szerint ez a felfogás az időorientáció kínálta alternatívákra, a *múlt* és a *jövő* iránti elkötelezettségre vezethető vissza. Van-e azonban alapja annak, hogy a hagyományos értékrendet megkülönböztessük a modernitás értékrendszerétől? Valóban egymástól pontosan elválasztható rendszerekről beszélünk, amelyek sajátos belső logika mentén szerveződnek? Bár a konformitás igénye erőteljes minden társadalomban, az új alternatívák iránti nyitottság éppúgy jelen van, véli Kluckhohn.

Különbség közöttük legfeljebb csak hangsúlyeltolásban tapasztalható. Egyetlen társadalom sem engedheti meg magának ugyanis azt a hibát, hogy ne fordítson kellő figyelmet az újonnan kibontakozó lehetőségekre (Kluckhohn – Strodtbeck 1961:22). A posztmodern bár a modernnel szemben pozícionálja magát, kettejük dichotomikus kapcsolata mégsem egyértelmű. A posztmodern – azáltal, hogy rehabilitálja a marginálist, és merít az őt megelőző történelmi korszakok gondolatvilágából – értékek sokaságának ad utat, amelyek különleges „elegyet” alkotva lokális (illetve a városon belül szubkulturális) szinten fejtik ki hatásukat. Az evolúciós paradigma, amely az emberiség történelmét töretlen fejlődési folyamatként látta, és a megelőző korszakokat, mint egy kezdetlegesebb szint képviselőit jeleníti meg, megdőlni látszik. A posztmodern tudatosítja bennünk, hogy a globális értelmezések mindig redukcionista. Ezzel szemben az a fajta megközelítés, amely a rendszerszintű hatóerők, és a *történeti-etnográfiai* sajátosságok kölcsönhatására figyel, sokkal hitelesebb megértést eredményezhet (Clifford 2000:102).

Az értékek választhatósága alapjaiban kérdőjelezi meg az adaptivitás elméletét is. Számos teoretikus a hagyományos értékek hosszú távú fennmaradásának okát társadalmi hasznosságukban vélte felfedezni. Az adaptivitás a környezeti kényszerfeltételek és a térség kulturális hagyományainak szerepét hangsúlyozza, amiből szinte „logikusan” következik egy-egy érték létjogosultsága. Ezzel szemben a választhatóság inkább a „divat” működési logikájához áll közelebb. Bizonyos értékek hosszú távú fennmaradása, állandósága minden bizonnyal magyarázható gyakorlati megfontolásokkal, de amennyiben keletkezése invenció, vagy éppen revitalizáció eredménye – ahogy a posztmodern korban –, akkor a társadalmi hasznosság elve megdőlni látszik. Nem is szólva az értékek kettős természetéről: adaptív tulajdonságai mellett egy-egy érték gyakorta bizonyulhat eredménytelennek, vagy akár végzetesnek is (Edgerton 2000:129-131). További probléma, hogy a posztmodern értékek megjelenése gyakran nem magyarázható az adott térség történeti-kulturális adottságaival és egy-egy érték „újrafelfedezése” is tartalmilag új dimenziókkal töltheti meg az értékek eredeti jelentéstartalmát. A városi élet, a kreatív ipar generálta közeg például a posztmodern értékrend egy másik, sajátos alakváltozatát hozza létre. A „valóság” helyett a „szimulákrum elsőbbsége” (Baudrillard 1996), a város euklideszi térszerkezete és kommunikációs csatornáin helyett a

kibertér virtuális közege, a világméretű problémák köré szövődő globális diskurzus logikája helyett az életmódbeli kérdések partikuláris alakváltozatai, a történetmesélés drámai fordulatokban bővelkedő dramaturgiája helyett pedig inkább a szerepjátékok architektúrája határozzák meg követőinek mindennapi életét és személyközi kapcsolatait. És mindez egy többségében még mindig a modernitás iránt elkötelezett közegben tör felszínre.

Identitás és identitáspolitika

Az egyént szüntelen hatások érik. A társadalmi valóság, a bennünket körülvevő szociokulturális környezet befolyásoló ereje elkerülhetetlen. A „belevettség” állapota egyfajta kiszolgáltatottságot szül (Heidegger 2004:163), hisz egy már kész szociokulturális valóságba lépünk be. Az egyén a társadalmi környezettel való kölcsönhatása során folyamatosan formálja identitását, amely az egyes életszakaszokban eltérő jellegzetességeket mutat. Az identitás kölcsönviszony eredménye, amely a személyiség koherenciájának és a társadalmi csoportba való integráció mértékének függvényében alakul (Erikson 1991:437-439). Az identitás tehát sohasem lezárt és végleges, hanem folyamatosan alakulóban van (Hall 1990:222), az egyén pedig nem egyszerűen csak passzív elszenvetője a hatásoknak, hanem tudatos alakítója is egyben. A posztmodern korban a globalizáció és az információs technológia gyors ütemű változása következtében hatványozottan érvényesül ez a jelenség. Nemcsak új eszmék, ideológiák, de akár egy hír, televíziós közvetítés vagy a világhálón talált olvasmányélmény is transzformatív erővel bírhat. Nem is szólva a kibertérben formálódó virtuális közösségek erejéről. Ezek a hatások az identitást sem hagyják érintetlenül. Az egyén az új tapasztalatok függvényében folyamatosan újraolvasni kényszerül világnézetét és az annak alapjául szolgáló értékrendet. Az értékelési folyamat során az identitás is átalakul, új dimenziókkal bővül, módosítva az egyénnek önmagával, más társadalmi csoportokkal, eszmékkel, illetve a természeti környezettel kapcsolatban kialakított koncepcióit.

A hagyományos felfogás szerint a modernitásban a kulturális identitás legfontosabb forrását a nemzeti kultúra jelenti. A nemzet egyrészt olyan „szimbolikus közösség”, amely az egyén számára jelentéseket hoz létre, diskurzusokat működtet a reprezentációs rendszeren keresztül, hozzájárulva az egyéni identitás kialakulásához és megszilárdulásá-

hoz (Hall 1997: 69). Másrészt a nemzet „elképzelt politikai közösség” is, amely az egységes nemzeti nyelv égíse alatt „egy lényegét tekintve képzeletbeli sík segítségével hozza létre az összetartozást”, miközben tagjai olyan mértékben eltávolodtak egymástól, hogy valójában már saját mikroközösségén belül sem ismerhet mindenki mindenkit (Anderson 1989, VI.1:4-6). Ez a nézet tükröződik az identitás esszencialista felfogásában is. Főleg a posztkolonializmus idején válik meghatározóvá az a nézet, hogy az identitás rendelkezik egyfajta történetiséggel, változatlansággal. Szerves része a közös múlt, a közös kultúra, a közös történeti tapasztalat. Ezek azok a feltételek, amelyek az egyént saját kultúrájának megértéséhez, olvasásához szükséges kódokkal látják el, az állandóság érzetét erősítve ezáltal (Hall 1990:223). A posztmodernben azonban új jelentést nyernek a fogalmak. A nemzeti kultúra ugyan továbbra is fontos vonatkoztatási rendszer marad, de azáltal, hogy az egyén többfelé is „elkötelezett”, hogy az identitások „cseppfolyóssá” váltak, és hogy „nemcsak az egyéni társadalmi helyzetek, hanem azok a helyek is folytonosan keverednek egymással, amelyek megszerzésére az individuumok egyáltalán törekedhetnek” (Bauman 2001:12), szerepe inkább másodlagosnak tűnik. Ennek megfelelően többnyire olyan identitásokat találunk, amelyeket döntően a nemzeti kultúra narratíváitól távol eső értékek befolyásolnak, mint például a fogyasztói kultúra elleni lázadás, a biogazdálkodás iránti elkötelezettség, vagy éppen a növekedéskényszerrel szemben megfogalmazott önellátó gazdálkodás gondolatisága. A posztmodernben az identitás sokkal inkább diszkurzív kategória, amely különböző performatív cselekvésmódokon keresztül realizálja magát, nem pedig a történeti folyamatoktól függetlenül létező entitás.

A posztmodern tehát fontos változásokat hoz az identitás tapasztalatában. Felértékelődik a pillanatnyiség és az azonnalosság élettétele. A változás leginkább az ártermelés szülte fogyasztói kényszerből eredeztethető, amelyre számos példát találunk akár közvetlen környezetünkben is – elég csak az instant kávé, a műanyag evőeszközök vagy a gyorsétermek menükínálata által képviselt üzletpolitikára gondolnunk. Az ideiglenesség és az „eldobhatóság” azonban nemcsak a fogyasztói attitűdre terjedhet ki, hanem ennél általánosabb összefüggésekre is. Azt is jelentheti, hogy „el lehet dobni értékeket, életstílusokat, tartós kapcsolatokat” (Harvey 2006:92). A kibertérbe lépve például identitásunk könnyen másikkra cserélhető. Minden esetlegesség és pillanat-

nyiség ellenére azonban töretlenül él az emberekben az állandóságra való törekvés igénye is. „Minél nagyobb a mulandóság érzése, annál nagyobb a nyomás, hogy a dolgokban felfedezzünk, vagy előállítsunk valamilyen örök igazságot. A vallásosság újjáéledése a hatvanas évektől kezdődően az eredetiség és a tekintély keresése a politikában (amely együtt jár a nacionalizmussal, a lokalizmussal és a nietzschei „hatalomvágygal” megáldott karizmatikus és sokoldalú vezetők csodálatával): ez mind ennek a vágynak a megnyilvánulása” (Harvey 2006:96). Az alakváltozatok sokfélesége és változékonysága iránti igény, ha igaz is számos esetben (például a városi millió kreatív alkotói közegekben), nem feltétlenül érvényes minden életvilágra. Az önellátó gazdálkodás is kivételnek számít. Azok az egyének, akik az önellátó gazdálkodás értékrendjét követik, hosszú távú életmódra rendezkednek be. Vízióik között ott szerepel egy új alapokon szerveződő társadalom képe is.

Esettanulmány

A Mecsek lábánál fekvő Hosszúhetény kedvelt célállomása a nagyváros zaja elől menekülő családoknak. A Pécsről kitelepülők között a 90-es évektől kezdve mind nagyobb számban találunk értelmiségieket is. A település *Baranya megyében*, azon belül is a *Komlói kistérségben* található, a Mecsek legmagasabb csúcsa, a Zengő közelében, Pécstől mintegy 18 kilométerre. Lakosainak száma a KSH 2014-es adatai szerint 3424 fő.

Hosszúhetény hagyományosan agrártelepülés volt, amelynek lakói földműveléssel, szőlőtermeléssel foglalkoztak. Mára azonban ezek a tevékenységformák visszaszorultak, a falu lakosai közül többen a településen kívül, leginkább Pécssett, vagy Komlón vállalnak munkát. A hagyományos tevékenységek közül a szőlőművelésnek és a hozzá kapcsolódó borászatnak sikerült fennmaradnia. A település paraszti lakosságán túl meg kell még említenünk azokat a bányászokat is, akik a 19. századtól fellendülő mecseki szénkitermelés hatására települtek a faluba.

A rendszerváltást követő évek társadalmi változásainak egyik következménye a falusi turizmus fellendülése. Talán ehhez a körülményhez köthető a település iránt megnövekedett érdeklődés is, amely egyeseket a településen való letelepedésre csábított. Ez az újonnan megjelenő mag elsősorban értelmiségiek olyan szűk csoportja, akiknél céljaik megfo-

galmasában ökológiai megfontolások is meghatározó szerepet játszottak.

Valamennyi interjúalanyom igyekszik biogazdálkodást működtetni, a hulladékot szelektíven gyűjtik, a szerves hulladékot újrahasznosítják. A gazdálkodás során ügyelnek a fajtakiválasztásra, a biodiverzitás növelésére, valamint növényvédelemre. A szerek használata jelentősen visszaszorítható. Reprézenciós gyakorlatok számos közös vonást mutatnak a hazai zöld civil szervezetek programjaiban megfogalmazott cselekvési stratégiákkal is. Míg azonban a hazai zöld szervezetek az ökológiai egyensúly helyreállítására leginkább mozgalmi keretek között keresik a megoldást, addig interjúalanyaim a helyi szintű kezdeményezésekre helyezik a hangsúlyt. Az önellátó gazdálkodás mint értékrend ezért meghatározó szerepet játszik életükben. Olyan dimenziókat is magába foglal, mint a biogazdálkodás, a közösségépítés gondolata, vagy éppen a helyi piac kezdeményezésének felkarolása.

A helyi szintű megoldások előtérbe kerülése valószínűleg a hazai mozgalmak fogyatékosaira vezethető vissza. A civil szerveződésekben ugyanis még mindig hiányzik az összetartó erő, az általuk kidolgozott programokból pedig a tudományos megalapozottság és a gyakorlati alkalmazhatóság. A megfelelő anyagi támogatást nélkülöző szervezetek ezért a környezetvédelmi kérdéseket gyakran átpolitizálják, és elsősorban olyan ügyek mellett állnak ki, amelyek országos érdeklődésük következtében a hasznukra lehetnek, növelve ezáltal népszerűségüket (Gergely 2009:164-165).

Az önellátó gazdálkodás, mint értékrend

Az önellátó gazdálkodás konfliktusokkal terhelt folyamat. A konfliktusok forrása a tradicionális, paraszti értékrendet megvalósítani igyekvő családok, valamint az alapvetően modernizálódott életformát követő hetényi faluközösség értékrendje közötti ellentétből fakad. A napjainkra átalakult, kapitalizálódott paraszti gazdálkodás a vegyszerezés, a gépesítés és a monokulturális termelés mód következtében ugyanis sokkal inkább a piacgazdaság főáramába illeszkedik, mintsem a hagyományos életmód értékrendje által kijelölt keretfeltételekbe. Ez az a közeg tehát, amellyel az általam tanulmányozott családoknak szembesülniük kell a településen, miközben egy alternatív, „tradicionális” értékeken nyugvó értékrendet igyekeznek revitalizálni.

A hagyományos megközelítés az értékrendet egyfajta általános magyarázóelvként értelmezi, amelynek érvényessége az egész társadalomra kiterjed. Hsu olvasatában az értékrend a kultúra integrációjának fókuszpontjait mutatja meg. Viselkedésmódok olyan korlátozott számú gyűjteménye, amelyek más viselkedésmódokkal szemben kizárólagos érvényre tettek szert, és amelyeket többnyire a társadalom valamennyi tagja elfogad, a dolgok természetes rendjének tekint (Hsu 1969:61). Az értékrend világnézetünk alapja is egyben. Áthatja azt a sajátos gondolkodásmódot, amely a világ jelenségeivel szemben megfogalmazott attitűdjeinket jelöli ki. A világnézet ezért az értékek működő megnyilvánulása, a külvilágra, az univerzumra irányuló szemléletünk legáltalánosabb foglalata. Redfield szerint a világnézet legfontosabb aspektusa strukturális jellege: a mód, ahogy önmagunkat más dolgokkal szemben meghatározzuk (Redfield 1953:86).

A posztmodernben az értékrend fogalma átalakul, jelentéstartománya új aspektusokkal bővül. Az általános, a kultúra egészére kiterjedő értelmezés helyett előtérbe kerülnek az egyéni (vagy lokális) életvilágok, és az azokat összefogó értékek, a nemzeti kulturális hagyomány történelmi távlatát pedig felváltják az egyéni tapasztalat időben jóval behatároltabb formái. Az önellátó gazdálkodás, mint értékrend a paraszti életmód hagyományörző, valamint a modernitás polgári-individualisztikus világszemléletéből meríti jellegzetességeit. Míg azonban az első esetben egyfajta nosztalgiairól, a hagyományos értékek újjáélesztése iránti egyéni elkötelezettségről van szó, addig a modern értékek kapcsán a modernitás generálta konfliktushelyzet kritikai bírálata kap hangsúlyt. A posztmodern – egyfajta ellenkultúráként – reflektál a modernitás válságjelenségeire. Az életminőség és önkifejezés modern kori imperatívusza helyett a fenntarthatóság és önkorlátozás, a szolgáltatói szektor globális méretű üzletpolitikája helyett a csere gyakorlatán alapuló, lokális szintű gazdasági kapcsolatok, a tudomány kizárólagossága helyett a hagyomány által közvetített gyakorlatok, a kommunikáció és információáramlás világméretű dimenziói helyett pedig a lokális, *face to face* társadalmakra jellemző információcsere behatároltabb formái kerülnek előtérbe.

Az ezredfordulóra egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a modernitás maga is ellentmondásokkal terhelt folyamat. A változások korántsem követnek egyenes pályát, a modernizáció nem determinisztikus. Noha a gazdasági fejlődés általában a vallá-

sosság hanyatlásához vezet, az egzisztenciális bizonytalanság akár ellenkező irányú elmozdulást is eredményezhet: a posztkommunista országokban az egyéni, spirituális fogékonyság gazdag változataival találkozunk (Inglehart 2000:46). Noha a demokratikus szabadságjogok kiterjesztése a társadalmi egyenlőség irányába mutat, a modern nemzetekben mégis az erőltetett integráció, az etnikai határok megerősödése, valamint az egyre hangsúlyosabb formát öltő szeparatizmus jelensége tapasztalható (Hoppe 2001). Különösen kései szakaszában a korszakkeveredés jelenségének lehetünk szemtanúi: a posztmodern indukálta változások Kelet-Európában – és így Magyarországon is – később jelentkeznek, és csak az 1990-es évek demokratikus fordulatát követően bontakozhatnak ki szabadon. Az elmúlt húsz év során azonban alapvetően átformálják a térségben élők világnézetét, feloldhatatlannak tűnő anakronizmusokat hagyva maguk után.

Az önellátó gazdálkodás értékek sajátos „vegyülete”, amely egyedi formáját mindig az adott földrajzi miliőben nyeri el. Az értékrend egyik központi kategóriája a vallásosság. Interjúalanyaim meggyőződése, hogy a transzcendenshez fűződő személyes viszony megerősítése nélkül ember és táj kiegyensúlyozott kapcsolata elképzelhetetlen. Az istenhit számos alakváltozatot ölt az önellátó gazdálkodáson belül. A Földanya szimbolikus alakja mellett megtaláljuk Isten keresésének keresztény elhivatottságát, valamint a buddhizmus vallási-filozófiai képzetait is az egyéni törekvések mögött:

A termőföld az nekem nemcsak a termőföld, hanem minden, maga a Föld, az egész Föld az egy egység, benne a termőföld is. És én szeretem ezt megszemélyesíteni mint az életet magát, és a Földanyával, egy ilyen anyai minőséggel eggyé válni. Nekem ez egy fontos irányultságom, vagy céloom, hogy szeretnék oda eljutni, hogy mondjuk én egy egységet tudjak megélni ezzel a Föld nevű lényel.

Úgy gondolom, hogy a természetben az ember mindenképp megtapasztalja Istent. A városban is meg lehet tapasztalni, csak valószínűleg gyerekkorunk óta mi erre voltunk fogékonyabbak, mint egy városi létre.

Én úgy próbálok viszonyulni a természethez, hogy csak igazítsak rajta. Nem akarom átalakítani mindenáron, ami van, hanem ami van, azt szeretném úgy igazítani, hogy az megfeleljen a természetnek is, az állatoknak is, a bogaraknak is, a növényeknek is. Mindenkinek.

A hetényi családok a hagyományos paraszti életmód és az általa képviselt értékek újjáélesztésére törekednek. A tradicionális értékek revitalizációja azonban nem minden konfliktustól mentes. A fogyasztói társadalom előnyeiről való lemondás vagy kényszerű kompromisszumkeresés kiegészül a kapitalizálódott falu és az önellátó gazdálkodás értékrendje közötti feszültséggel, és a modernizáció hatására bekövetkezett tudásvesztés negatív élményével:

Alapvetően csak dadogjuk azt, ami a parasztnak a feladatuk és munkájuk volt. A paraszti életforma az be volt ágyazva egy közösségbe, egy rendszerbe. Ez a rendszer mára szerintem teljesen eltűnt. Tehát gyakorlatilag az a klasszikus paraszti életforma az ég és föld abhoz képest, mint amik mi vagyunk.

Az a baj ezzel a helyzettel, azt gondolom, hogy ez olyan, mint egy mozaikrendszer. Hogy minden eleme összefügg mindennel. És ha egyes elemei elvesztődnek, vagy kikerülnek, akkor megbomlik a rendszer működése. Tehát nem tudjuk elméleti szinten sem működtetni azt a szemléletmódot, azt az összefüggő, egységes világlátást, amit régen tudtak működtetni, mert ismerték a részleteket. Mi pedig, mivel nem tudunk minden részletet, ezért már csak küzdünk azzal, hogy próbáljuk ezt az egységes látásmódot újból felépíteni. De mivel nem tudjuk szervesen működtetni, ezért nekünk egy csomó keserves tapasztalat és útkeresés eredményeként jöhet ez létre. Ha szerencsénk van és létrejön.

Ellentmondásos módon interjúalanyaim azok, akik a hagyományos paraszti életmód és az általa képviselt értékek újjáélesztésére törekednek egy mára modernizálódott faluval szemben. Hogy hiteles-e ez a múlt és az általa indukált cselekvésmódok? Ebben az értelemben a hitelesség kérdése sokkal inkább a résztvevőkben élő eszménykép kritériumaival, mintsem a társadalmi aktus ösképével áll kapcsolatban. Mivel egy mára letűnt értékrendről és az egykor hozzá kapcsolódó cselekvésmódokról van szó, így minél közelebb áll egy-egy performatív aktus az eszményképhez, annál autentikusabbnak tekinthető (Köpping 2004:70-71). A hitelesség fogalma maga is ellentmondásos egy olyan korban, amelynek meghatározó sajátja az identitások reinveniója, a diszkontinuitás, valamint a töredezettség. A hitelesség kritériuma a posztmodernben elsősorban a lokális életvilág megítélésére hagyatkozik. A hagyománytisztelet ezért sajátos arculatot ölt a 21. században. Nem elsősorban a hagyományörzés minden reflexiót nélkülöző mechanikus gyakorlata, nem egyszerű

tradicionalizmus vagy nosztalgia, hanem olyan cselekvésmód, amely transzformatív erővel bír, és szervesen hozzájárul egy elfeledett múlt feltámasztásán keresztül egy dinamikus jövő megteremtéséhez (Clifford 2000:100). A hetényi családok esetében tehát sokkal inkább a két értékrend fúziójáról van szó, amely a hagyományos értékek tudatos egyéni adaptációján keresztül igyekszik választ adni a modern kor kihívásaira, miközben felhasználja a modernitás – számára előnyösnek mutató – elemeit. Kluckhohn értékorientációs rendszere a posztmodernben megfordul. Az időorientáció a múlt felé fordulást például a hagyományos értékrenddel azonosítja, ahol a hagyományok tisztelete, az ősi múlt kultusza a meghatározók (Kluckhohn – Strodtbeck 1961:14). Az önellátó gazdálkodás ezzel szemben egy már lezárult és a modernitás által meghaladott korszak feltámasztására tesz kísérletet, amely nélkülöz mindenfajta közvetlen előzményt. Az általam vizsgált családok meggyőződése, hogy a jelen gyakorlatai civilizációs katasztrófával fenyegetnek, amennyiben nem térünk vissza az ősi tudáshoz. Ebben az olvasatban a múlt a jövő záloga, a jelenből kivezető út. A múlt feltámasztására tett kísérlet pedig nem más, mint a változás iránti elkötelezettség, amely inkább a jövőorientált társadalmak sajátja. A visszatérés egy kezdetleges termelési formához tehát haladásként értelmezendő ebben az összefüggésben:

Úgy gondolom, hogy ez a valódi érték. A saját kezem munkáját közvetlenül visszacsatolva érzékelni és abból élni. Azt látom egyébként, hogy egyre több ember az, aki szeretné ezt csinálni és azt mondja, hogy tényleg ez a jó. Másfelől meg a kényszer is erre mutat. Hogyha a fogyasztói társadalom kicsit megakad, vagy nem úgy működik, ahogy szeretnénk, akkor rá lesz kényszerítve az ember, hogy menjen ki és kapálja meg a földet.

A közösség erejébe vetett hit kiemelt szerepet játszik a családok életében. Interjúalanyaim meglátása, hogy az egyéni célok sikeressége csak jól működő közösség keretein belül képzelhető el. Az ökológiai egyensúly fenntartása érdekében ezért előtérbe kerül a személyes szabadság korlátozásának és az egyének közötti együttműködés előmozdításának a gondolata. A közösség szerepe tehát felértékelődik és egyben új hangsort kap az önellátó gazdálkodáson belül. A rokonokkal, szomszédokkal való kapcsolattartás, mint a család alapvető társadalmi funkciója a paraszti társadalmon belül (Jávor 1989:145) ugyan továbbra is fellelhető a napi in-

terakciók során, a távolságtartás helyett azonban a felelős közösségépítés, a reciprocitás helyett a kooperáció jellemzi:

Kipróbáltuk azt, hogy a közösségünk hogy tud működni földművelés terén is együtt, merthogy vannak mindenféle összefonódó szálak, kapcsolati szálak. Találkozunk többféle helyen, módon, de a földművelést is ki akartuk próbálni, hogy ez hogy működik együtt. Ezért közös gabonát vetettünk, amihez nem kellett kézi erő, ezt gépekkel végeztettük el. Minden család anyagilag beszállt és aztán ennek a gabonaültetésnek a következményeként vettünk közösen egy malmot is, amely most családról családra vándorol, és mindenki ezzel örli meg a közösen megtermelt gabonát. Ez tönkölybúza volt. A tapasztalatok azok nagyon jók voltak. A közösségben lévő embereket nagyon jól összehozza ez a közös termés.

Alapvetően van egy konkrét keresztény közösség, egy nagycsaládos keresztény közösség, amit építünk. Van egy ilyen közösség, és akkor van gyakorlatilag ez a gazdálkodós-értelmisségi közösség, aminek részben ez a keresztény közösség is a tagja, meg részben vannak olyanok, akik a keresztény közösségnek nem tagjai, de itt vannak és gazdálkodnak és tartjuk velük a kapcsolatot. Tehát egy faluközösséget lenne jó kialakítani, mert nagyon elszeparálódtak az emberek egymástól itt falun és ez nem jó.

A közösség fogalmának hagyományos olvasata kiegészül ember és táj kölcsönösségen alapuló kapcsolatával, amelynek alapjait már Leopold Föld-etikájában is fellelhetjük. A szerző meglátása, hogy a jelenlegi természetvédelem és a hozzá kapcsolódó oktatás a gazdasági önérdék mentén fogalmazódik meg, és nélkülözi az áldozathozatal szükségességét. A gazdasági önérdékre alapozott természetvédelemnek azonban buktatói vannak. A szemlélet ugyanis a gazdasági értelemben értéktelennek számító életközösségek tagjairól (pl. vadvirágok, mocsarak élővilága) nem vesz tudomást, feltételezi, hogy az ökológiai rendszerek ezen élőlények nélkül is működni fognak. Ez a megközelítésmód ugyanakkor az államra is egyre több feladatot ró, amelyet az egyre kevésbé tud teljesíteni. A megoldás az egyén személyes elkötelezettsége, és a természetes életközösségek iránti etikus magatartás elmélyítése (Leopold 2000). Valamennyi interjúalanyom világnézetének közös alapja ember és természet megbonthatatlan egysége. Ez az egység egy olyan attitűd előfeltétele is egyben, amely a természeti környezet iránti tiszteltben jut kifejeződésre:

A mindenkori paraszti kultúra tudta, hogy az élet különböző jelenségei összefüggenek. Tehát a különféle formái az élet megnyilvánulásainak, a természeti események, a Föld élete, a növények, az állatok élete, a hozzá kapcsolódó emberi világ élete, a hétköznapi dolgai az embereknek, amiket cselekszenek, gondolnak, illetve az emberek tárgyi élete, a háza, a telke, azok mind összefüggő, egymásra ható dolgok az életben. És ezeknek az egységét felismerni és ezeknek egységét élni az a bölcsesség, ami tulajdonképpen benne volt a népi kultúrában is, csak mára szerintem ez ugyanúgy megkopott, vagy elfelejtődött, mint sok más értékrend, ami nagyon ősi értékrendként benne van a magyar kultúrában.

A munkamegosztásnak a korábbi családi gazdaságokra jellemző formája is megfigyelhető, a férfidominancia azonban eltűnt. Helyette a nemi szerepek sokkal kiegyensúlyozottabb változata van jelen. A gyerekek nevelésében is modern elvek érvényesülnek. A családok számára fontos gyermekeik iskoláztatása, képességeik kibontakoztatása.

Az ökológiai önkorlátozás kiemelt szerepet kap az önálló gazdálkodáson belül. A gondolat több teoretikus elméletében is fellelhető. Max-Neef például a fejlődést mechanikusan, fentről lefelé elgondoló szemlélet világméretű válságára hívja fel a figyelmet. A cél szerinte az emberi léptékhez való visszatérés, a helyi erőforrások hasznosítására alapozott gazdálkodás. Ez a szemléletmód természetesen a központosított irányítás megkerülését, ezáltal pedig a nagy elosztórendszerektől történő függetlenedést is jelenti bizonyos értelemben. Az önállóság elve, amely a rendszer önfenntartó képességére utal, meghatározó szerephez jut ennek során. Max-Neef meggyőződése ugyanis, hogy minden rendszer képes saját erőforrásaiból önmagát újratermelni. Amit tehát helyben elő lehet állítani, azt helyben kell előállítani. Az általa megfogalmazott stratégia követése hozzájárulhat a gazdasági függőség csökkentéséhez is (Max-Neef 1994). Thiele az emberiségnek a természettel szemben tanúsított ellenséges viszonyára hívja fel a figyelmet. A megbomlott viszony okát a szabadságról alkotott nézetekre vezeti vissza. Meglátása, hogy a szabadság fogalmának újraértékelése az egyetlen módja annak, hogy a természethez fűződő kapcsolatunkat módosítsuk. Heidegger felfogásából, mint az ökológiailag egyedül elfogadható alternatívából kiindulva Thiele amellet érvel, hogy a szabadság „a Lét megértésére való képesség állapota”, amelyet az elégedettség érzése alapoz meg. Maga az elégedettség mentes az uralom és a birtoklási vágy érzésétől és

olyan személyes viszonyt feltételez, amelyet sokkal inkább a gondnokság, mintsem a hasznosíthatóság attitűdje ad vissza (Thiele 1996).

Az általam vizsgált családok életének meghatározó eleme az önkortatózás. Mindennapi cselekvéseik során ezért igyekeznek a természeti folyamatokba nem beavatkozni, mellőzik a vegyszerek, valamint a mezőgazdasági gépek használatát. Gazdálkodásuk alapvetően önellátó gazdálkodás, még akkor is, ha nézetük szerint annak tiszta formája nem valósítható meg. Ezért ha elő is állítanak terményfelesleget, azt nem gazdasági önérdékből, a haszon maximalizálásáért teszik, hanem egyfajta cserekereskedelmet működtetnek általa. A biodiverzitás növelése és a térségi őshonos fajták előnyben részesítése szintén olyan stratégiák, amelyek a fenntarthatóság irányába hatnak, csökkentve ezáltal a „multik” árukínálatának való kiszolgáltatottságot:

Nem hiszem, hogy van olyan talaj, ahol minden megnő, amire igény van. Ellenben próbálunk annyit termelni abból, ami a területi adottságokból ki tudunk termelni, hogy azt tudjuk cserélni. Tehát van, amiből többet tudunk produkálni, mint amennyire nekünk szükségünk van, és akkor azt cseréljük.

Ami nagyjából az év egészére megvan, az a hús, amit megtermelünk. Ez végül is nyúlból, baromfiból meg disznóból származik. A zöldség az, amit még meg tudunk termelni: sárgarépa, krumpli. Na most ugye a jelenlegi gyümölcsfogyasztás az egy kicsit abnormális, amikor az ember télen szőlőt eszik, meg olyan almát, ami nem állna el odáig. Tehát az önellátás megvalósul, ha az igényeinket is korlátozzuk.

Megpróbálunk helyi oltványokat szedni és visszautletni azokat a fájtákat, amik beváltak. És ugyanez a zöldségek terén is. Tehát kipróbálni minél több természetesi módot és a legjobban beváltakat alkalmazni.

A biogazdálkodás, vagyis a vegyszerek mellőzése ugyan alapvető fontosságú az önellátó gazdálkodáson belül, megvalósítása azonban gyakran ütközik nehézségekbe. A globalizáció hatására megváltozott környezeti feltételek gyakran állítják válaszut elé a családokat:

Tehát olyan nincs, hogy nem használok vegyszert, meg nem használok műtrágyát, mert abban a típusú gazdálkodási módban, ahogy mi csináljuk, tehát ez a mostani falusias, tehát hogy be vannak az állatok rekesztve egy helyre, hogy egy adott kert az, amiben gazdálkodunk viszonylag kisszámú növény illetve gyümölcsfával, ez nem teszi azt lehetővé, hogy csak úgy

mindent vegyszer nélkül csináljunk. [...] A szomszéd például tavaly legyomirtotta a kertjét, de sikerült a miénket is beteritenie. És rájöttem, hogy ezt gyakorlatilag már évek óta csinálja. Tehát én abban az időben éltem, hogy hoppá, én teljesen bio-környezetben fogyasztom a bioélelmiszert, holott minden évben jól be volt gyomirtózva minden, csak nem tudtam róla.

A globalizáció-ellenesség az önellátó gazdálkodás egyik legfőbb hajtóereje. A civilizáció technikai vívmányai, a fogyasztói társadalomba kódolt növekedési kényszer, a média propagandagépezete által megszürt valóság és a természettudományok primátusa mind-mind olyan kihívások, amelyek legyőzendő akadályokként állnak a hetényi családok előtt. A globalizáció válságjelenségeire adott válaszok azonban sok esetben ellentmondással terheltek:

Az eredeti elképzelés azt hiszem az volt, hogy nekünk nem kell a civilizáció, mert zsákutcába vezet és hagyjuk az egészet a fenébe. Kivonulunk. De az évek megtanítottak rá, hogy ez lehetetlen. Nem vagyunk képesek mindent megteremteni magunknak.

Szerintem nem arról szól a fogyasztói társadalom, hogy mindenki jól érezze magát, mindenkinek meglegyen az, amire szüksége van, hanem egy elvakult, nem gondolkodó történetről van szó. Szerintem meg vannak vezetve az emberek, hogy mire van szükségük valójában. A jólét fogalma valójában egy illúzió.

Vannak jó lemondások, meg vannak nehéz lemondások. Mindig kérdezik, hogy hogy van nekem időm erre? Nagyon egyszerű a válasz: nincs TV-nk, nincs internetünk. Ez rengeteg időt takarít meg és erről szívesen mondom le. Ez elől is például nagyon menekültünk, az ilyen média elől gyakorlatilag. Ebből nagyon-nagyon sok idő felszabadul. Tehát ez egy jó lemondás. Aztán vannak olyanok, amelyek már kevésbé jók. Nem nagyon tudunk például nyaralni menni. Ez minden nyáron probléma.

Az önellátó gazdálkodás meghatározó vonása „a helyi szinten rendelkezésre álló természeti és emberi erőforrások” kiaknázása az éghajlatváltozás negatív hatásainak ellensúlyozása érdekében (Antal Z. – Botos – Leidinger 2009:4). Az általam vizsgált családok azáltal, hogy a helyi szintű élelmiszerellátásra összpontosítanak, akaratlanul is fellépnek a fogyasztói társadalomra jellemző növekedéskényszer, a kereskedelmi láncok monopolhelyezete, valamint az áruszállításból adódó környezeti terhelés ellen,

csökkentve ezáltal a közösségük kiszolgáltatottságának mértékét. A természet tudatos átalakítása az ember megjelenése óta a mindennapok állandó kísérőjelensége. A folyamat a piacgazdaság megjelenésével nyert új lendületet és a természeti erőforrások kiaknázásának ideológiai hátterévé lépett elő. A gazdasági élet szereplőinek naiv feltételezése – miszerint a piac logikája által az egész világ leírható, hogy a bennünket körülvevő életvilág „beárazható” – nemcsak napjaink leegyszerűsített világgépének kialakításáért felelős, hanem az éghajlatváltozás egyre nyomasztóbb következményeiért is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a válságjelenségek elleni harc – az államnak az energiaiparral és a multinacionális vállalatokkal való szoros összefonódása következtében – leginkább helyi szinten „vívható meg”, hogy az állam mint központi elosztórendszer nem képes többé a helyi érdekek megfelelő képviselésére. Ez a felismerés az, amely a Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok motivációja mögött meghúzódik, amely korábbi életmódjuk újragondolására készítette őket. A válságjelenségek láttán az állami problémakezeléssel szemben ezért felértékelődött a helyi szintű megoldások keresése. A lokális közösségek egyik alapvető tulajdonsága ugyanis, hogy „gyorsabban és rugalmasabban képesek válaszolni a természet változásaira”, a helyi tudásra támaszkodva pedig eredményesebb cselekvési tervek képesek kidolgozni a központosított elképzelésekhez képest:

Azt hiszem, már közhelyként működik az a gondolat, hogy cselekedj lokálisan. A helyi közösségnek az erősítését, illetve a helyi közösségi kapcsolatok kiépítését célozta meg leginkább. Azt hiszem a klímaváltozás volt a kiindulópontja. [...] És akkor nyilván nem az a megoldás, hogy nagy kamionokkal szállítjuk az ételt Olaszországból ide, hanem csináljuk meg magunknak.

Úgy, ahogy például mi egyénileg a családi életünkben törekszünk arra, hogy az önállóságot minél inkább megvalósítsuk, olyan értelemben a falu is egy ön-ellátásra alkalmas egység lehetne. Sőt, tulajdonképpen igazából egy ország szempontjából ezek az úgynevezett kisebb emberi közösségek, amelyek azért nagyobbak mint a család, lehetnének alkalmasak arra, hogy az ön-ellátást működtessék.

Önellátó gazdálkodás és identitáspolitika

Az önellátó gazdálkodás nemcsak az értékrend, hanem az identitás szintjén is jelentős transzformatív hatást fejt ki. Az életmódváltás kö-

vetkezében az értékek egyfajta szelektációs folyamaton mennek keresztül. Egyes értékek újrafogalmazódnak, míg mások újonnan érkezőként épülnek be a rendszerbe. A szelektációs folyamat lendületbe hozza az identitáspolitika folyamatát, amely sajátos igazolási mechanizmust működtet a maga reprezentációs gyakorlatain keresztül. Az eredmény: egy alternatív értékrend által indukált alternatív identitás kialakulása. Az újonnan létrejövő identitás valójában konstruált identitás, amely a hagyományos értékek, a paraszti gondolkodásmód adaptációján – és a helyi kényszerfeltételeknek, illetve az újonnan szerzett információknak megfelelő átfogalmazásán – keresztül tesz kísérletet olyan életmód feltámasztására, amely már generációk óta kiveszett a falusi társadalomból, vagy legalábbis jelentős mértékben átalakult.

A reprezentációs gyakorlatok diszkurzív jellege (vagyis az újonnan megszülető identitás önartikulációja a különféle cselekvésmódokon keresztül) az identitáspolitika meghatározó aspektusa. A diszkurzív jelleg további következménye, hogy az identifikáció valójában egy soha véget nem érő folyamat, amely a lehetőségek tárházának széles keretrendszeréből bomlik ki, gyakorlati beteljesülése során pedig kijelöli az identitás szimbolikus határait. Az új identitás megszületése egyfajta elkülönböződés, amely kizárólag az egyénnek a *másikhoz* fűződő kapcsolatán keresztül értelmezhető (Hall 1996:1-5). Az identitás kialakulása tehát egy kétpólusú viszonyrendszer eredménye, amely az egyén és a kulturálisan idegen *másik* által uralt tér metszetében konstituálódik. A különbségek jelentőségének túlhangsúlyozása azonban veszélyeket is rejt magában. Grossberg meglátása, hogy mivel a modernitás az identitáspolitikai történéseket többnyire politikai, azon belül is posztkoloniális kontextusban próbálja megragadni, és alapvetően a különbségből (a gyarmatosító hatalom és a kolonizált lakosság közötti feszültségből) vezeti le az identitást, vizsgálódása ezért a különbség természetének feltárására és az identitáshoz fűződő kapcsolatának elemzésére irányul. Ez a stratégia pedig inkább a harag politikájának kedvez (Grossberg 1996:93-97). A szubjektum kiegyensúlyozottabb pozíciójának visszaállítása ezért fontos lépés lehetne az identitás eredményesebb megértése felé, annál is inkább, mert az identitáspolitika relevanciája a mindenkori központi hatalom kényszerítő erejétől messze eső régiókban, a mikroközösségek lokális szintjén sem elhanyagolható.

Az interjúalanyaim által képviselt identitáspolitikai program szemléletesen tükrözi mindazokat a nehézségeket, amelyeket a modernitás társadalmi változásai hívtak életre. A modernitás, miközben „megszilárdította az egyéni és kategorikus identitásokat, valamint az önazonosság megerősítésére tett erőfeszítéseket” (Calhoun 1997:99), problematikusá tette ugyanakkor azok elismerését. Pedig az elismerés az identitás lényegi alkotóeleme. „Bármikor és bárhová nézzünk is, a szubjektivitást leginkább programként érthetjük meg, amely sohasem tökéletes, amely mindig változik”, és amely „az önfogadás és a mások általi elismerés egymással összefüggő problémáit foglalja magába” (Calhoun 1997:104). Ezzel magyarázható mindazoknak a próbálkozásoknak a kudarca is (táncházi, helyi piac szervezése), amellyel interjúalanyaimnak szembesülniük kellett. A korábbi helyzet meglátásuk szerint megfordult: a faluba érkező értelmiségiek ugyanis sokszor nagyobb mértékben képviselik a hagyományos értékeket, mint maga a falu őslakossága, amely inkább a városi életmódot tekinti követendő mintának. Ezért is fogadják gyakran értetlenséggel, gyanakvással az újonnan betelepültek kezdeményezéseit:

Idejöttünk egy faluba Magyarországon, letelepedtünk egy olyan közösségbe, amiről azt gondoltuk, hogy nagyjából úgy működnek, ahogy mi megálmodtuk, hogy a falvak hogyan élhetnek Magyarországon. És kiderült igazából, hogy ez már nem így van. Az az idea, amiben mi gondolkodtunk, az nem találkozott igazán annyira a valósággal.

A beköltözőtötteket inkább ilyen gyűtmentnek tartják, akik hozzák az újdonságaikat. Nem biztos, hogy fontosnak tartanák a saját életükben, hogy a gyűtmentek határozzák meg azt, hogy nekik milyen programok legyenek. Nagyon szereti, vagy részt vesz – inkább így mondom – a falu lakossága a minden évben megtartandó, réges-rég óta bevált programokon. De az újabb dolgokra nem annyira vevők.

Mindezek a körülmények a posztmodern identitások ingatagságára, befejezetlenségére hívják fel a figyelmet, és „megmutatják, milyen összetett viszonyban állnak egymással az identitásteremtő tervek, a társadalmi körülmények és a személyes lehetőségek” (Calhoun 1997:101-102). A Hosszúhétenyen letelepedett értelmiségiek mozgásteret meglehetősen behatárolt. Kapcsolataik az őslakosokkal korlátozottak, ezért is törekednek inkább saját közösségük megerősítésére, amelyben boldogulásuk zálogát látják:

A faluban a kooperáció nem annyira jellemző az őslakosok és a beköltözők között. Tehát akik beköltöznek, azok inkább egymás között tudják tartani a kapcsolatot és a régi falusiak pedig szintén megpróbálnak egymás között érintkezni.

A falusiak eléggé bezárkóznak és nehéz így velük kapcsolatot tartani. Illetve nem is biztos, hogy a bezárkózás, valószínűleg bennünk is van hiba. Érdekes, hogy ez a guba a gubához, suba a subához című dolgoz ez nemcsak a párkapcsolatok, de a barátságban is nagyon érezhető. Valószínűleg más rétegből is származunk. Nehéz így az átjárás a szociális rétegeken belül.

Az önellátó gazdálkodáson belül nemcsak átértékelődnek az intenzív mezőgazdaság eszköztárába tartozó termelési módok, ember, gép és termőföld kapcsolata, hanem új értelmezést nyer a paraszti gazdálkodás hagyományos formája is. A parasztság hagyományos rendje Erdei Ferenc meglátása szerint „a kezdetleges technikai eszközöknek és módszereknek a társadalmi formája volt”, amely az egyént a természettel való szembenállásában fogalmazta meg, az emberi erőforrásokat pedig teljes terjedelmükben közvetlen, „földközeli” munkára fogta (Erdei 1941:40-41). A technikai forradalom hatására a paraszti társadalom jelentős átalakuláson ment keresztül. Bár a rendi formák felbomlása nem volt teljes és a technicizáltság foka is messze elmaradt a városokhoz képest, Erdei mégis jelentős előrelépésként értékeli a végbement változásokat. Ezek eredményeként a parasztság bekapcsolódhatott a piacgazdaság véráramába (Erdei 1941:43-44).

Vörös Antal a paraszti gazdálkodás elmaradottságának okát szintén a feudális kötöttségek továbbélésében látja. Elemzésében a feudalizmusra jellemző gazdálkodási rendszer mint a fejlődés gátja jelenik meg, amely „nemcsak kevés munkát követelt a termelőtől, hanem kevés termelési szakmerezetet is” (Vörös 1984:300). A hagyományos gazdálkodási mód alapja a szerző szerint a háromnyomásos gazdálkodás volt, amelyre egy teljes életmód épült. A háromnyomásos gazdálkodás nemcsak a családi munkaszervezet alakulását határozta meg, hanem befolyással volt a rokonsági rendszerre, a társadalmi cserekapcsolatokra, de még az öltözködési szokásokra is (Vörös 1984:300-303).

Interjúalanyaim nézőpontja azonban jelentősen eltér a társadalomtudományi nézőponttól. Meglátásuk, hogy a modernizációs változásfolyamat egyfajta pusztulástörténet, amely felborította a természetközelség hagyományos viszonyrendsze-

rét, természet és társadalom korábbi harmonikus együttélését és ezzel együtt a falusi társadalom belső rendjét is. A piaci viszonyok térhódításával előtérbe került az árutermelés – kiszorítva az önellátás korábbi gyakorlatát. A paraszti háziipar elvesztett, a specializáció következtében pedig a monokulturális termelés mód vált meghatározóvá. Ezzel párhuzamosan növekedett a települések kiszolgáltatottsága. Az önellátó gazdálkodásban számos gyakorlati tevékenység nyer új formát. Noha például a kézi erővel végzett munka mint a paraszti értékrend központi kategóriája (Jávor 1989:142) ismét meghatározó szerephez jut a különböző munkafolyamatokban, már korántsem követi azt az önkiszákmányoló morált, mint ami a falusi népeiséget korábban jellemezte. Az általam vizsgált családok életében a szórakozás, a rekreációs tevékenységek – színház, mozi, könyvek, internet – iránti igény is megtalálható:

Az idők során számomra az vált nyilvánvalóvá, hogy nekem nem működik az, hogy ezt az életformát így éljem, ahogy ezt most hagyományos értelemben el tudjuk képzelni. Hogy azon fáradozunk reggeltől estig, hogy megeremtsük a saját szükségleteinket kielégítendő, mindenféle szórakozási lehetőségről lemondva, mert arra vagy anyagi lehetőség nem jut, vagy időkeret nem jut. Ez az egyik, hogy fontos az, hogy időnként el tudjunk tölteni időket, amit mi szórakozással töltünk. A másik pedig, ami számomra nyilvánvalóvá vált, hogy énnekem a legfontosabb az, hogy a technikák közül megismerjek nagyon sokat, amiket régen alkalmaztak. Gondolok például itt a ...ha a gabonáról beszélünk, akkor a gabonának az aratását meg tudjuk csinálni kézzel, de nem feltétlenül gondolom azt, hogy én minden évben kézzel szeretném kaszálni a gabonámat.

Ami nagyon nehéz, és amivel még páran küzdenek az a gabona, illetve kenyérellátás. Az azért egy nagyon nagy munka, azt beláttuk, ahogy így belekezdünk. Én is az elején még csatlakoztam. Együtt arattunk, kaszáltunk, de az egy irgalmatlan munka. Tehát ott azért, hogy gépesítve lettek bizonyos fázisok, az nagyon nagy előny.

A közösség megerősítésének igénye nemcsak a különféle társas összejövetelek szervezésében mutatkozik meg, hanem olyan vállalkozásokban is, mint például közös búzaföld, amelyet együtt művelnek meg, vagy egy közösen vásárolt malomgép, amelyet a családok felváltva használnak. A mindössze egy évet megélt helyi piac létrejöttének legfőbb motivációja szintén a helyi szintű termelés és kereske-

delem előmozdítása volt. Ebben a kezdeményezésben természetesen bárki bekapcsolódhatott a település lakói közül. Míg azonban az elképzelés magját alkotó családokat elsősorban világnézeti megfontolásaik motiválták, addig a település őslakosságát inkább a jövedelem-kiegészítés lehetősége foglalkoztatta.

A piac sorsának különlegessége, hogy igazán elvételvélemény nem fogalmazódott meg vele szemben. Sokkal inkább egy erőteljes érdektelenség alakult ki körülötte, amely végül „kifulladásához” vezetett. A kezdeményezés nem volt hivatalos, az önkormányzat a piac működését csak hallgatólagosan támogatta. Ennek következtében nem volt mögötte olyan szervezési, infrastrukturális háttér sem – leszámítva a művelődési ház udvarát, ahol a piac végül helyt kapott –, ami esetleg a sikeresebb marketinghez, a helyi és a környező településeken élő lakosok érdeklődésének felkeltéséhez hozzájárulhatott volna:

A piac az egy kezdeményezés volt, ami sajnos elég gyorsan lecsengett. Önmagától most a piac sajnos tényleg életképtelen faluhelyen. Gyakorlatilag mindenki bejár áruházakba, akinek nincsen. Gyorsabban, olcsóbban megszerzi, és nagyobb választék van. A helyi piacon nem sikerült ezt megvalósítani. Ritkán volt, rossz helyen volt és kellett volna egy ember mögé, aki ezt folyamatosan propagálja.

Összefoglalás

Tanulmányomban az önellátó gazdálkodás, mint sajátosan posztmodern értékrend összetevőinek, és az identitásra gyakorolt hatásának bemutatására vállalkoztam, különös tekintettel azokra a folyamatokra, amelyek a Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok identitáspolitikai törekvéseit jellemzik. A családok által revitalizált „tradicionális” értékrend segítségével igyekeztem rávilágítani mindazokra a strukturális jellegzetességekre, amelyek a modernizálódott falu értékrendjével való kölcsönhatás során jönnek létre. Végezetül pedig szerettem volna felhívni a figyelmet az émikus pozíciónak az egyéni interpretációk kialakításában betöltött szerepére, mind a metanarratívák, mind pedig a lokális összefüggések szintjén.

Az önellátó gazdálkodás nem egyszerűen életmód-stratégia, amely az éppen aktuális élethelyzetre reflektáló cselekvésmódok esetleges kombinációjából áll össze, hanem meghatározott értékek integrált rendszere, amely szerves egész alkot és a családok mindennapi életének valamennyi területén érezteti hatását. Alapvetően a modernitás vál-

ságjelenségei hívják életre, merítési mélysége azonban mind a történeti távlat, mind pedig a szellemi hatóerők terén jóval meghaladja a korszak dimenzióit. Az önellátó gazdálkodás a hagyományos paraszti társadalom értékrendjének revitalizációján és újrafogalmazásán keresztül a modernizálódott falu szociokulturális környezetének megfelelő identitást hoz létre, amely a különféle reprezentációs gyakorlatok (biogazdálkodás, termékcseré, helyi piac, táncház) segítségével próbálja elismertetni a faluba betelepült családok létjogosultságát egy többségben modernitás uralta térben.

Bár a családok által vallott értékek koherens rendszerre állnak össze, identitáspolitikai törekvéseiket, reprezentációs gyakorlataikat törésvonalak szabdadják. A családok mozgástere meglehetősen behatárolt. Személyközi interakcióik a település őslakosságával korlátozottak, kapcsolati hálójuk is leginkább a saját közösségük tagjaira terjed ki. Voltak ugyan olyan alkalmak, amelyek során a helyi társadalom és a betelepült értelmiség reprezentációs gyakorlatai összekapcsolódtak, mivel azonban ezek az érintkezési formák leginkább identitáspolitikailag motivált események voltak (táncház, helyi piac), rövid időn belül kifulladás, és nem voltak képesek feloldani a két csoport közötti kulturális idegenség problematikáját. A helyzet különlegessége, hogy a családok sem törekednek a település hagyományainak, kulturális jellegzetességeinek az elsajátítására, sőt, számos esetben ők maguk próbálnak meg példaértékű magatartásformákat kommunikálni a többségi társadalom irányába.

Hasonló „töredezettségre” bukkanhatunk a saját csoporton belüli identitások vizsgálatakor is. Az önellátó gazdálkodás ugyan valamennyi család identitásának meghatározó eleme, annak egyéni interpretációja azonban magas fokú diverzitást mutat, és számos egyéni vonással (keresztény vallásosság, panteizmus, permakultúra) egészül ki.

Felhasznált irodalom

- Anderson, B. 1989 Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. *Janus* VI (1):3-12.
- Antal, Z. – Botos, B. – Leidinger, L. 2009 *Éghajlatváltozás és a helyi szintű cselekvés lehetőségei*. (On-line) <http://klimabarát.hu/system/files/Eghajlatvaltozas-helyi-szinten.pdf> [2011. május]
- Baudrillard, J. 1996 A szimulákrum elsőbbsége. In Kiss Attila Attila et al. szerk. *Testes Könyv I.* Szeged. Ictus, 161-193. <http://www.fajltube.com/irodalom/konyvek/Jean-Baudrillard-A-szimulakrum91548.php>
- Bauman, Z. 2001 Identitás és globalizáció. *Magyar Lettre International* 42. ősz, <http://lettre.c3.hu/>
- Boyer, Ch. M. 1988 The Return to Aesthetics to City Planning. *Society*, Volume 25. Issue 4:49-56.
- Calhoun, C. 1997 Társadalomelmélet és identitáspolitikák. In Zentai Violetta szerk. *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris, 99-114.
- Clifford, J. 2000 Taking Identity Politics Seriously: The Contradictory, Stony Ground... In Paul Gilroy – Lawrence Grossberg – Angela McRobbie eds. *Without Guarantees: Essays in Honour of Stuart Hall*. London. Verso Press, 94-112.
- Derrida, J. 1997 *A másik egy nyelvűsége, avagy az eredetprotézis*. Pécs. Jelenkor Kiadó.
- Edgerton, R. B. 2000 Traditional Beliefs and Practices – Are Some Better than Others? In Lawrence E. Harrison – Samuel P. Huntington eds. *Culture Matters*. New York. Basic Books, 126-140.
- Erdei, F. 1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin Társulat.
- Erikson, E. H. 1991 Az életciklus: az identitás epigenezise. In *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 437-498.
- Gergely Gy. 2009 A hazai zöld civil szerveződések szerepe, lehetőségei a helyi környezeti konfliktusok megoldásában. Stratégiai perek: szűkülő mozgástér? *Tér és társadalom*, 23. évf. 3:161-171.
- Grossberg, L. 1996 Identity and Cultural Studies – Is That All There Is? In Stuart Hall and Paul du Gay eds. *Questions of Cultural Identity*. London. SAGE Publications, 87-107.
- Foucault, M. 2000 A tudományok archeológiájáról. In Sutyák Tibor szerk. *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen. Latin Betűk, 169-199.
- Hall, S. 1990 Cultural Identity and Diaspora. In Rutherford, J. ed. *Identity: Community, Culture, Difference*. London. Lawrence and Wishart, 222-237.
- Hall, S. 1996 Introduction: Who Needs Identity. In Stuart Hall – Paul du Gay eds. *Questions of Cultural Identity*. London. SAGE Publications, 1-17.

- Hall, S. 1997 A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest, Láthatatlan Kollégium – Osiris, 60-85.
- Harvey, D. 1990 A tér–idő sűrűsödés és a posztmodern állapot. *Café Babel* 52. (2006) 91-104.
- Heidegger, M. 2007 *Lét és idő*. Budapest, Osiris.
- Hoppe, H. H. 2001 *Introduction to Democracy, The God That Failed*. (On-line) www.mises.org/hoppeintro.asp (2011. június)
- Hsu, F. L. K. 1968 *The Study of Literate Civilizations*. New York. Holt, Reinhart and Winston, 40-83.
- Inglehart, R. – Baker, W. 2000 Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, Vol. 65 (February) 19-51.
- Jávor, K. 1989 A család, a szerepek és az identitás alakulása falun. In Niedermüller Péter – Váriné Szilágyi Ibolya szerk. *Az identitás – kettős tükröben*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 141-173.
- Jameson, F. 1992 *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, Duke University Press.
- Kluckhohn, F. R. – Strodtbeck, F. L. 1961 *Variations in Value Orientations*. Evanston, IL: Row, Peterson.
- Köpping, K. P. 2004 Az etnográfia a hitelesség és a performativitás határmezsgyéjén. Vita Simmellel. In Biczó Gábor szerk. *Az idegen: variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai, Debrecen, 61-80.
- Leopold, A. 2000 Föld-etika. In Lányi András szerk. *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest, Osiris, 103-116.
- Max-Neef, M. 1994 Emberi léptékű gazdaság. *Liget* 7(10):69-77.
- Redfield, R. 1953 *The Primitive World and Its Transformation*. New York, Cornell University Press, 84-110.
- Thiele, L. P. 1995 Természet és szabadság. A mélyökológia és a társadalomökológia bírálata Heidegger alapján. *Liget*, 9(10):8-18.
- Vörös, A. 1984 A paraszti gazdálkodás, életmód és mentalitás változásai (1850–1914). In Hoppál M. – Szecskő T. szerk. *Életmód: modellek és minták*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 297-309.

AMBROZIAS
HALKATILAN

1994 *AMSTERDAM

TABU, TABUDÖNTÉS, TABUIZÁLÁS

Absztrakt

Tanulmányom témája egy olyan társadalmi jelenség, kommunikatív állapot vizsgálata, amelynek definiálása, értelmezése, működése ambivalens és nehezen érhető tetten a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor társadalmi kódrendszerünknek szinte axiomatikus módon része: a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és mechanizmusai, különösen a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében tapasztalható reflexiók terében. Tabuknak minősülnek mindazon cselekvések, fogalmak, tárgyak, testek, szavak, amiket tilos megtenni, kimondani, érezni, tudni és érinteni, miközben minden megtehető, kimondható, érezhető, felismerhető és megérinthető volna: vagyis a bennünk és körülöttünk élő tabukról készítem rövid áttekintést. Mit is lehet ebből tanulni? Például megismerjük, hogy előítéleteink egy része hogyan formálódik, milyen mechanizmusok alakítják és hogyan alakíthatóak. Megtanuljuk, hogy hogyan kell és lehet kérdéseket és válaszokat megfogalmazni olyan társadalmi vagy személyes események kapcsán, amelyekről sokan félnek vagy tartanak. Megtanuljuk, hogyan vállaljuk, képviseljük saját magunkat, és hogyan érvényesülünk jobban a világban.

Abstract

The subject of this study is a social phenomenon and communicational condition which is ambivalent in its definition, interpretation and operation and difficult to capture in everyday communication, but which is, at the same time, almost an axiomatic part of our social code system – taboos of the modern age, their presence, emergence, as well as the reasons and mechanisms of their operation, particularly in the reflective space experienced in the context of university students aged between 19-25.

I qualify as taboo all of those actions, concepts, objects, bodies or words which must not be done, spoken, felt, known or touched while in fact all of them could be done, spoken, felt, recognised or touched. In other words, what I am offering is

a brief review of the taboos that are alive in and around us today.

As for what can be learned from all of this? For instance, we can learn how some of our prejudices are developed, what sort of mechanisms shape them and how they can be altered. We can learn how one can formulate questions and answers in the context of social or personal events which many people regard with fear or concern. And we can also learn how to champion and represent ourselves or how to get on better in the world.

„...akik elárulták az irracionális számok létezésének titkát, mind egy szálig elpusztultak egy hajótörésben. Az alaktalannak és a kimondhatatlannak rejtve kell maradnia, akik pedig fellebbentik a fátylat, halálnak fiai...” (Proklosz)

Bevezetés

Tanulmányom témája egy olyan társadalmi jelenség, kommunikatív állapot vizsgálata, amelynek definiálása, értelmezése, működése ambivalens és nehezen érhető tetten a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor társadalmi kódrendszerünknek szinte axiomatikus módon része: a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és mechanizmusai, különösen a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében. Értelmezésem (vázlatosan) bemutatja a társadalomtudományokban tabuval foglalkozó kutatók munkáit, és elsősorban a tabu fogalmának legújabb kori jelentésére, alkalmazására koncentrálna, mindenekelőtt arra, hogy a különböző – a rendkívül széles tipológiarendszerekből csak néhányra szűkített – tabufajták hogyan vannak jelen és milyen szerepet játszanak életünkben. A tabu kétségtelenül inter- és multidiszciplináris téma, szinte nincs olyan társadalomtudomány, amelynek ne lenne hozzászólása, ne szeretné a saját definíciós keretébe beilleszteni a fogalmat, értelmezni annak működését. Írásomnak viszont nem célja, hogy felsorolja az összes tabutipológiát, amelyek valamilyen összefüggésben megjelennek/megjelenhetnek a mai magyar társadalomban, hiszen nem a tabu fogalomtörténeti szerepére koncentrálna, hanem elsősorban azon tabuk kommunikációs aspektusaira, amelyek

az itt ismertetett kutatásban hangsúlyt kapnak. Ezekhez elméletileg közelítve, értelmezni kívánom a tabu jelenlegi társadalmi-közösségi funkcióját és jelentőségét a mindennapi kommunikációban, valamint működési mechanizmusának társadalmi/közösségi szabályszerűségeire összpontosítok. Az alábbiakban arra is választ keresek, hogyan van jelen ez – a különböző diszciplínákban részletesen elemzett – állapot a mai magyar társadalomban, a társas interakciók egy tipikus hányadában, s milyen módon alakult át a jelentése és jelentősége napjainkban.

Írásom elméleti fejezet egy kutatás során részletesebben vizsgált közösség tagjainak reflexióihoz, vagyis azon 19–25 év közötti egyetemi hallgatók köréhez, akik az elmúlt öt évben az általam tartott és moderált kurzus résztvevői voltak.¹ A vizsgálat elemzési területe az órai interaktivitás, a releváns szakirodalom megismerésén és moderált átbeszélésén túl a 20. század és legújabb kor műalkotásainak, valamint különböző multimédiás produktumoknak, performanszoknak, fotóknak megismerése és – kifejezetten nem esztétikai tartalmú, hanem az esetleges tabutémák felismerését támogató – elemzése. A cél ezzel az volt, hogy megvizsgáljam, vannak-e számukra tabuizált témák, és amennyiben igen, milyen hatással vannak a tabuk felismerésére és/vagy megdöntésére, saját használatára vagy fogalomváltozásainak követésére. Egyik hipotézisem az volt, hogy a művészeti alkotások, ábrázolások, plakátok, képek, performanszok alkalmasak a létező tabuk felszínre hozására, elmozdítják a bebetonozott tabukat. Vagyis azt vizsgáltam, hogy az implicit közös tudás, amely gyakran ki nem mondott feltevéseken alapul, hogyan alakul át explicitté egy konkrét tabu esetében, hogyan formálódik nyilvánosan feldolgozhatóvá, szélesebb társadalmi közösségben megmutathatóvá, vállalhatóvá; esetleg szokássá és mindenki által időszakosan konszenzusosnak tekintett viselkedésformává, elfogadott társadalmi tényezővé.

Választ kerestem arra, hogy a kialakult vagy meglévő tabuk megítélésében, értelmezésében és használatában a szóban meghatározott tabunak – vagy épp nem tabunak – definiált társadalmi jelenségnek (mint például az erőszak, a testiség, az

öregség vagy a melegség ábrázolásának) dekodolása megváltozik-e és hogyan azáltal, hogy a műalkotások segítségével vizualizáljuk, avagy változik-e ahhoz képest, ahogy a valóságban, tehát a műalkotásoktól elkülönített hétköznapi életben látjuk. További állításom, hogy a művészek és alkotásaik nemcsak arra hívhatják fel a figyelmet, illetve adhatnak választ, hogy melyek az adott társadalom tabui, hanem általuk előmozdítható a tabu alatt álló témák nyilvános tárgyalása, amivel megkönnyíthetik az elhalt diskurzusok folytatását – mint például az idegengyűlölet, erőszak, társadalmi traumák és problémák –, továbbá értelmezhetővé teszik az előítéletes magatartásformák kialakulásának, létezésének okait. A műalkotások leginkább reflektívek a tabukkal kapcsolatos ábrázolásaikkal összefüggésben, vagyis már létező tabukat implementálnak. S jóllehet alkalmasak lennének arra, hogy tabuként jelenítsenek meg addig nem realizált társadalmi képleteket, ezzel az inverz teremtő jelleggel mégsem találkozhatunk a művészet története során.

Társadalmi szinten ma már nehéz klasszikus értelemben vett tabukat² találni, miközben a történelem folyamán a különböző társadalmi formációkban (csoportokban, rétegekben, vallásokban, szubkultúra-közösségekben, lokalitásokban stb.) a tabuk társadalmi szinten voltak meghatározottak és ismertek is. Generációkon keresztül öröklődtek – egyfajta normatív hagyományként –, és különböző legitim intézményrendszereken keresztül interiorizálódtak: például egyház, vallás, oktatás, mesék, a mindenkori népi pszichológia, vagy a legújabb korban a tömegkommunikáció intézménye révén. Ezeket a csatornákon vált mindenki számára egyértelművé, hogy az adott közösségben, társadalomban mi tekinthető tabunak. Ez az „egyértelműség” a 17–18. században a polgári társadalom kialakulásával, a protestantizmus terjedésével kezdett megváltozni. A 20. században, főleg a második világháborút követően Európában, Magyarországon pedig leginkább a rendszerváltozás után átalakult – fellazott – az a korábban tapasztalt taburendszer, amely egy adott társadalmi formációra és ennek révén vagy hatására az egész társadalomra érvényes volt. Ez az elgondolás azt feltételezi, hogy mikroközösségekben, szubkultúrákban, családokon belül viszont egészen más viszonyulási formák, magatartásminták találhatók ugyanazon viselkedésmódot, szokást, normát, tilalmat illetően. Az egyén és kisközösségek

1 A BME Szociológia és Kommunikáció tanszék kurzusának címe: *Kommunikációs elemzések: a titok és tabu működésének társadalmi mechanizmusai*. A tárgy féléves, a kurzuson részt vevő hallgatók összlétszáma 164 fő. A hallgatók 90% azzal a tapasztalattal és véleménnyel kezdte el a kurzust, hogy ma már jellemzően nem léteznek tabuk sem az ő életükben, sem a szűken értelmezett társadalmi közegekben.

2 A klasszikus tabukat a következő fejezetben tárgyalom részletesebben.

szintjén megélt, de sokszor némán – megbeszélések, nyílt mintakövetések nélkül – interiorizált tabuk és az ezzel párhuzamos aktív viselkedési mechanizmusok olyan helyzetet teremthetnek, amelyben a társadalmi-kulturális-tudományos diskurzusokban elinduló folyamatok megrekedhetnek, mert nincs a tabuk terhe alól érdemben „felszabadított” és beszélgetésre nyitott befogadó közegük, avagy nincs közvetlen visszahatásuk, kontrolljuk a kommunikáció rétegzett színterein.

Alábbi megközelitésem először definiálja, változatok bemutatásával megfogalmazza a tabu és tabuizálás aktuális fogalmát – a tudományban már korábban tárgyalt definíciókat is ide értve –, ennél fogva minél pontosabban igyekszik meghatározni kialakulásának folyamatát, működésének szabályszerűségeit. Mint az kiderül az alábbiakból, 1989-től kezdve a nyilvánosság határai (intézményes, szemléleti, interakciós tereket tekintve is) érezhetően módosultak. Témává válhatott sok, korábban tiltott társadalmi jelenség, probléma, esemény: 1956 mint történeti problematika, a szegénység, a homoszexualitás, a holokauszt ténye stb. Általánosságok szintjén, e fogalmak létének és funkcionyerésének terén elindulhatott a szabadabb gondolkodás, párbeszéd és olyan témák közösségi szintű legalizálása, amelyeket a hatalmi struktúrákból, hivatalos állami ideológiából fakadóan korábban közmegegyezéssel elhallgattak, és amelyeket sokszor a családon belül sem lehetett megbeszélni. Ezek a fogalmi legitimációk és értelmezési határmódosítások nem biztosítottak és ma sem biztosítanak teljes játékteret a nyilvános diskurzushoz. Előljáróban egy példát említek: ahhoz, hogy a holokausztról szélesebb társadalmi diskurzus formálódjon, a társadalomban ki kellett volna alakítani egy nyitottabb kommunikációs bázissal rendelkező emlékezetpolitikát, amely alaposabb ismeretet biztosíthatott volna a népiattal, a holokauszttal kapcsolatban. Az ELTE pszichológiai kutatása szerint (Kovács 2012:182) a családok kétharmadában soha nem beszélnek a holokausztról vagy a kommunizmusról, sőt a holokauszttagadás, a történetek relativizálása és trivializálása tovább taszítja a témát és az erről folyó közös gondolkodást a „néma ügyek” csoportjába. Hagyományos – azaz teljes – tabuizálásról nem beszélhetünk, de tapasztalható, hogy a legtöbb embert a téma említése még mindig kényelmetlenül érinti, elfordulásra, témaváltásra készteti, vagy ellenkezőleg: szándékolt tabudöntésre vállalkozik, ha a közfelfogás képzetét egyéníti, átéli és kivetíti.

A közgondolkodási és korosztályi értelmezési mező leképezéséhez elsősorban azok körében kutattam, ahol stabilan tartja magát az a preconcepció, hogy ma már nem léteznek tabuk: a 19–25 év közötti egyetemista hallgatók körében. Tapasztalatom szerint ebben a társadalmi csoportban – noha immár rendelkezésre állnak azok az eszközök, amelyek segítségével feloldhatják, megbeszélhetik, értelmezhetik a tabunak vélt eseményeket, cselekvéseket, dolgokat, elérhető forráskutatások, adatbázisok, kiállítások, szakkönyvek és levéltári anyagok vagy memoárok egyaránt – több olyan tabu is aktív, amelyek a rendszerváltás és az internet használatának elterjedése előtt is jelen voltak a társadalomban. Azaz nem egyértelműen a jelenkor képzetét alakították ki őket, hanem kulturális, morális, mentális örökség formájában vették-vehették át, s a jelen körülményei inkább csak ráerősítettek ezekre. Fontosá válik – és a kutatás perspektívái szempontjából is lényeges kérdés marad –, miként öröklődnek, alakulnak át, közvetítődnek, rendeződnek, csoportosulnak, osztódnak vagy kumulálódnak ezek a tabuk egy-egy másik korszakban és társas környezetben... Ennek – az írásomon messzire túlívelő – kérdéskörnek érdemi kibontása azonban már nem vállalása, nem része az alábbi kutatói összegzésnek.

A „tabu” kifejezés jelentése és jelenléte a társadalomtudományokban, mindennapokban

A „tabu” kifejezés elméleti és tudományos megközelítése a társadalomtudományokban

A tabufogalom kvintesszenciája a különböző tudományágakban – elsősorban a szociológiában, pszichológiában, antropológiában, nyelvészetben – az, hogy a tabuk rendszerint olyasmire vonatkoznak, amit tilos megtenni, kimondani, érezni, tudni és érinteni, miközben megtehető, kimondható, érezhető, felismerhető és megérinthehető volna. A tabuk határokat jelölnek ki a cselekvés, a beszéd és a gondolkodás számára (Kraft 2004:10), vagyis kerülendő bizonyos tárgyi vagy szellemi dolgok, intézmények, témák és összefüggések érintése vagy bármilyen ezekre irányuló cselekvés.

Nyilvánvaló, hogy a tabu kifejezés ma használt jelentéseinek kevés közül van a tonga nyelv eredeti tabufogalmához (ez az ausztrónéz nyelvcsaládba tartozó tongai nyelvjárásban egyfajta szóbeli törvénykódexet jelentett, amelyet a mitikus erőbe ve-

tett hit, rituálisan szabályozott cselekvés miatt tartottak be). A legtöbben, akik használják a fogalmat, talán ismerik tongva nyelvű alapjelentését, illetve azt a jelentéskört, amely az európai nyelvekben a tilalommal védett fogalmak révén még hozzátapadt. Az *Encyclopedia Britannica* az alábbi jelentést adja meg elsőként: a tabu „valami megérintésének, kimondásának vagy megtételének tilalma, valamely természetfeletti erőből származó azonnali megtorlástól való félelem miatt”. Írásomban olyan tabu-fogalom-értelmezés szükséges, amely az ugyanitt (*Encyclopedia Britannica*) említett második alapjelentést követi: a tabu „a társadalmi szokás által megkövetelt vagy védekező lépésként előírt tiltás”. Ez alapján a tabuk a modern társadalomban a társadalmi kódrendszer azon részét alkotják, amelyek meghatározzák a nemkívánatos cselekedeteket és viselkedésmódokat (Zollner 1997:25-26), megszabják, mi az, amiről az ember nem beszélhet, vagy amiről csupán meghatározott módon kommunikálhat.

A tabu kifejezésen tehát tettekre vonatkozó negatív előírásokat is értünk (mi az, amit az ember nem tesz), valamint anti-témákat (amiről nem beszél), és olyan témákat, amelyek bizonyos nyelvi etikettet kívánnak meg (amiről csak bizonyos módon beszél).

Antropológia, pszichológia, szociológia

A tabu konstruálódását eredetileg az antropológia és a szociológia tárta fel. A 19. század végéig úgy vélték, hogy a tabu csupán a természeti népekhez köthető. Boglár Lajos szerint (2005:9) az antropológiai monográfiák mind azonos felépítésűek: a létfenntartási módszerektől a rokonsági rendszereken át a vallási képzetekig a kultúra és a társadalom alapvető összetevőit követik. Edmund Leach – kissé elnagyolt – megállapítása szerint (1996:13) az antropológiai elmélet tetemes részének fő kérdése az, hogy a tabu fókuszpontjában miért éppen az ott lévő dolgok állnak, és hogyan válnak a tabuk/tiltások ésszerűvé.

A pszichológiában a neurózis okát kutatva Freud (1990) ismerte föl, hogy a primitív népek lelkiülete nagyban hasonlít a neurózisos beteg gondolatvilágához – ugyanis mindkettőben a tiltások által kiváltott félelmek, szorongások munkálkodnak, s ezek jellemzik a tabut is. Freud úgy véli, hogy amennyiben valaki megérinti vagy megsérti a tabut, maga is azzá válik, tehát kerülendő lesz a többi ember számára. Kutatásai rámutattak: a tabu egy-egy

társadalomban olyan erősen él, hogy eszménnyé, hagyománnyá válik.

Eliade az *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok* című könyvében (2005:15) rémregénynek nevezte a *Totem és tabut*. Írásában arra hivatkozik, hogy a freudi állítások olyan, nem megalapozott feltételezésekre épülnek, amelyekre már a kortárs etnológusok is figyelmeztetően reagáltak. Már Frazer felhívta a figyelmet *Az Aranyágban* (magyarul 1993) arra, hogy nem minden vizsgált nép ment át a totemikus szakaszon, így irreális a totemisten szertartásos megőlése. Freud azt tartja, hogy Isten nem más, mint a szublimált fizikai apa, ezért a totemikus áldozatban magát az Istent ölik meg és áldozzák fel. Az apa-isten leszúrása az emberiség eredeti bűne.

Freud a *Totem és tabu* bevezető részében a wundti fogalom meghatározására hivatkozik, mely szerint:

„a tabu a primitív népek démonikus hatalmában való hitének kifejezése, és az erejüktől való félelem megnyilvánulása. A tabu az emberiség legrégibb íratlan törvénykönyve” (Wundt 1906:308).

Sőt Wundt továbbmegy, hiszen a tabu fogalmát időben mindenféle istenség és istenkép kialakulása és mindenfajta vallásosság megjelenése elé helyezi. Ez Freud szerint nem más, mint a tárgyiasult félelem.

Freud (1913) úgy értelmezi a tabut, mint a legerősebb tudatalatti vágyak beteljesítése elleni tudatos tiltást, a lelkiismeret talán legkorábbi formáját. Minden tabunak archaikus gyökerei vannak; nem mások, mint erősen kívánatos cselekedetek formális tiltásai, melyeket a primitív népek számtalan generációjára kényszerítettek rá. A tabuknak való engedelmesség nagyon hasonlít arra, ahogyan a gyermek engedelmeskedik apjának, és vágyik lázadni ellene, ugyanakkor lehetséges nagyon ambivalens viszonyunk a tabukhoz: mit sem szeretnénk jobban, mint megtörni/megsérteni őket, ugyanakkor félünk is megtenni.

Freud szerint a tabu legfontosabb funkciója az, hogy kereteket biztosítson, határokat húzzon meg. Minden tabu határt von megengedett és tiltott, Isten és ember, szent és profán, érinthető és érinthetetlen, élő és élettelen, generációk, nemek, valamint megengedett és tiltott ételek között. A tabu – a határvonal – hogy némi teret a képzeletnek: az arról szóló fantáziáknak, hogy képesek volnánk megtenni a tiltott dolgot. Az elképzelt tabusértés minden vágy kielégülésének fontos eleme. Azokban a történetekben, amelyeket a páciensek az első pszichotikus összeomlásuk élményéről elmondanak, maka-

csul visszatér ugyanaz az elem: egy határ átlépése. De honnan származik ez a határ? És mi történik, ha valaki átlépi?

Freud szerint az első határvonal, mellyel szembeáljuk magunkat, az ego és a nem-ego közötti. A pszichoanalitikus tradícióban számos olyan elmélet létezik, amely az egót mint mind kívülről, mind belülről érkező stimulusok/ingerek közötti választóvonalat írja le. Freud szerint a trauma oka nagyfokú ingerlés, amely áttöri az ego védővonalát. A depressziót „nyílt sebként”, a „pszichikai szférán tatóngó részként” jellemzi, „belső vérzésként”, amely kiűri az egót.

Freud elmélete, amely szerint minden tabu alapmodellje az érinthetetlenségi tabu vagy érintési tilalom, alkalmazható az erőszakról és a perverzióról szóló invazív beszámolóokra is. Viszonyunk a saját egónkhoz és határaihoz kettős természetű. Egyrészt küzdünk azért, hogy megőrizzük az egónkat mint az autonómia eszközét, saját életünk aktív hajtóerejét, az autonóm és etikus cselekedetek központját. Másrészt viszont vágyhatunk arra, hogy áthágjuk az ego határait, melyeket egy más, szabadabb létezés gátjainak tekintünk, hogy valamiképp túllépjünk az egón. Az ego feloldódásának élményét megtapasztalhatjuk például az álmainkban, valamilyen stimuláló szert alkalmazva, a moziban, a természet szépségeit élvezve, esetleg valamilyen eksztatikus vallásos vagy szexuális élmény révén. Ha azonban túl messzire távolodunk az ego határaitól, például a drogos tapasztalatokba, az már erőszakhoz, gyilkossághoz, káoszhoz és az egyén széthullásához vezethet.

Frank Byron Jevons, a Durhami Egyetem tanára, a *Bevezetés a vallások történetébe* című munkájában többször utalt az erkölcs/tabu kapcsolat fontosságára: vajon a tabuk létezésének köszönhető az erkölcs kialakulása vagy fordítva; a tabunak előfeltétele volt valamiféle korai erkölcsi érzék, társadalmi kötelezettségérzet léte?

„A tabu lényege az, hogy a priori, azaz hogy tapasztalati ellenőrzés nélkül nyilvánít bizonyos dolgokat veszélyesnek. E dolgok valójában bizonyos értelemben veszélytelenek voltak, a veszélyes voltukba vetett hit pedig irracionális. Mégis, ha ez a hit nem létezett volna, akkor ma nem léteznék erkölcs, következésképpen nem létezne civilizáció sem” (Jevons 1897:348, *saját fordítás*).

Úgy tűnik tehát, hogy az erkölcsi élet két oldala – a társadalmi kötelezettségérzet, valamint a jó és rossz meghatározása – közül Frazer az előbbit

tekinti olyannak, amely már magát a létezését is a tabu intézményének köszönheti. Nem mondja ki szó szerint, hogy a köteletségérzetet kifejezetten a (szerinte irracionális és nem morális) tabu teremtette meg, ám azt kijelenti, hogy csupán az által a védelem által maradt életben és volt képes növekedni, amelyet a tabu biztosított számára, s hogy a tabu nélkül ma nem létezne erkölcs.

Frazer úgy gondolta, hogy a mágiának két oldala van: a varázslat (pozitív) és a tabu (negatív). „Úgy találta, hogy a korai mágia nem ismerte a természetfelettit, így tehát a mágia követői hisznek a természet rendjében és változatlanágában, akárcsak a természettudományok korabeli képviselői. Ezért aztán mindkét esetben az ember az, aki képes megismerni, kiismerni a természet rendjét, s képes ennek megfelelően cselekedni. Így tehát kezében tartja a világegyetem működését, vagy legalábbis beleszólási lehetősége van – mágikus vagy tudományos manipuláció által” (Kisdi 2012:70). Malinowski – akire Frazer munkái nagy hatással voltak – antropológiai megközelítését biológiai és pszichológiai irányultságú funkcionális jellemezte. „Malinowski elmélete egyértelműen az embert helyezi a középpontba mint a társadalmi jelenségek kiindulópontját, ezért a funkcionálismust is úgy értelmezte, mint az egyéni szükségletek átalakulását másodlagos társadalmi szükségletekké” (Bohannon – Glazer 2006:378). Természetesen foglalkozik az incesztus tabu kérdésével – ahogy tette azt később Edmund Leach, Claude Lévi-Strauss, Herbert Spencer, Lewis Henry Morgan, Émile Durkheim, Marcel Mauss, Leslie A. White, Bodrogi Tibor, Faragó Tamás, Morvay Judit, Örsi Julianna, Sárkány Mihály stb. –, amelynek alapjait ekképp írja le a *Balomában* a Trobriand-szigeti gyerekeket kutatva: „...Az a gyermeket, aki megszokta, hogy a legtöbb szeszélyébe vagy vágyába alig vagy egyáltalán nem szólnak bele, komoly sokk éri, amikor váratlanul nyersen bánnak vele, szigorúan megszidják és megbüntetik, ha barátsággal, érzellemmel, vagy akár játékosan közeledik ahhoz a másik emberhez, aki állandóan ott van ugyanabban a háztartásban” (Malinowski 1972:239). Szerinte a legszigorúbb tabu a fivér-nővér kapcsolatra vonatkozott, ám a nővérek közötti szexuális kapcsolattal megengedőbb volt a közösség. A tabukat három csoportba sorolja:

- igazi tabuk természetfölötti szankcióval;
- világos tilalmak természetfölötti szankciók nélkül;

- olyan cselekedetek tilalma, amelyeket szegyenletes, undorító vagy veszedelmes voltuk miatt nem szabad elvégezni.

Életünk során mindössze arról a társadalmi érintkezésről van tudomásunk, amely közvetlen hatást gyakorol akár az erkölcsi érzékre, akár az erkölcsi törvényekre. Az emberekben kialakult kötelezettségtudatot (már amennyiben eltekintünk az olyan ösztönöktől, mint az együttérzés vagy az anyai szeretet) a társadalmi viszonyok szükségszerűségei határozzák meg. Maga a tény, hogy alkalmazkodnunk kell embertársainkhoz, illetve az, hogy milyen mértékben kell alkalmazkodnunk hozzájuk, olyasmí, amit a tapasztalat tanít meg nekünk. A Warren – Brandeis tanulmány szerint az ember jogainak gyűjteménye kezdetben két fő elemből állt: az élethez való jog (amely megvédte a bántalmazás különféle formáitól), valamint a tulajdonhoz való jog (Warren – Brandeis 2005). E két jogot szerintük részben az egyes ember saját jogaira vonatkozó percepciója támasztotta alá, részben pedig az a meggyőződés, hogy saját jogait csupán azáltal biztosíthatja, hogy elismeri a mások jogait. Innen vezethetők le például az olyan szabályok, mint a „ne ölj!” , a „ne lopj!” , vagy a „ne kívánd felebarátod feleségét!”.

Crawford H. Toy (1899) amerikai teológiaprofesszor szerint a korai társadalmakban hasonlóképp, a kötelezettséget egy istennel szemben a vele való társadalmi kapcsolatok határozták meg. Ha például úgy vélték, hogy az isten egy bizonyos állatban, fában, ligetben vagy sziklában lakozik, az ember számára a józan ész azt tanácsolta, hogy óvatosan bánjon ezekkel a dolgokkal. Ha kunyhót építettek az istenség vagy tárgy számára, amelyben hitük szerint lakozott, és kiválasztottak valakit az őrzésére, a kunyhót és az őrt ugyanúgy tisztelet illette meg, mint az istenséget. Ha egy vezetőt istennek tekintettek, személye és minden tulajdona is megszentelt volt. Ha egy istenség úgy döntött, hogy betegség, halál, születés képében manifesztálódik, az ezekhez kapcsolódó tárgyakat is úgy kellett kezelni, mint magát az istenséget, tehát nem volt szabad könnyelműen megérinteni őket. Minden ilyen szabály az istennel szembeni kötelezettségből eredt, akiről tudvalévő, hogy nem számít, mi módon, de fennhatóságot gyakorol bizonyos dolgok felett.

Itt tehát a szabályozásoknak kétféle rendszerét találjuk, amelyek eltérően fejlődtek ki, és könnyen összeütközésbe kerülhettek egymással: a beteg ember iránt érzett szánalom például ütközhetett azzal a tabuval, amely tiltotta a betegek érintését. Az ilyen

helyzetekben az a felfogás érvényesült, amelyik az adott pillanatban erősebb volt. A kapzsiság vagy a félelem felülkerekedhetett a tulajdonjogokon: ha egy vezető a kezével vagy a lándzsájával megérintett egy hajót, és a magáénak nyilvánította, az eredeti tulajdonosnak bele kellett nyugodnia. Ebben az esetben a vezető egyszerűen lopásra használta a hatalmát, az áldozat pedig túlságosan félt a vélt vagy valós következményektől, semhogy ellenálljon.

Jevons szerint a tabu lényegét tekintve elsősorban nem morális jelenség volt. Gyakorlati működése közben inkább volt immorális, mivel a kötelesek rangjára emelt olyan cselekedeteket, amelyek összeegyeztethetetlenek az emberi ösztönnel. Innen eredhet a tabu és az erkölcs közötti elméleti konfliktus. Egyik monográfiájában azt írja:

„Ahol a tabu működését valami magyarázatot nem igénylő, végső tényként fogadják el, ott nem lehet lépéseket tenni a racionalizáció felé, és a fejlődés lehetetlen. Ám amint egy tabut beemelnek a vallásba, a jellege megváltozik; többé már nem valami önkényes tény, hanem valamely isteni lény parancsává válik, akinek jó oka van arra, hogy engedelmességet követeljen a parancsainak” (Jevons 1897:726., *saját fordítás*).

Jevons szerint tehát a vallás emeli be a tabut az értelem birodalmába, és teszi lehetővé racionalizációját. Mint állítja, azokat a tabukat, amelyeket nem fogad be a vallás, a közösség mellőzi, így az irracionális korlátozások fokozatosan kikopnak a mindennapi életből.

Durkheim a tabut szintén a valláshoz köti: azoknak a speciális rítusoknak a megnevezésére alkalmazza, amelyek nem előírják a híveknak, hogy „bizonyos hatékony cselekvéseket végezzenek, hanem megtiltatnak bizonyos cselekvésmódokat” (Durkheim 2003:277).

Durkheim ontológiája szerint a társadalmi élet valahol az abszolút rend és az abszolút káosz között helyezkedik el, de sem a rend, sem a káosz nem képes tartósan egyeduralomra jutni. A rítus az a kollektív szimbolikus ceremoniális forma, amelynek segítségével a közösség rendet teremt a káoszból, és az értékek konstrukciója során nemcsak kifejezi érdekeit, igényeit és vágyait, de saját magát is felismeri bennük, és morálisan azonosul is velük.

A tabufogalmat Durkheim erősen problematikusnak tartja; inkább a „tiltás” fogalomhasználatot javasolja. Duális felfogása szerint minden kultusznak kettős arca van: negatív és pozitív. A szent és a profán lények között nincs folytonosság, egymás-

tól külön állnak. A rítusok célja, hogy ezt a lényegi különállást, nemkívánatos keveredést és közeledést megakadályozzák, vagyis negatív aktusokat írnak elő. Innen az elnevezés is: negatív kultusz. A rítusok ugyanis nem azt írják elő a híveknek, hogy milyen cselekvéseket végezzenek, hanem bizonyos cselekvéseket megtiltanak, tehát a tiltás tabu formáját ölti.

Némedi Dénes Durkheimről írt könyvében (Némedi 2006) állítja, hogy a mágia kérdése Durkheim számára szintén problematikus volt.

„A mágia – mint ezt természetesen ő is leszögezte, s mint ezt Hubert és Mauss nagy tanulmányából [1904] tudni lehetett – szintén a szent/profán dichotómiával dolgozik. Hubert és Mauss a mágia elemzése kapcsán bevezetett egy újabb, a szent/profán dichotómiával párhuzamosan használt dichotómiát: a nyilvános és magán dichotómiáját. Ezek szerint mágikusnak a szent dolgokkal kapcsolatos magángyakorlatok és -hiedelmek tekinthetők, míg a vallási gyakorlatok nyilvánosak. Durkheim a mágia és a vallás elhatárolása kapcsán a nyilvános/magán dichotomizálást nem tartotta meg, helyette egyszerűbbet vezetett be: a vallás esetében a közös hiedelmek és gyakorlatok révén a hívők társadalmat, egyházat alkotnak, míg a mágikus hiedelmek és gyakorlatok, bár elterjedtek lehetnek, nem szolgálnak társadalom-, azaz egyházképződés alapjául. Durkheim a döntő különbséget abban látta, hogy míg a vallási tilalmak a szent fogalmával kapcsolatosak, a mágikusak azoknak a dolgoknak az elkerülését írják elő, amelyeket veszedelmes tulajdonságaik miatt nem szabad a többivel összekeverni. A vallási tilalmak megszegésének, a szentségtörésnek szankcionálása megkívánja az emberi közreműködést, a hívők közösségének közbelépését; a mágikus tilalmak megszegése ezzel szemben a hívők szerint automatikusan, fizikai szükségszerűséggel vonja maga után a baljós következményeket. A mágia által felvetett nehézségektől tehát Durkheim nem tudott megszabadulni. Az egyház/mágia ellentéte nyilvánvalóan a Durkheim e kései munkájában is meghatározó társadalom/egyén ellentétet reprodukálta” (Némedi 2006:144).

Durkheim szerint az érintési tilalmak az elsődleges tabuk, a többi csak ezek sajátosság változata. Azon az elven alapulnak, hogy a profán nem érintheti meg a szentet. Ilyen intim érintés lehet bizonyos ételeké a profánok számára, a szent dolgok nézése, a beszéd (valami kiárad belőlük), valamint

fontos körülmény az idő is: a szent és a profán cselekedet nem eshet azonos időpontra.

Max Weber a megértő szociológia alapvonalai-ban szintén foglalkozott a tabu-normák szociológiai jelentőségével (1976:135). Weber a tabukkal garantált etikai rendszer létrejöttét magyarázza. Szerinte a különböző kultúrákban a tabuk a társadalmi és gazdasági érdekeket biztosították (például erdő- és vadvédelem, a fogyasztás korlátozása, tulajdonvédelem); tehát racionális okokat, indokokat támaszthatnak alá és tehetnek elfogadhatóvá. A vallások szolgálatába állított tabuk biztosítják az etikai rendszert, még ha gyakran irracionálisnak tűnnek is (pl. étkezési tilalmak, házassági tilalmak).

Mary Douglas úgy gondolta (2003:330), hogy a 19. század antropológusai nem értették és értelmezték egész helyesen a tabu lényegét, hiszen Robertson Smith, Frazer (majd később még Edmund Leach vagy Lévi-Strauss is) a „racionális” reakciókat szembeállította az „abnormálisra”, „nemtermészetesre”, „szentre” adott reakciókkal. Douglas szerint a tabureakciót csak úgy lehet elfogadni, ha racionális alapon közelítünk a mítoszalkotás és a tabu kölcsönhatásához. Ennek részleteiből ismertetése azért fontos, mert megkérdőjelezi azt a tabuval kapcsolatos általános megállapítást, hogy kialakulása megalapozatlan és ésszerűtlen.

„Helyénvalóbb elismerni, hogy a mítoszban felfedezett szörnyszülött lények teljesen racionális analitikus és szintetizáló eljárások termékei, az iszonyatot elutasító tabuviselkedés pedig a jelentésalkotó folyamat része a mindennapi gyakorlati életben” (Douglas u.o. 331.).

Ezt a gondolati struktúrát következetesen vezeti végig a *Purity and Danger* című munkájában, amikor a zsidó étkezési tabuk kialakulásának racionális folyamatát elemzi a tisztátalanság és a szennyeződés dichotómiáján keresztül (Douglas 1966). Douglas szerint az egész mögött a szentség fogalma húzódik meg. A zsidók szerint Isten áldása minden jó, az áldás megvonása pedig minden veszély forrása. Az áldás olyan rendet teremt, amelyben az ember prosperál (pl. asszonyok, nyájak és földek termékenysége), az átok viszont terméketlenséget, betegségeket, pusztulást és zűrzavart zúdít az ember fejére. Ha tehát az ember alkalmazkodik a szentség követelményeihez, jó élete lesz, ha megsérti őket, szenvedni fog és elpusztul.

A héberek szentségfogalma több elemből tevődik össze:

– fizikai tökéletesség:

- mindenféle testi hiba, fogyatékoság, betegség, valamint a halállal való érintkezés kizáró ok, vagy megtisztulási rituálét igényel (ezt írja le Mózes könyve, amikor a templomba beengedhető áldozati állatokra, az imádkozó hívekre, illetve a papi rend tagjaira vonatkozó előírásokat részletezi);
- ugyanezek az előírások vonatkoznak a katonai táborokra is, mert a hadsereg sem győzhet, ha elveszíti a szentség állapotát. Valamint „a táborokon kívülre van száműzve minden olyan természetes funkció, ami testi hulladékot termel”;³
- ugyancsak része a társadalmi értelemben vett teljesség (egészség, befejezettség):
 - ne legyen a katonai táborban olyan ember, akinek félbemaradt a vállalkozása – például szőlőskertet ültetett, de még nem szüretelt belőle, eljegyzett egy nőt, de még nem vette el stb.;
- ide tartozik még a fajok és kategóriák szétválasztása: ami szétválasztanivaló, azt nem szabad összekeverni:
 - különösen visszataszító például minden hibrid és más fajtakeresztés;
- társadalmi értelemben is igaz, hogy a rend és a határvonalak feltételei a szentség állapotának (emiatt tiltott például a vérfertőzés és a házasságtörés, valamint az állatokkal folytatott szexuális aktus – mert határvonalakat lép át);
- ugyancsak kell a szentséghez a cselekedetek tisztasága, mindenféle kétszínűség elkerülése, azaz ne legyen eltérés aközött, amit gondolunk, és amit mondunk vagy teszünk.

Mindezek után könnyebb megmagyarázni a tisztátalan állatokra vonatkozó tabukat:

1. a zsidók pásztorkodtak, a lábasjóságok nyújtották a megélhetésüket;
2. állataik, az isteni rend részeként, szintén élvezték Isten áldását, s a pásztorok feladata volt az áldások megvédelmezése;
3. tenyésztett állataik jelentették a tökéletességet, és bár pásztorkodó nép számára a vadászat megvetendő, a saját állataikhoz hasonló

3 Mózes V. könyve 23,12-13: „Legyen a táboron kívül egy hely, ahová félremegy. Legyen a fölszerelésed között is, hogy amikor kinn leülsz, gödröt áshass vele, és betakarhasd, ami elment tőled”.

(hasított patájú és kérődző) vadkecskéket, vadjuhokat, antilopot nem tekintették tisztátalannak;

4. a törvények azonban minden olyan állatot, amelyre nem áll egyszerre mindkét kritérium, már elvetettek (például a teve nem hasított patájú, bár kérődző, a disznó meg nem kérődző – tehát nem illenek bele a jól körülhatárolt tiszta típusba);
5. a világ többi állatát illetően a Teremtés könyve logikáját követték, amelyben három nagy típus különül el: a vizek, a levegő és a szárazföld állatai. Minden közegnek megvan a maga jellemző mozgási módja – és minden állat tiszta, amelyik ennek megfelel, illetve jól beleillik a kategóriájába. Az étkezési és érintési tabuk azért váltak ennyire központi jelentőségűvé, mert így a zsidók a mindennapi életükben naponta többször (minden étkezéskor, illetve ha tisztátalannak minősülő állatfaj képviselőjével találkoztak) kénytelenek voltak a szentségre, az isteni tisztaságra, tökéletességre és teljességre gondolni.

Már Weber is jelezte a racionalitás és a tabuk közötti lehetséges kapcsolatot, de Douglas gondolatmenete ezután kifejezetten amellett érvel – igen meggyőzően –, hogy a tabuk kialakulása mögött igenis lehet és kell is racionális okokat, érveket keresnünk, s nem utalhatunk minden tabut egyetlen intéssel az irracionalitás világába.

Nyelvészet – nyelvi tabu

A különféle leírások alapján Frazer (1925, 1993:133-152) megkísérelte rendszerbe foglalni a tabu jelentését, s már igen korán felhívta a figyelmet arra, hogy nem csupán személyek, különböző cselekedetek és tárgyak tekinthetők tabunak, érinthetetlenek, hanem a megnevezéseik is. A primitív ember ugyanis nem tudott éles határt vonni a dolgok és a megnevezésük között. Úgy gondolta, hogy a személy-név és a vele megjelölt személy vagy dolog között a kapcsolat nemcsak egyszerre önkényes és ideális, hanem tényleges és lényeges viszony, mivel „olyannyira egyesíti a kettőt egymással, hogy egy emberen nevének keresztül éppoly könnyen lehet mágiát gyakorolni, mint haján, körmén vagy testének bármely részén keresztül” (u.o. 145). Tehát a tabuk egy olyan csoportja is elkülöníthető, amely meghatározott körülmények, cselekedetek megnevezését, a róluk folytatott beszé-

det tiltja, s ennek alapján a fogalmi megképződést is legátolja vagy keretek közé szorítja.

A nyelvi tabuk kutatása, tanulmányozása a 19.–20. század fordulóján elkezdődött, s később Wilhelm Havers a *Neuere Literatur zum Sprachtabu* (1946) című kitűnő összegző munkájában⁴ egy máig is használt és idézett helyettesítés-típológiát dolgozott ki, amely alapja minden nyelvi tabuval foglalkozó kutató munkájának. Havers az ősi indogermán nyelvből indult ki, amely szerinte már alkalmazta a nyelvi tabukat. A haversi helyettesítési típológia néhány fontos alaptípusa:

- eufemisztikus szennyeződések (pl. szókeresztetés);
- antifrázisok: az ellenkezőjét mondjuk annak, amit ki szeretnénk fejezni;
- átvétel tabuk: a beszédtabu kapcsán mindig igazolódik az a törvényszerűség, hogy ami anyanyelvi cenzúra alá esik, azt idegen nyelven megfontolás nélkül alkalmazzuk (pl. káromkodások).

A tabu lingviztikai kutatása leginkább a német szerzőket érdekli.⁵ Sigrid Luchtenbergnek, a

Duisburg-esseni Egyetem professzorának definíciója szerint a tabuk olyan objektumok, folyamatok vagy gondolatok, amelyeket különböző okokból tilos elgondolni, érinteni vagy megnevezni egy adott társadalomban. Ő dolgozta ki a „zéró-eufemizmus” mint nyelvi eszköz fogalmát is, ahol a leplezés nem bizonyos szavak helyettesítését, hanem teljes elhagyását jelenti, vagy ahol a szavakat három pont helyettesíti (Luchtenberg 1985).

Christel Balle tolmács és nyelvkuató szerint a nyelvi tabu elválaszthatatlan az eufemizmustól: „Ahol eufemizmusok vannak, ott tabuknak is lenniük kell – és vice versa. Az eufemizmusok jelentik az érem másik oldalát” (Balle 1990:177).

A nyelvi tabukkal alaposabban foglalkozó szerzők – például Patrick Meredith (1966), Michael Crombach (2001) vagy Ursula Reutner (2009) – szerint ugyancsak alapmű Stephen Ullmann *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning* című könyve. Ullmann szerint a nyelvi tabu nemcsak nyelvtörténeti szempontból fontos, hanem univerzális jelenség, amely a jelenlegi nyelvhasználatot is befolyásolja: „általános emberi hajlam, hogy elkerüljük a direkt utalást a kellemetlen témákra” (Ullmann 1962:266).

Az 1980–90-es években diskurzus- és társalgás-elemzési keretbe helyezve vizsgálják a nyelvi tabut – vagyis azt, hogy milyen nyelvi eszközökkel beszélünk a tabutémákról. Hartmut Schröder, a Frankfurti Egyetem professzora rendszeresen publikálja nyelvi tabukkal kapcsolatos kutatásait, amelyek az eufemizmusra a nyelvi határok interkulturális ismertetésére, valamint a politikai eufemizmusra koncentrálnak.⁶

Az eufemizmus szemiotikai és retorikai aspektusairól és funkcióiról szintén egy német nyelvész Ursula Pieper (1991) publikált. A szerző azt vizsgálja, hogy milyen nyelvi eszközt alkalmazunk akkor, amikor beszélünk valamiről, miközben tudjuk, hogy nem lehet róla beszélni. Pieper azt magyarázza – a denotáció és a konnotáció tükrében –, hogy

6 2008: mit Matthias Rothe (Hg.) *Stil, Stilbruch, Tabu. Stilerfabrung nach der Rhetorik. Eine Bilanz.* (Semiotik der Kultur – Semiotics of Culture, Band 7). LIT-Verlag, Münster.

2005: mit Matthias Rothe (Hg.) *Körpertabus und Umgehungsstrategien.* Weidler Verlag, Berlin.

2002: mit Matthias Rothe (Hg.) *Ritualisierte Tabuwerletzungen, Lachkultur und das Karnevaleske.* Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main. Lásd még: https://www.xing.com/profile/Hartmut_Schroeder13 ; <http://www.empathieakademie.de/hartmut-schroeder/>

4 http://www.jstor.org/stable/40450784?seq=1#page_scan_tab_contents; (német és francia előzményekről is számos nyelvtörténeti kutatási forrástanulmány olvasható).

5 ellenpéldaként lásd: <http://www.szabad-part.hu/szam8/SJ-mitosz.html>; www.nytud.hu/dok/jel12/celok13.pdf; www.mnytud.arts.unideb.hu/szakedolgozat/1687/hegyi_k_1687.pdf; <http://www.matud.iif.hu/2009/09mar/03.htm>; továbbá „Bailey munkája mellett 18. században csupán John Ash (1724–1779) A New and Complete Dictionary [Új és teljes szótár] c. kétkötetes munkája (1775) tesz kísérletet az angol tabuszókincs feldolgozására. A legfontosabb, az angol nyelv sztenderdizációja és a lexicográfia további fejlődésére is döntő hatást gyakorló A dictionary of the English language [Az angol nyelv szótára] (1755) c. munka...”. Lásd in Cseresnyési László Tabuszavak az angol kultúrában és a lexicográfiában. www.mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/08szllex/07cseresnyesi_l.pdf és Cseresnyési László 2004 Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Tinta, Budapest; www.klimala.web.elte.hu/18/07BNagyMarianne.pdf; <https://books.google.hu/books?isbn=3110963310>; https://www.academia.edu/14444977/A_tabu_sz%C3%BClet%C3%A9se_The_birch_of_taboo_; https://books.google.hu/books?id=gXIhAAAAQBAJ&pg=RA2-PA129&clpg=RA2-PA129&dq=Wilhelm+Havers+Neuere+Literatur+zum+Sprachtabu&source=bl&ots=BRTLbP5bV1&sig=bOq830p6jiaCK78_3Ccg7kf0uC4&hl=hu&csa=X&ved=0ahUKEwizwzP61vjKAhXkdpoKHXV_DtQQ6AEISTAI#v=onepage&q=Sprachtabu&f=false – satöbbi, lásd továbbá in: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/kereses/nyelvi%20tabu>

ilyenkor általában az adott kultúra szociális szabályainak megfelelő fedőszavakat használunk, sajátos egyéni stratégiákat alkalmazva.

David Crystal angol nyelvész a nyelvi tabuk kapcsán írja: „...általában a nemi étellel, a természetfölöttivel, a kiválasztással és a halállal kapcsolatosak, de meglehetősen gyakran a családi és társadalmi élet egyéb vonatkozásaira is kiterjednek” (Crystal 2003:19). Az eufemizmusok segítségével körülírjuk az alapvető biológiai készleteteket, az elhalálozást: az angol nyelvben például a *to snuff the candle* (*kioltja a gyertyát*) kifejezést használják, a franciában: *fermer son parapluie* (becsukja az esernyőjét), a magyar nyelvben sokszor használjuk az elpatkol, feldobja a talpát kifejezéseket (uo. p. 20.). Az eufemizmus kezdetben kizárólag a beszédtiltás konstrukcióban volt értelmezhető, csak később vált a mondanivaló „szépítésének” vagy a tartalom „enyhítésének” használati eszközévé (Bakró-Nagy 2010).

Gerd Schank (1981) bevezeti az „álcázott beszéd” („*covered speech*”) fogalmát, amelynek jellemzői: metaforák gyakori használata, a látszat kedvéért mondott fordulatok, eufemizmusok, archaizmusok.

Johanna Pelikan (1987) egy a náci múlttal mint tabutémával foglalkozó fontos tanulmányában azt elemzi, hogyan birkóznak meg az emberek a nyelvi tabukkal a diskurzusok szintjén – például a televíziós politikai vitákban. Azt találja, hogy amikor egy-egy ilyen vitában tabudiskurzus folyik, azt mindig önbizalomhiány, félelem, agresszió, büntudat és elfojtás jellemzi, ami különböző nyelvi szinteken manifesztálódik. A tabusértés jele például a terminusok megválasztása, az igemódok használata és bizonyos beszélői stratégiák alkalmazása a szöveg szintjén. Ha a témát közvetlenül említik, akkor ez a rész különbözik a szöveg többi részétől, nagyobb hangsúlyt kap a szó, vagy emelkedik a hangerő, bizonytalankodás, hosszabb szünetek, dadogás jellemzi a beszédet. A téma megnevezésekor a beszélő folyamodhat közhelyekhez vagy eufemizmusokhoz, és előfordulhat, hogy annyira nem akarja nyíltan megnevezni a témát, hogy elvont és általánosító kifejezéseket alkalmaz, és nem is világos, hogy miről beszél.

A nyelvi tabuk komoly érzelmek kiváltására képesek (ld. például az előző bekezdésben említett félelem, agresszió, büntudat és elfojtás), ezért arra is alkalmasak, hogy más tudományágak a psziché működésére vonatkozó kutatásaik során stimulusként alkalmazzák. Rengeteg pszichológiai kísérlet hasz-

nált tabunak számító kifejezéseket ahhoz, hogy egy viselkedésmód jellegzetes aspektusaira bizonyítékokat szerezzen. Ilyen például egy Stroop-tesztet alkalmazó kísérlet 2005-ben (MacKay – Ahmetzanov 2005), amelynek segítségével vizsgálták az érzelmi töltésű emlékek körülményeinek rögzülését. Ezzel a percepciót vizsgáló teszttel a kutatók megfigyelték, hogy egy-egy szín megnevezéséhez váltakozó stimulusok esetén mennyi időre van szüksége az észlelőnek. A kísérletben neutrális ingernek számít a feketével nyomtatott színnév reprezentációja, kongruensnek a színnév színének megfelelő színű reprezentáció (mint például a kézzel nyomtatott ’kék’ meghatározás), inkongruensnek pedig a színnév színétől különböző színű reprezentáció (mint például a pirossal nyomtatott ’kék’ kifejezés reprezentációja). Az eredmény nyilvánvaló: a leghosszabb reakcióidőt az inkongruens ingereknél mérték. A kísérletben kifejezetten tabuszavakat használtak az „érzelmi töltés” kiváltásához. Például neutrális inger volt az *ask* (’kérdez’, ’kér’) szó, viszont tabuszó az *ass* (’segg’). Majd az alanyoknak fel kellett idézniük, hogy egy adott szó milyen színnel volt kitöltve, vagy a vetített tábla melyik részén jelent meg. Az eredmény: jobban emlékeztek a tabuszavak megjelenésének részleteire, mint a közömbös szavakéra.

A verbális és nonverbális, cselekedetekre vonatkozó tabuk közös vonása az, hogy normális esetben nem említik nyíltan vagy fektetik le írásban őket. Az anyanyelv elsődleges elsajátítása folyamán a nyelvtani szabályokat és a szókészletet sem szükséges írásban lefektetni, mivel azok a tabukhoz hasonlóan a tanulási-fejlődési folyamat során internalizálódnak. A nyelvelsajátítási elméletek empirista megközelítése szerint a gyermeki tudat *tabula rasa*, ezért a gyermek a különböző készségeket tanulás, tapasztalás által sajátíthatja el a környezetétől (Bruner 1983). A különbség csak az, hogy a nyelvtani formák többsége esetében létezik egyértelműen helyes, illetve helytelen, míg a tabuk kontextusfüggők, és nincs világos definíció arra nézve, mi a helyes és mi a helytelen.

Primitív, modern vagy köztes?

A tabukutatások mérhetetlen szakirodalmának nyilván csak néhány szeletét (remélhetőleg a legfontosabbakat) sikerült itt felidézni, de az mindenképp nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az ide vonatkozó antropológiai és szociológiai, valamint

pszichoanalitikus hagyomány gyakran nagyon hasonló, egymást átfedő vagy szorosan összefonódó, egymásra hivatkozó, reflektáló, esetleg éppen egymással vitázó elméletek sorát alkotta meg. A nagy tabuelméletek legfontosabb kérdései elsősorban arra vonatkoztak, hogy milyen időbeli, esetleg ok-sági kapcsolat állhat(ott) fenn társadalom és tabu, tabu és vallás, tabu és erkölcs között, illetve hogy inkább racionális, vagy inkább irracionális társadalmi jelenségnek tekinthető-e a tabu.

Az antropológiai, illetve korai szociológiai szakirodalom alapján mindenképp hangsúlyoznom kell egy fontos distinkciót: alapvető különbséget látok az antropológiában tárgyalt tabujelenség/tabufogalom és a mai társadalom által használt és tárgyalt, illetve értelmezett tabujelenség között.

Az elolvasott szakirodalom alapján úgy látom, hogy a múltban vizsgált közösségekben a tabuk egyfajta szabályrendszerre fűződnek fel, amelyre igaz, hogy kialakulásának alapja a valamitől/valakitől való félelem; a közösség minden tagjára érvényes, és garantálható szankciók követik a megszegését. Ez a tudás, generációkon keresztül öröklődő viselkedéscsomag köthető a valláshoz, szokásnormához, hagyománykövetéshez, közösségi konvenciókhoz, szakrális szabályokhoz, uralmi vagy gazdasági-megélhetési feltételekhez is.

Azt feltételezem, hogy a mai tabuk legfőképpen abban különböznek a korábbiaktól, hogy a tabuszegés pillanatában az elkövetők nem feltétlenül tudják, hogy a körülöttük lévő emberek számára mi tabu és mi nem az. (Ez ugyan régen is így volt, de legalább föltételezhetőnek minősült, hogy a közösségeknek van tabujuk, s kiderülhetett az is, mi az. Ma, noha a kommunikáció új formái lehetővé tennék a tabu-közléseket, határalkotásokat normáinak érvényesülését, mégis kevésbé evidens formákat kap és nehezebben kommunikálnak narratívái). A jelenkori tabuk legnagyobb része nem épül stabil konszenzusra, az átvett hagyomány is határozatlan körvonalú, ráadásul a következmények és az esetleges retorziók nem világosak, csak sejtjük, mi számít tabunak, de biztosak csak ritkán lehetünk benne.

Közös azonban, hogy a mai tabuk kialakulásában és működésében is meghatározó szerepe van a félelemnek. A félelem forrása viszont ma nem egy mágiaalapú vagy elvont világ szellemeinek retorziójától való rettegetés, hanem a másik ember vagy közösség meg- és elítélésétől való félelem, amelynek a kirekesztés lehet az outputja.

A tabu fogalmát komplexitása, jelentésének dinamikussága alkalmassá teszi arra, hogy a min-

dennapi diskurzusunk állandó szereplője legyen, de – mivel senki nem említi nyíltan vagy feketi le írásban a kommunikációs, nyelvi, vizuális vagy cselekedetekre vonatkozó tabukat – gyakran olyan dolgokkal kapcsolatban alkalmazzuk, amelyekre vonatkozó valós tiltást társadalmi vagy csoportkonszenzus nem támaszt alá (például szexualitás, politika). A tabunak nincs látható, csak érzékelhető jele, hiszen leginkább elkerülés, elhallgatás, némaság veszi körül. Így a csend, az elfordulás, a hirtelen témaváltás mind arra utalhatnak, hogy az adott ábrázolás, téma, cselekmény egyértelműen kerülendő, mert kínos, kényelmetlen, felháborító, kellemetlen az egyén vagy közösség számára. Legtöbbször azonban nem tudjuk, mi ennek a reakciónak az oka, csak követjük azt a néma hagyományt, amelyet a szocializációs folyamatok során elsajátítottunk – anélkül hogy a valódi indokokat, magyarázatokat megtalálnánk, vagy a folyamat logikáját megértenénk. A haldoklóval nem beszélünk a halálról; elfordulunk a homoszexuális pároktól; politikai, vallási nézeteinket nem vállaljuk „idegen” környezetben; nyilvánosan nem bíráljuk a főnökeinket, tanárainkat; nem érünk hozzá az AIDS-es beteghez; felháborodunk az időskori szexualitás látványától, vagy már a gondolatát is elhessegetjük. Ugyanakkor a tabukat nem szükséges elmagyarázni vagy indokolni, természetes módon léteznek az egyén és a közösség számára. Azt a tudáskészletet, amely az épp aktuális vagy annak vélt tabunormára irányul, legtöbbször – bizonytalanságunk ellenére – rutinszerűen alkalmazzuk, kérdezés, átgondolás, újraértelmezés nélkül.

A tabu fogalma különösen jól használható a modern társadalmak elemzésében, melyek tabui ma már inkább világi, semmint vallási indíttatásúak. Horst Reimann német szociológus, kulturális antropológus szerint a tabuk természetesen társadalmi ügyek, s mint ilyenek, fontos társadalmi funkcióval rendelkeznek a viselkedés, a határok megvonása, a vezetők pozíciója és bizonyos társadalmi előírások szabályozása során (Reimann 1989. Bd. 5:420).

Feltételezhető, hogy a tabu létezését csupán megszegése teszi láthatóvá és észlelhetővé, hiszen a válaszul érkező szélsőséges, elutasító vagy indulatos magatartás formája és tartalma egyértelművé teheti, hogy mire utal a reakció. A vélt vagy valós következményektől, szankcióktól való félelem meghatározó eleme a tabu kialakulásának, a tabuszegés jelentőségét pedig az adja meg leginkább, hogy mennyire és hogyan alakítja az ember vagy közösség életét. Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tilalommal megtámogatott, szó-

ban átörökített, megtűrtként „elfogadott”, szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal „védett” és más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között.

Véleményem szerint külön kell választani a „primitív társadalmak” tabuit a jelenkor tabuitól, és összevetésük alapján keresni kell olyan hasonlóságokat és/vagy különbségeket, amelyek elvezetnek a jelenkor tabudefiníciójához. A legtöbbet hivatkozott definíciók a következők:

„Tárgy, élőlény vagy fogalom megemlítésére vagy érintésére vonatkozó tilalom, sérthetetlen-ség, szentség” (<https://idegen-szavak.hu/tabu>).

„Amit nem szabad érinteni, amihez tilos hozzányúlni, amiről nem szabad beszélni, amit nem szabad említeni” (Bakos 2002:652).

Ezek a definíciók leszűkítik a fogalmat a verbalitás és a taktilitás szintjére, kihagyják a vizualitást, a gondolatiságot, a viselkedés és az érzelmi szabályozások gazdag jelentésrétegeit. Ráadásul a fogalom percepciója sokszor zavaros, és számos határjelenség vagy határfogalom bekerül a definiálás folyamatába, például a titok, tiltás, szabály, közügy–magánügy, nyilvánosság, udvariasság, hallgatás, elhallgatás és nem megszólalás, eufemizmus, rítus, előítélet.

A tabu fogalma azonban nem tévesztendő össze például a tiltással. A tiltás pontos és nyílt meghatározást igényel, tudhatjuk, hogy megszegése milyen következményeket vonhat maga után. A tabuval kapcsolatban legtöbbször csak feltételezéssel élünk, mivel nem minden esetben tudjuk pontosan meghatározni, hogy adott szituációban, kontextusban mi számít tabunak. Ez azt is jelenti, hogy ha valaki megszeg egy tabut, a tabusértésről nem lesz semmiféle tárgyalás/vita, így arra sem lesz módja, hogy megvédje magát.

A tabu határokat jelöl ki a cselekvés, a beszéd és a gondolkodás számára. A tabuhoz egyrészt olyan kihagyási, elkerülési és elrejtési stratégiák kapcsolódnak, amelynek célja, hogy bizonyos tettek és interakciók tökéletesen mellőzhetőek legyenek, másrészt a tabu lehetőségessé és szükségessé tesz olyan stratégiákat, mint az elrejtés, leplezés, álcázás, szépítés, megtévesztés. A tabuformálás lényege az, hogy a *priori*, azaz tapasztalati ellenőrzés nélkül nyilvánít bizonyos dolgokat veszélyesnek. A tabu egyfajta interface, amely a látható és a leplezett között közvetít.

A tabu fogalma ebben a diszkusszióban a társadalom kódrendszerének azon részét jelöli, amelyet

*explicit vagy implicit módon, térben és időben, egy individuális vagy kollektív ágens meghatároz, vagy valamilyen kommunikációs stratégián keresztül érzékelteti a nemkívánatos viselkedésmódokat, cselekedeteket, verbális és vizuális tartalmakat és formákat. Jellemzője a 'felhasználói' adaptivitás, vagyis tartalma a társadalmi/kulturális feltételek változásainak következtében módosul.*⁷

Tabuizálás, verbalitás, tiltás

A dolgok nem eredendően tabuk, hanem valamilyen folyamat, döntés vagy esemény során tabuizálódnak. Ez lehet vallási, (egyéni vagy közösségi) hiedelem- vagy hagyományalapú, átvett vagy kreált, esetleg újraértelmezett folyamat következménye. Lehet egyéni döntés, amely kihat a környezetre, és replikálódik mindenféle racionális döntés nélkül, vagy kollektív konszenzus, illetve történet alapján, vagyis a tabuizálás folyamata lehet mechanikus, tanult vagy öröklött.

A *tabuizálás* ebben a diszkusszióban azt a kommunikációs stratégiát és/vagy folyamatot jelöli, amikor egy individuális vagy kollektív ágens egy általa meghatározott dologgal vagy dolgokkal kapcsolatban, racionális vagy irracionális indokok alapján úgy dönt, hogy sem fizikailag, sem verbálisan, sem emocionálisan nem észleli, vagy ha mégis, akkor szándékosan nem reflektál a számára mások vagy saját maga által le- vagy megtiltott eseményekre, cselekvésekre, látványra vagy verbális megnyilvánulásra. Esetleg kritikusan leszűkíti vagy formalizálja a reflektálhatósági keretet (eufemizmus, csönd, elfordulás, elterelés).

Amennyiben a tabut társadalmi egységként szemléljük, akkor szociálpszichológiai jelenséggé tettük; ha társadalmi intézményként – amellyel az egyén/ szubjektum akár minden egyes megnyilatkozásában konfrontálódhat –, akkor a tabu a retorikai megoldás elfojtása, hiszen nem mondódik ki. Amennyiben diszkurzívna (nyelvi jelenségnek, amely beszédben/hallgatásban érhető tetten) tekintjük, akkor szemiotikai/kommunikatív kérdés lesz belőle.

A korai tabukutatások és -elméletek irodalmának megismerése elengedhetetlen és sok szempontból szükséges ugyan a tabu általános fogalmának megragadásához, a nyelvi tabuk kutatása pedig

⁷ Tanulmányomban meghatározott tabudefiníció szándéka szerint elsősorban egyfajta fogalmi bázis, amelyhez e prezentáció viszonyul, tehát nem céloim egy mindent átfogó és lefedő fogalomismertetés.

számtalan hasznos fogalmi eszközzel szolgált a mai modern tabuk jobb megértéséhez, de úgy vélem, a jelenkori tabuk az élet annyira szerteágazó területein „érvényesülnek”, hogy egyetlen kiválasztott megközelítési alternatívával vagy elmélettel megmagyarázhatatlanok. Nagyon nehezen összevethető ugyanis például a korrupció és a szexualitás, a halálfélelem és a xenofóbia, a betegségek vizuális ábrázolása és az étkezési tabuk, a szegénység és a pornográfia – holott a jelenkori ember ennyire sokféle tabu között él, érez, gondolkodik és cselekszik napról napra. Ez a számtalanféle tabu különböző szinteken hat: van, amelyik csak enyhe kis kényelmetlenségérzetet okoz – viszont van, amelyik annyira erős tabu, hogy szó szerint elgondolhatatlan, még gondolkozni sem vagyunk hajlandók róla, beszélni pedig még kevésbé. A rengeteg tabu sokszor szorongást okoz, gúzsba köti a mindennapi interakciókat, gyakran megfoghatatlan módon, hiszen még csak nem is tudatos.

Emiatt arra a következtetésre jutottam, hogy érdemes volna talán olyan megközelítésből vizsgálni a tabu jelenségét, amely nem valami átfogó elméletre, nem egy-egy tabutípus teljes magyarázatára, dinamikájára (születésére, működési mechanizmusaira, megdőlésére, esetleg érvénytelenné válására) koncentrálna, hanem olyan közös jellemzőket keres, amelyek a már létező tabuk működését a lehető legpontosabban írják le. Olyan törvényszerűségeket próbáltam feltárni, amelyek egyformán működhetnek az élet egymástól nagyon távol álló területein – tehát ugyanúgy alkalmazhatók a politikai és a szexuális, a vallási és a családi tabukra, mint a testi működés tabuira vagy a szegénységgel kapcsolatos tabukra.

További, immár empirikus vizsgálatom tárgya a legáltalánosabban fogalmazva az, hogy milyen behatások eredményeképpen dőlhetnek vagy gyengülhetnek meg, alakulhatnak át, vagy legalább tudatosulhatnak az egymástól akár nagyon különböző tabuhalmazok is, akár társadalmi, akár egyéni szinten. /Ezekről másképp és másutt bővebb és illusztrált ismertetés készül/. A továbblépéshez azonban mindenképp szükség van/volt a fogalom minél precízebb definiálására, általam alkalmazott fogalmi határainak pontos megvonalására.

A normák, tiltások, tabuk sok esetben akkor is stabilan tartják magukat, amikor már elvesztették eredeti társadalmi funkciójukat (gondoljunk például az egyedülálló szülő családmodelljére vagy az abortuszra). Amikor a tabuk funkciójáról beszélünk, akkor elsősorban mint pozitív értelemben tárgyalt segítő, támogató, védelmi funkciót

értelmezzük, mindenképpen akként, amikor a magatartást, cselekvést, viselkedést segítő szabályrendszerként működik. A tabuk fontos társadalmi feladatokat töltenek be: hozzájárulnak a társadalmak és a társadalmi csoportok, valamint egyének stabilitásához, és védelmező funkciójuk is van. Biztosíthatják a társadalom működését pusztán azért, hogy mellőzzik vagy elfedik azokat a dolgokat, amelyek fenyegetést jelenthetnének az egyén vagy csoport pozitív identitására vagy életkilátásaira: a saját élettörténet sötét oldalait, a halált, betegséget vagy az élet értelmének kérdéseit. Ennélfogva a tabu egyfajta *coping mechanism* (megbirkózási mechanizmus) is – az egyéni és kollektív identitás felépítésének sajátos stratégiája. A tabuk lefedhetik mindazt, ami egy társadalomban potenciálisan veszélyes vagy fájdalmas. A tabuk szenvedélytől átítatott jelenségek: nagyrészt az érzelmi befolyáson alapulnak, és mindenféle vitán felül állnak; ez a jelenség jól megfigyelhető például a táplálkozási tabuk és a kisgyermek szocializációja esetében (Krajewski – Schröder 2008). A tabuk kialakulásában nagy szerepet játszanak a szocializációs folyamatok során megfogalmazott konkrét tiltások (amelyek hangsúlyozottan nem azonos fogalmak). A gyermek már nagyon kicsi korában tudja, hogy bizonyos cselekedetek vagy kontaktusok tiltottak, mégpedig az olyan kijelentésekből, mint például: „Ilyet nem teszünk!”, vagy „Ezt nem szabad!”, „Ez nem helyes!” stb.; anélkül hogy megmagyaráznák a tiltás okát, általában ezek belénk égnek a szocializáció folyamán. A tabuk a gyermeknevelés folyamata során alkalmazott efféle homályos imperatívuszok révén formálódnak, internalizálódnak. Így aztán a jogi szabályozás és a hivatalos szankciók gyakran feleslegessé is válnak.

A verbális (kommunikációs) tabuk speciális funkciói a nonverbális (cselekvésekre vonatkozó) tabukéhoz képest többek között a következők lehetnek:

- Olyan tabuk megerősítése és támogatása, amelyek a cselekvésekre vonatkozó abszolút tabuk körébe tartoznak: „Nem beszélünk róla, és soha nem is teszünk ilyet”. Példa erre a vérfertőzéstabu, amely oly mértékű, hogy beszélni sem lehetséges róla; ily módon a verbális tabu megerősíti a cselekvést, így szankcionálva a vérfertőző aktust. Hartmut Kraft német pszichoanalitikus társadalmi-gazdasági megközelítésében kiemeli, hogy a vérfertőzéstabu esetében a cél egyben az egyén és társadalmi csoportjának túlélése is (Kraft 2004:114). Ugyanakkor pél-

dául Kolakowski szerint néhány csoport már a vérfertőzés tabuját is próbálja megdönteni, amelyek nyíltan hirdetik a gyerekekkel és a családtagokkal létesített szexuális kapcsolat jogát (Kolakowski 2004:69-76.).

– Bizonyos tabucselekvések engedélyezése – azaz, hogy „fátylat borít rá” –, persze az elfogadott „legitim keret” között. („Nem beszélünk róla nyíltan, de egy mindenki által ismert, meghatározott szabályhoz igazodva megteesszük”). Ide tartozó példa a szexualitás és más testi funkciók, cselekvések, melyeket az adott kultúra számtalan metakommunikációs „játszmán” keresztül legitimál, de nem verbalizál.

– A tabucselekvések leplezése ott, ahol az általános elfogadás nem valószínű. Az ilyen cselekedetek a tények módosítása által válnak lehetővé. (Igazából nem csinálunk ilyet, de ha mégis, csak titokzatoskodva beszélünk róla, vagy eufemiztikusan fogalmazunk). A politikai vagy a gazdasági élet tabui tartoznak ebbe a kategóriába, például amikor a politikusok (és mások) „ajándékról” beszélnek „megvesztegetés” helyett, vagy „műveletekről” „háború” helyett.

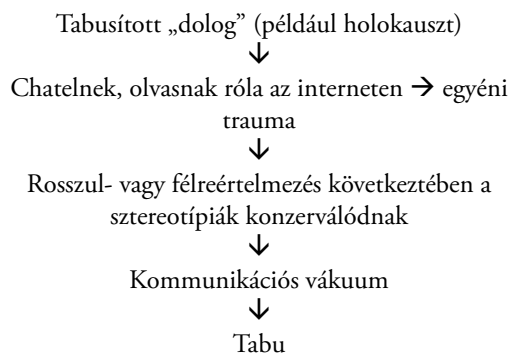
Az elkendőzés más eufemizmusokat is érint, amelyek tabutémákat jeleznek. Ha arról a tényről kell beszélnünk, hogy valaki meghalt, azt a kifejezést használjuk, hogy „eltávozott” vagy „elment”.

A tabu ugyanakkor minden társadalom számára „elérhető” segédeszköz. A kényes témáknak és a módnak, ahogyan kezeljük őket, magától értetődőnek kell lenniük, amelyeket nem szükséges igazolni, és nem szabad megkérdőjelezni. Ebből a szempontból a tabuk gyakran hatékonyabbak, mint a direkt tiltások, mivel az érintettek számára természetesnek tűnnek és internalizálódnak. A racionális indoklások nélkül internalizált tabuk nem tudatos, átgondolt módon befolyásolják a viselkedésünket/mindennapi kommunikációs helyzetünket, mert többnyire bele sem gondolunk, hogy az adott pillanatban miért óvatoskodunk, vagy hátrálunk ki egy interakcióból.

Egy-egy tabu hosszabb vagy rövidebb ideig lefojtja, olykor korlátozza az adott társadalom viselkedési-cselekvési megnyilvánulásait, vagyis mindenképp mozgásban lévő dologról beszélünk. A tabu időleges felfüggesztése speciális szituációkban áll elő: pl. tudományos diskurzusban, orvos-beteg kommunikáció során, bírósági tárgyaláson, általános veszélyhelyzetek és a társadalmi változás

szituációiban. Ezekben a helyzetekben ugyanis az eufemizálás, tabuizálás rossz következtetésekhez, hamis ok-okozati összefüggések kreálásához vezethet, ami negatívan hatással lehet a szereplők életkörülményeire. Talán éppen ezért hallgatólagosan vagy tudatosan is dekonstruálják a tabut, időlegesen ledöntik a rá vonatkozó „tilalom” jellegét – ami nem jelenti az attól kezdve semmiképp nem érvényes mivoltát.

A tabuk létezésének megkérdőjelezése és elvetése a modern társadalomban leginkább azzal az érveléssel találkozunk, hogy az internet megjelenésével megszűnnek ezek a mesterséges határok, nincs szükség a tabu védelmi szerepére, minden vizualizálható, verbalizálható. Ez formálisan védhető prekonceptió, azonban kutatásomból kiderül, hogy ez téves és nagyvonalú megállapítás, hiszen átlépi azt a folyamatot, amely ezzel párhuzamosan épp nem biztos, hogy formálódik a felhasználókban, és a valódi nyitás, elfogadás vagy tabudöntés nem történik meg sem érzelmi, sem erkölcsi értelemben. Vagyis a virtuális térbeli tabumentesség nem, vagy nagyon halványan jelenik meg egy erőteljesen tabuizált dologgal kapcsolatban magában az egyénben vagy közösségekben. A két térben – vagyis a valóságban és a virtuális világban – nincs párhuzamos váltás/változás. Nézzük meg egy folyamatábrán és egy konkrét példán keresztül, hogy az internet „személytelen” közege hogyan formálja/nem formálja a tabu működését:

A holokauszt Magyarországon társadalmi (szűkebben: kommunikációs) tabunak számított az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltozásig, vagyis az emlékezők számára bizonyos időszakokban nem volt lehetőség történetük felidézésére. A történelmi fordulópontok – például a rendszerváltás – e tabuk megszűnését, illetve megváltozását is magukkal hozhatják. Mivel a magyar emlékezetpolitika még mindig rendkívül rétegzetlen, árnyalatlan..., létre-

jön egy kommunikációs vákuum, elhallgatási spirál, így az erről folyó diskurzus ismét tabuvá válik. Hogyan alakulhat ki ez? Azt gondoljuk, hogy lehet ezekről a dolgokról nyíltan és nyilvánosan beszélni, véleményt formálni, blogolni, az interneten rendkívül sokféle ismeretet összegyűjteni. Különböző közösségi oldalakon képet kaphatunk mások véleményéről (homoszexualitás, cigányság, szingliség, holokausztagadás). Ennek következtében, ha épp azt a véleményt vagy kisebbséget képviseljük, amelyet mások épp támadnak, vagy a masszívan kialakult sztereotípiákat döngetik, akkor visszahúzódnunk, újra tabusítjuk a témát magunk és a környezetünkben élők számára, vagy épp tabut döntünk a földézésével, vállalásával.

Tabudiskurzus

A kommunikáció során nem csupán az a két lehetőség áll előttünk, hogy beszélünk vagy hallgatunk (s ezáltal teljes mértékben tartózkodunk attól, hogy hangot adjunk egy témának). Bizonyos nyelvi eszközök révén éppen képesek vagyunk kezelni a kényes témákat anélkül, hogy elszólnánk magunkat. A nyelv számtalan lehetőséget kínál az efféle helyzetekben. Célozhatunk rá, megkerülhetjük, szépíthetjük, és ily módon kommunikálhatunk tabuval érintett témákról a konvenciók megsértése nélkül. Ebben az összefüggésben a *tabudiskurzus* kifejezést használjuk.

A tabudiskurzus lehetővé teszi a kommunikációt olyan dolgokról, amelyekről az ember nemigen kíván beszélni, vagy amiről nem kellene beszélnie. Az álcázás különböző formái tartoznak ide, amelyek léteznek ugyan nyelvünkben és kultúránkban, de amelyeknek nem mindig vagyunk tudatában. Tabudiskurzuson azt értjük, hogy bizonyos helyzetekben az ember kommunikálhat tabuval érintett cselekedetekről, tárgyokról, intézményekről és személyekről. Ez azonban csakis nagyon jól meghatározott módon történhet, ami így önmagában nem eredményez (verbális) tabusértést.

Fontos megemlíteni az ún. megfelelési kényszert, amely természetesen mindig hordoz valamikora bizonytalanságot magában. Ennek köszönhető az, hogy az emberi diskurzusok jelentős része „tapogatózás” az elfogadott és a nem elfogadott témák és tartalmak irányában. A kinyilvánított vélemény akár önmeghazudtoláshoz is vezethet, ezért a kommunikációs tartalmakat sokszor patikamérlegben szükséges kimérni. Az emberi diskurzusban ma-

gától értetődőnek vesszük, hogy kerüljük a másik megsértését és minden olyan kényelmetlenséget, amely kognitív diszsonanciát okoz. Az is természetes, hogy ezt a konfliktuskerülő magatartást tanuljuk, és a társadalom a szocializáció segítségével „hozzájárul” ahhoz, hogy a tabuk a következő generációkban is biztosítsák az emberi együttélés konfliktusmentességét. Ráadásul azt is megtanuljuk, hogy melyik kontextusban milyen tabuk létezhetnek.

Az eufemizmus nem az egyetlen mód arra, hogy tabuval érintett tárgyról, cselekedetéről vagy tényekről beszéljünk: amellet, hogy lehetőségünk van tartózkodni a tabukról való diskurzustól (beszélgetés félbeszakítása, térbeli távolságtartás), a nyíltság számos szintje áll még a beszélők rendelkezésére. Ez az „ilyesmiről nem beszélünk” kijelentéstől a téma alapos megtárgyalásáig terjedhet. A lehetőségek e széles skáláján a beszélőknek különféle mechanizmusokat és stratégiákat kell kialakítaniuk, ami lehetővé teszi számukra, hogy „negyed-”, „fél-” vagy „háromnegyed-nyíltsággal” beszéljenek (Günther 1992:48-49).

A tabu eszközként is használható. A nyíltság/közvetlenség fokának igen fontos szerepe van: a tabutémák lehetnek nyíltan megvitathatók (*explicit taboo*), sugalmazottak (*implicit taboo*) vagy tökéletesen kerülendőek (*absolute taboo*). Ez utóbbi esetben egyáltalán nem hozzák elő, teljes verbális és vizuális csend övezi a témát (Krajewski 2002:604). Ezek a fokozatok látványosan megmutatkoztak a kutatásban feltárt tabutudatosítási folyamatok során: amikor egy téma „gyanússá” vált valaki számára, és felmerült benne az ellenőrzés igénye, a rákérdezés különböző lehetséges eredményei, vagy éppen lehetetlensége (*absolute taboo*) nagyon jól jelezte számára az adott tabu erősségét.

Összegezve elmondható, hogy az egyetemista korosztállyal megkezdett tabukutatási tapasztalat, a vizuális narratívákra épülő tabukutatás, valamint az órai beszélgetésekből készült jegyzőkönyvek, kvalitatív tartomelemzés volt (némi kvantitatív kiegészítéssel, a gyakoriságok jelzésével ott, ahol ez lehetséges volt – mindenekelőtt a pilot kutatás kérdőívei esetében) kiválóan szemléltetik a *verbalizáció* döntő szerepét a tabuk erodálódásában, sőt akár teljes megszűnésében. Mivel az elemzett esetekben markáns közügyekről volt szó, a diskurzusnak is a közbeszéd szintjére kellett emelkednie. Mind ez azonban nem zárja ki, hogy más, esetleg jóval személyesebb, intimebb jellegű tabuk esetében ne

működhetne ugyanilyen hatásosan a verbalizáció, a diskurzus, még ha az csak szűkebb körben zajlik is.

Az összegyűlt anyagokban arra kerestem a választ, milyen tabuk kerülnek felszínre a vizsgált minta körében, melyek emelhetők konszenzus alapján csoportszintre, esetleg társadalmi szintre; mi történik a kutatási alanyok személyes tabuival, ha olyan kontextusba helyezük őket, ahol valamilyen kommunikációnak el *kell* indulnia, és sem a csend, sem az elfordulás, sem az elmenekülés nem alternatíva. Vizsgálni szükséges még, hogy milyen tabukat neveznek meg, és azok milyen dinamikával, kommunikációval működnek körükben, valamint hogy mennyire tudatosul bennük a tabuizált dolgok forrása, vagyis kitől, honnan származtatják azokat a dolgokat, amelyeket ők maguk tabuként kezelnek. Mindezek részletes, empirikus áttekintése már egy másik összefoglalás tárgya kell legyen.

Hivatkozott szakirodalom

- Bakos F. 2002 *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakró-Nagy M. 2010 *A tabu születése*. <http://fgroszt.nytud.hu/bakro/tabu.pdf> (Letöltés: 2013. november 12.)
- Balle, Ch. 1990 *Tabus in der Sprache*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris.
- Bálványos H. 2003 *Vizuális megismerés, vizuális kommunikáció*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Belting, H. 2003 A test képe mint emberkép. Ford. Kelemen P. *Vulgo*, no. 2; továbbá: In *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Ford. Kelemen Pál. Kijarat Kiadó, Budapest, 2003 (Spatium, 2).
- Beregi T. 2001 A betiltott test. Excrementum Sacrum. *Filmvilág*, 1:22-23.
- Bergman, M. S. 1992 *In the Shadow of Moloch: The Sacrifice of Children and its Impact on Western Religions*. Columbia University Press, New York.
- Béres I. – Horányi Ö. 1999 *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Boglár L. 2005 *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Bohannon, P. – Glazer, M. 2006 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Ford. Ádám P. et al. Panem Kiadó, Budapest.
- Borgos A. – Kender A. – Csabai M. – Erős F. – Szili K. 2002 Testbe ágyazott ideálok. Diskurzusok az ideális, a természetes, a mesterséges és az elutasított testről. *Pszichológia*, 22:407-436.
- Bruner, J. 1983 *Child's Talk*. Oxford University Press, Oxford.
- Buda B. 1988 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Crystal, D. 2003 A nyelvi mágia. In *A nyelv enciklopédiája*. Ford. László Zs. et al. Osiris Kiadó, Budapest.
- Crombach, M. 2001 *Tabu und Euphemismus*. Unveröffentl. Dissertation, Universität Salzburg, Salzburg.
- Douglas, M. 2003 *Rejtett jelentések*. Ford. Berényi G. Osiris Kiadó, Budapest.
- Douglas, M. 1966 *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Praeger, New York.
- Durkheim, É. 2003 A főbb rituális attitűdök. In *A vallási élet formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Ford. Vargyas Z. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 277-301.
- Eissler, K. R. 1975 The fall of man. *Psychoanal Study Child*, (30):589-646.
- Eliade, M. 2005 *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Ford. Benedek M. Osiris Kiadó, Budapest.
- Elias, N. F. 1987 *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi G. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Foucault, M. 2001 *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel I. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Frazer, J. G. /1925/ 1993 *Az Aranyág*. Vál., utószó, Bodrogi T. Ford. Bodrogi T., Bónis Gy. Századvég Kiadó, Budapest.
- Freedberg, D. 1994 *Az ábrázolás hatalma: válasz és elfojtás*. Ford. Módos M. *Athenaeum*, 1-2:216-242.
- Freud, S. 1990 *Totem és tabu*. Ford. Pártos Z. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Goffman, E. 2008 A homlokzatról. In Síklaki I. szerk. *Szóbeli befolyásolás II.*, Ford. Síklaki I. Typotex Kiadó, Budapest, 11-36.
- Goodman, N. 2003 Az újraalkotott valóságról és a képek hangjairól. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Ford. Rohonczi K. et al. Typotex Kiadó, Budapest.

- Günther, U. 1992 „und also das isch gar need es Tabu bi üs, nei, überhaupt need”. Sprachliche Strategien bei Phone-in-Sendungen am Radio zu tabuisierten Themen. Zuercher Germanistische Studien. Peter Lang, Bern.
- Havers, W. 1946 *Neuere Literatur zum Sprachtabu. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 223, Abh. 5.*
- Hárdi I. 2006 Az agresszió képi kifejezése. *Magyar Tudomány*, 1:12. <http://www.matud.iif.hu/06jan/03.html>
- Horányi Ö. 2001 A kommunikációról. In Béres I. – Horányi Ö. szerk. *Társadalmi kommunikáció.* Osiris Kiadó, Budapest, 22-34.
- Horányi Ö. szerk. 2003 *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról.* Typotex Kiadó, Budapest.
- Horányi Ö. 2006, [1975/1991] *Jel, jelentés, információ, kép.* General Press Kiadó, Budapest.
- Imdahl, M. 1997 Ikonika. In Bacsó Béla szerk. *Kép, fenomén, valóság.* Kijárat Kiadó, Budapest, 254-273.
- Ivins, W. M. Jr. 2001 *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció.* Ford. Lugosi Lugo L. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Jensen, J. 1973 Communicative functions of silence. ETC. *A Review of General Semantics*, 249-257. <http://www.jstor.org/stable/42582250>. (Letöltve: 2015. január 12.)
- Jevons, F. B. 1897 *History of Religion in Evolution.* Methuen, London, 724-726.
- Karácsony A. 2012 A kommunikatív állapot – antropológiai és társadalomelméleti megfontolások. In Bajnok A. szerk. *A kommunikatív állapot.* Typotex Kiadó, Budapest, 69-75. http://www.interkonyv.hu/konyvek/a_kommunikativ_allapot
- Kepes Gy. 1979 *A látás nyelve.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kisdi B. 2012 *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei.* Egyetemi jegyzet. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/kisdi_barbara-kulturalis_antropologia.pdf (Letöltés: 2016. január 15.)
- Kořakowski, L. 2004 A civilizáció a vádlottak padján. *2000, Irodalmi és társadalmi havilap*, 4:69-78.
- Kovács M. 2012 A holokauszt múlt feldolgozása: emlékezés vagy felejtés? In Kovács J. – Münnich Á. szerk. *Nemzeti emlékezet helyek. Attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 177-193. On-line: https://www.academia.edu/4317690/A_holokausztm%C3%BAlt_feldolgoz%C3%A1sa_eml%C3%A9kez%C3%A9s_vagy_felejt%C3%A9s
- Kraft, H. 2004 *Tabu. Magie und soziale Wirklichkeit.* Patmos, Düsseldorf.
- Krajewski, S. 2002 *Life Goes on. And Sometimes it Doesn't. A Comparative Study of Medical Drama in the US, Great Britain and Germany.* Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Krajewski, S. – Schröder, H. 2008 *Silence and taboo.* In Antos, G. – Ventola, E. eds. *Handbook of Interpersonal Communication.* Walter de Gruyter, Berlin, 595-623.
- Lacquer, Th. 2002 *A testet öltött nem.* Ford. Szabó V. et al. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 122-127.
- Lafferton E. 1997 Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. *Replika*, 28. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/28/test.htm> (Letöltés: 2015. szeptember 11.)
- Leach, E. 1996 *Szociálintropológia.* Ford. Fejős Z. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lotman, J. 2001 *Kultúra és robbanás.* Ford. Szűcs T. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Luchtenberg, S. 1985 *Euphemismen im heutigen Deutsch. Mit einem Beitrag zu Deutsch als Fremdsprache.* Lang, Frankfurt am Main – New York.
- MacKay, D. – Ahmetzanov, M. V. 2005 Emotion, Memory, and Attention in the Taboo Stroop Paradigm. *Psychological Science*, 1:25-32.
- Malinowski, B. 1972 *Baloma.* Szerk., vál., utószó és jegyz. Bodrogi T. Ford. Bónis Gy. – Ecsedy Cs. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Markkanen, R. – Hartmut, Sch. 1997 *Hedging and Discourse. Approaches to the Analysis of a Pragmatic Phenomenon in Academic Texts.* De Gruyter, Berlin – New York.
- Meredith, P. 1966 *Instruments of Communication.* Pergamon Press Ltd., Oxford.
- Merton, R. K. 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Ford. Berényi G. Gondolat, Budapest.

- Muskovics Gy. 2014 *A vágy tárgya: a meztelen férfitől a kritikai diskurzusig*. http://www.artmagazin.hu/artmagazin_hirek/a_vagy_targya_a_meztelen_ferfitol_a_kritikai_diskurzusig.1680.html (Letöltés: 2015. január 20.)
- Némedi D. 2006 *Durkheim. Excursus: vallás és mágia*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/ch13s02.html> (Letöltés: 2015. január 20.)
- Novitz, D. 2003 Képek és kommunikatív használatuk. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Orthmayr I. 2004 A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 3:3-22.
- Panagl, O. 1984 Was man untern ausspricht. Altes und Neues vom Sprachtabu. In *Jahrbuch der Universität Salzburg 1981–1983*. Hrsg. im Auftrag des Akademischen Senats von O. Univ.-Prof. Dr. Arno Buschmann, Salzburg.
- Panofsky, E. 1955/1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*. Vál., szerk., utószó Beke L. Ford. Tellér Gy. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Pelikan, J. 1987 Die NS-Vergangenheit als Tabu-Thema in Österreich. Eine qualitative, textlinguistische Analyse des Hearings zum Präsidentschaftswahlkampf. *Wiener Linguistische Gazette*, 38/39:77-93.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 *Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren*. Verh. Berl. Ges. Anthropol. Ethnol. Urgeschichte. Berlin, 612-643.
- Pieper, U. 1991 „Worüber man nur ‚anders‘ spricht”. *Sprachreport*, 4:5-7.
- Pieper, U. 1988 Wie man über das spricht, worüber man nicht spricht – oder: „Zu welchem Tabu schweigen Sie gerade?” In *SAIS, Arbeitsberichte aus dem Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft*. Kiel, H. 11:89-118.
- Pfisztner G. 2002 A provokáció heroizmusa: Andress Serrano. *Fotóművészet*, (65) 1-2:65-74.
- Pilling J. szerk. 2010 *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája*. (Szöveggyűjtemény). Sesselweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 *Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren*. Verh. Berl. Ges. Anthropol. Ethnol. Urgeschichte. Berlin, 612-643.
- Reimann, H. 1989 Tabu. In *Staatslexikon. Recht Wirtschaft Gesellschaft in 5 Banden*. Bd. 5, 420. Herausgegeben von der Görres-Gesellschaft. 7. Auflage. Herder, Freiburg.
- Reutner, U. 2009 *Sprache und Tabu. Interpretationen zu französischen und italienischen Euphemismen*. Niemeyer, Tübingen.
- Rosengren, K. E. 2006 *Kommunikáció*. Ford. Domján K. Typotex, Budapest.
- S. Nagy Katalin 2013 *Képzőművészet és kommunikáció*. Typotex, Budapest.
- Sándor Zs. 2009 A vizuális kommunikáció a tanítóképzésben. *Új Pedagógiai Szemle*, 5–6:213-225.
- Sárkány M. 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása – egy rendhagyó kikuju házasság esete. In Sebestyén É. – Szombathy Z. – Tarrósy I. szerk. *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 330-338.
- Schank, G. 1981 *Untersuchungen zum Ablauf natürlicher Dialoge*. Hueber, München.
- Searle, J. R. 2003 *A képi reprezentáció*. In Horányi Özséb szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest, 205-225.
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. 2004 *Szociálpszichológia*. Ford. Bátki A. et al. Osiris Kiadó, Budapest.
- Somlai P. 1988 *A szocializáció és torzulásai a kommunikatív cselekvés elméletében*. http://www.fsze.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/somlai_peter/?article_hid=14191 (Letöltés: 2016. február 18.)
- Tószegi Zs. 1994 *A képi információ*. Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek 6. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest <http://mek.oszk.hu/03100/03123/html/#4> (Letöltés: 2014. november 12.)
- Toy, C. H. 1899 Taboo and morality. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 20:151-156.
- Törkey F. 2002 *Vizuális kommunikáció*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ullmann, S. 1962 *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Barnes & Noble, Inc., New York.
- Warren, S. D. – Brandeis, L. D. 2005 A magán-szférához való jog. *Információs Társadalom, Privacy (különszám)* 2:7-25.

- Weber, M. 1976 *Gazdaság és társadalom, 1–2.* Összeáll. Varga Iván. Ford. Józsa P. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Wundt, W. 1911 *Probleme der Völkerpsychologie.* Wiegand, Leipzig.
- Zollner, N. 1997 *Der Euphemismus im alltäglichen und politischen Sprachgebrauch des Englischen.* Frankfurt am Main, Peter Lang.

A szerző e témában megjelent publikációi

2008. Készség, ismeret, tudás a befogadásban. In S. Nagy Katalin – Orbán Annamária szerk. *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben.* (BME Szociológia és Kommunikáció tanszék konferencia-kötet). Budapest, Gondolat Kiadó, 133-143.
2008. Róma az átváltozások városa. In Németh Géza: *Munkák.* Budapest, Körmendi Galéria, Budapest, 70-78.
2008. Rome, the City of Metamorphoses. In Németh G.: *Works.* Körmendi Galéria, Budapest, 70-78.

2009. *Művészettörténet I. A kezdetektől a 19. századig.* (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.

2010. *Művészettörténet II. A 19. és a 20. század.* (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.

2015. A normasértő öltözködés szuggesztív kommunikációs hatása. In Dúll Andrea – Varga Kata szerk. *Szuggesztív környezeti kommunikáció.* Budapest, L'Harmattan.

2016. Kommunikációs tabuk kutatása – módszertani megfontolások és kihívások. *Közelítések, a ZSKF szociológiai folyóirata.* 2016-1. 1:36-128.

11. ABRAKADABRA

g-l = VARAZSIGE

IRKA-FIRKA

FÖLDRAJZI, FELEKEZETI ÉS KULTURÁLIS TEREK KÖZÖTT

Peremlétben? Félúton

A Tiszazug néprajzi, történeti, földrajzi kutatása az ezredfordulón¹

Olvasói besorolás, szerzői intenciók... – talákozások vagy félrehallások... A látszólag nehezen összehozható fogalomtár talán egybesimul mégis az alábbi kötetek esetében. Merthogy élmény-egységek alapján is lehetne talán olykor-olykor nemcsak tematikáik vagy műnemi sajátosságaik alapján könyvek és kölcsönhatások korszakos trendjeit keresni-megfogalmazni, ha másban nem, legalább komplexitásban és tudományterületek közötti kitartó átsugárzásban. Ilyesféle munkákat kerestem itt egybe, melyek rokon vonása nemcsak a Kárpát-medencei etnikai kultúrák együttélése, de az is, hogy mintegy „mögöttük” a kivetített térkép és főleg megannyi életkép feltjai szinte tetszőlegesen módosulnak, átszíneződnek, új keresztséget szenvednek el, vagy egyszerűen csak átfut rajtuk az idő sodrása, s bekerülnek abba a zónába, ahol már a léthelyzetek összessége uralkodik, kölcsönhatásban, jelentések terében, hagyományban és dilemmákban is...

Egy ilyesfajta életkép és történetkép közös felmutatásaként fogant talán a hajdan híres-hírhedtté vált tiszazugi perек és az akkori Társadalomtudományi Társulat Tiszazug-konferenciájának (1926. évi közgyűlés) Szombatfalvy György által tartott előadásából föltároló kilátástalan tájképe, mely földűlta a társadalmi kérdésekre érzékeny gondolkodókat, majd írókat készített drámai élethelyzetek ábrázolására, néprajzosokat a tájegység szokásainak, demográfijának, egykézésének, nincstelenségének, a Tisza és a Körös-torkolat közé zárt nyolc község szinte pre-feudális életszintjének regisztrálására, egyszóval narratívák gyártását idézte elő. Az „angyalcsinálók”, a bábaperek, a csecsemőgyilkosságok és a sorozatos arzén mérgezések tájegysége a sajtóbotrányok és jogi hercehurcák egykori kódéből szinte sosem mosakodhatott ki, a zsurnalizmusok körülvették még Móricz Zsigmond riportjaival szemben is, s ma is első reakció a Tiszazug tájnév hallatán a „bűn”

fészke, az egykézők és bűnben fogant gyermekekkel kapcsolatos képzet. Ugyanakkor elszánt tájkatatók (élükön Szabó László szolnoki néprajzos, ma már megyei múzeumigazgató is) a hatvanas évek végétől helyi gyűjtőtáborokat kezdeményeztek, hogy a népi életvilág, kollektív emlékezet és életmód-kutatási tényanyag mellett megpróbálják föltárni a magyar Alföld kellős közepén elhelyezkedő szigetszerű térségi identitás leglényegét. Úgy vélte: „A Tiszazugban mindig felhalmozódott valami, majd eltűnt, megszűnt, nem építették tovább. A kutatás célja, hogy megtalálják a kulcsát ennek a folyamatnak a megállítására. A néprajzkutató szerint a Tiszazug egy kis sziget az Alföld közepén, melyet kiváltságos területek vesznek körül, mint a Kiskunság, Nagykunság és mezővárosok, például Szolnok, Szentés, Csongrád, Hódmezővásárhely. Ezen települések gyűrtűjében, ebben a jobbágyi eredetű falvakból álló kis tájegységben szűkösebb élet biztosított, mint a kiváltságosabb közösségekben. /.../ Megalakult egy helyi kutató csapat, melynek tagjai között volt Kakuk Mátyás, Bacskó Júlia és dr. Barna Gábor, Gulyás Éva, Bellon Tibor, Sztrinkó István, Szabó István”..., és az „alapvetően néprajzos gyűjtések akkoriban eredménnyel jártak, /.../ indítását, megalakulását eredményezték az azóta is virágzó kunszentmártoni Helytörténeti Múzeumnak” (9. oldal). A szolnoki Damjanich János Múzeum kezdeményezte peremlét-kutatásban azután már forrásanyagként használhatták a hatvanas-hetvenes években készült levéltári és tárgytörténeti forráskutatásokat, 2007-től pedig a Tiszazugban zajló gazdasági-társadalmi mentális állapotváltozások föltárását vették tervbe. E sokszereplős „tájrégészetnek” és változásnéprajzi összegzésnek egyik első eredménye egy szolnoki kiállítás, majd egy kunszentmártoni szakmai kon-

1 *Tiszazug kutatás, 2007–2011.* Szerkesztette Hegedűs Krisztián – Kovácsné Kaposvári Gyöngyi – Pusztai Gabriella – Pusztai Zsolt. Jász-Nagykun Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok, 2010., 337 oldal. <http://real.mtak.hu/12075/>

ferencia,² az elkészült rész tanulmányok pedig kötetformán jelentek meg, nem utolsósorban azt a lehetséges túlélési perspektívát nyújtva a térségnek, melyben a gazdasági fejlesztés, megélhetési segítség, szociológiai és mentális önismeret újraformálási trendjei immár „félúton” mutatkoznak látszanak a túlélés és a visszafordulás között. A kutatás³ feladata a tiszazugi (már lezajlott és jelenleg is folyó) társadalmi, gazdasági, mentális, kulturális, ökológiai folyamatok elemzése és értelmezése, ezen belül a családi gazdaságok, a vallási élet, az életvitel, az ünnepek, a sajtó, az ipar, a kulturális rendezvények és a természetföldrajzi jellemzőinek változáskövetése, mélyebben a közösségi élet, a tájegységi és lokális identitás, valamint az életmód-változás vizsgálata. A kötet elsődleges értéke tehát abban mutatkozik, hogy látványosan és eredményesen számol le a kistérről/történeti tájra/kistérségre jellemzőnek tartott prekonceptuális jelenségekkel, s megpróbálja a szinte homok- és lápfüggő, sokrétűségében megragadhatatlan komplexitást föltárni, átnyújtani, s majdani kutatások megbízható alapanyagává tenni.

A kötetben a térség muzeológus kutatója, Bagi Gábor a tiszazugi kultúra történetét összegzi nagyobb tanulmányban, képekkel illusztrálva. Főképp az egyházi birtokok, birtokosok, jelesebb családok, a vallási élet 1075-től itt jelen lévő trendjei mentén indul el (11-41. oldal), hogy az írástudók, nemesek és hivatalviselők nagy számának életút-alakulását vázlatozva az egyházi és világi műveltséget körvonalazza, jelezve az elbeszélhető múlt török kortól ismeretes folyamatainak súlyát a Magyar Királyság vármegyéi között. Hegedűs Krisztián a nagykun-sági jász betelepülés vallási-kulturális eltéréseiből formál olvasatot (43-54. oldal), főképp a város-hálózati kapcsolatok kunok és jászok közötti identitás-különbségekben megformálódó sajátosságai,

2 A Damjanich János Múzeum I. emeletén 2011. június 18-án nyílt kiállítás Dr. Csatári Bálint, egyetemi docens, geográfus nyitotta meg, fölidézve a kutatástörténet és a tájnéprajz e kitüntetett térségének változásához, reményteli jelen- és jövőképehez méltán fűződő szaktudományos közelítéseket. Lásd: [http://www.blogszolnok.hu/mhm_peremletben__damjanich_muzeum;](http://www.blogszolnok.hu/mhm_peremletben__damjanich_muzeum; http://www.mnh.eu/sites/default/files/Peremletben.pdf) <http://www.mnh.eu/sites/default/files/Peremletben.pdf>. Ezt megelőzte a kunszentmártoni Helytörténeti Múzeum és a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága szervezésében megrendezésre kerülő *Peremletben? A Tiszazug néprajzi, történeti, földrajzi, kutatása az ezredfordulón* című tudományos kutatási program kunszentmártoni konferenciája (2011. május 11.).

3 OTKA K 68902. számú kutatási támogatás.

Kunszentmárton kiemelkedése, helyi sajtó, kaszinó, tradicionális kiváltságtudat és intézményesített eredet-ápolás ezekről komponált összképét adva. A török, majd polgári kor intézményesülését követve Pusztai Gabriella a kunszentmártoni gyáripar 19–20. századi eseménysorát festi meg és beszél el (57-77. oldal), majd az életvilágba beljebb térve Barna Gábor összegzi kutatási beszámolóját a helyi és közösségi ünnepekről, önképekről, államiassult formákról és hagyományos gazdálkodáshoz kötődő alkalmakról, egyházi és ünnepi, végül a „kitalált hagyomány” keretében illeszkedő rendezvényi újdonságokról, ezek helyi sajtójáról, majd civil és egyesületi háttéréről kínál összképet (79-98. oldal). De ha csupán annyit kiemelek, hogy Gecse Annabella a térség családi gazdálkodásába invitál, háztájizó, polgárosodó és „harmadik utas” vállalkozói világban túlélni igyekvő közösségeket mutat be (101-126. oldal), Pusztai Zsolt a térségre jellemző vizek orvhalásainak, a rapsic élet módszereinek, körülményeinek és eszközeinek mintegy „ökomúzeumi” körképével szolgál (129-151. oldal), Kotics József a tiszazugi falvak női szerepváltozására és a válások konnotációira irányít figyelmet komolyabb társadalomkutatási alapot javaslatával (153-167. oldal), Bartha Júlia a bábaperek és „angyalcsinálás” részletkérdéseit tekinti végig a huszadik század első harmadában (169-177. oldal), Mód László és Simon András a szőlő- és borkultúra történeti néprajzi, gazdaságszervezeti, kollektívizálási, majd a rendszerváltó évek új telepítési, borturisztikai, tulajdonosváltási, marketing-építési kérdéseit tárják fel a további kutatás alapjaként, jelezve, hogy mindezek belső struktúráinak állandósága az egyéni példák, gazdahistóriák, életút-modellek fókuszált rész kutatásait igénylik (179-187. oldal) – akkor nem csupán többoldalú metszetet, sokpólusú ráközelítés-technikát látunk, hanem ezek összhatásaként mintegy a tájegység emberének kilátásait, múltját és szorultságait is.⁴ Sándor Eszter a fényképek tiszaföldvári lakberendezési funkciói, rendszerezhetősége, személyes és kapcsolattörténeti jelentőségének feltárhatósága szempontjából összegzi meglátásait (191-227. oldal). Terendi Viktória a térség bevándorlóit, egykori és mai migránsait, elvándorlóit, a befogadó közösség attitűdjeit és konfliktusait beszél el a legjelentősebb kohéziós forrásként értelmezve a szerepek nyitottságát és befordulásait (229-240. oldal).

Megannyi további írás az elektrifikációt (Ara-

4 A szikárabb térségfejlődés-történeti áttekintést lásd Dr. Bagi Gábor muzeológus tollából: <http://www.tiszazug.hu/tiszazug.php>

nyos Sándor), a református hitélet rejtelmait (Monostori András István), a tájmetriai jellemzőket (Túri Zoltán, Kurucz Lajos, Szabó Szilárd), vagy jelesül a tiszazugi területi identitás roppant izgalmas problematikáit fejt ki a hovátartozást indokló háttér, a gazdaság mellett a regionális forrástámasz és a pszichológiai beállítódás játszmáiban is mutatkozó „identitás-vákuum”, a bizonytalanodás és arcukatvesztés szimptomái segítségével (Szűcs Norbert, 299-308. oldal). Különösen izgalmas dimenziók tárulnak fel Kavacsánszki Máté áttekintéséből, melyben a Tiszazug turisztikai rendszerének, a falusi turizmus és épített környezet kölcsönviszonyainak, valamint a szociokulturális háttér és a PR-potenciál közötti dichotómiák komplexebb körképének fő vonalait engedi földterengeni (275-298. oldal). A kutatás résztermékeinek, az írások összességét jellemző módszertani diverzifikáltságnak köszönhetően az elbeszélhető összkép itt valóban a peremlét historikus és recens jelenségeit „írja le” – hisz kutatásközi összegzések kerültek itt egybe, nemcsak a térség földrajzi „félútján”, hanem a komplex tájantropológiai és változásnéprajzi vizsgálódás adott fázisában is. Ezért az egyes írások mintegy strukturáltan egymás mellé /és kevésszer egymásra/ épülnek, nem önmagukban, hanem a kötet egészében fölkinálva a néprajzi-történeti-földrajzi folyamatok ezredfordulós perspektíváját. Az életkép és történeti kép, modernizálódás és hagyománykötöttség, reménytelenség és kilábalási akaródzás ekképpen szinte minden tematikus írás mélyén ott rejlik, nem titkolva, hogy a néprajzi jelenkutatás a tradicionális szaknéprajztól a kifejezetten változás-fókuszú antropológiai szemléletmód alkalmazásáig maga is egyfajta „perifériáról” a narratív szaktudomány centruma felé elmozdult állapotban található, s ezzel együttérző, elkötelezett, szinte vibráló kölcsönhatásban áll a kutatásra kiszemelt térség státuszváltozásaival.

Etnoföldrajz, érintkezési zónák, felekezeti terek

Vannak művek, s nemcsak regények vagy versek, hanem tudományos opuszok is, melyek a szaktudományi fókusz mellett az időtállóság, az avulásképtelenség, a porréteg alól is kivillanó hatásúak, már keletkezésükkor, s később, elvben „idejétmúlt” tudáskorszakba süppedve is. Keményfi Róbert munkája eredendően egy szerényen poros és érdektelen „civisvárosi” egyetem „kötelező irodalom”-szagú sorozatába illeszkedik, de értékei mellett vagy fölött

mégis úgy surrant el a közömbösen maradi szakmai érdektelenség, ahogyan az már manapság senkit sem lep meg vagy háborít föl. Magunkra vessünk, amiért ez így történik, s amiatt is, mert még csak nem is érezzük zsenírozva magunkat, ha kiesik a szemhatárunk sarkán valamely opusz, melyre kevesebb vagy semmi figyelem nem maradt immár. Viszont a szóbanforgó műre, a *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban* című kötetre talán mégsem kellene szimplán mint egy száraz vidék még szárazabb kiadványára gondolnunk. Az olvasói érdeklődést gerjesztő elégedetlenségre számítva azonban itt most csak megerősítem: az *Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei⁵ alcímű opusz* már e cím rangú alcímében is pontosan mutatja: *interdiszciplináris munkáról* van szó, mely nemcsak futó ismeretést kíván, hanem mi tagadás, meg is érdemelne a lelkes üdvöztetést! Nem is csak azért, mert a szerző a kötet közel háromszázötven oldalán kitartó következetességgel gondoskodik a két, magában véve is rangos, önkörén belül is „multivokális” tudásterület összehangolásáról, hanem mert teszi mindezt a két szemléletmód jóízű, finom és árnyalt harmóniájával, egybecsiszolásuk aprólékos gondját céhes mestermunkaként vállalva. Mintegy „mellékesen” végzi el ezenközben a legnehezebb feladatokat: korábbi munkáinak, az európai görög katolikus vallási területről írott tanulmányainak és adatgyűjtéseinek átfogó felhasználását, „problémakatalógusként” a különböző metodikai keretek bemutatását, szerteágazó tudományközi munkák érvkészletének adaptálását, illetve az etnikai és felekezeti térszerkezet fogalomtárának áttekintését stb. S teszi ezt a célból, hogy összegző eljárásmodot javasoljon (oktatási célra is, szaktudományi elmék tudásterületek közötti analógiáit serkentve) a tértudományok *szakmatörténeti* és a kortárs vallásnéprajzi nézőpontok egyes ágainak *mentálitáshistóriai* összebékítésére. Földrajz, néprajz, kisebbségkutatás, etnikai térszerkezet, társas kultúrák és kultúraközi kölcsönhatások kutatói számára egyaránt kihívás, próbatétel, szemléletformálás, követhető logikájú megismerő és elbeszélő apparátus praktikusán is. Hónapokig ülhet az ember a kötet komplexitásában, mint egy hegytetőn vagy folyótorkolatnál... , ahol a múlt a jövővel találkozik, s olykor alig-alig ismerik meg egymást...

Merthogy a mű a debreceni KLTE Néprajz-tan-szék szakrális néphagyomány-kutatásaira épülve a vallás térbeliségének és politikai-földrajzi-kulturális

5 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.

jelentéstartalmainak föltárására, résztémákon át a múltbeli és jelenkori terepkutatások, térképek, levéltári anyagok, statisztikák és mikrokörnyezeti elemek átfogó bemutatására szolgál. Olvassa akár helytörténész vagy demográfus, kisebbségsszociológus vagy vallásantropológus – ezt a szinte archeológiai rétegződést biztosan meglelheti benne. Az etnikai és térszerkezeti vizsgálatok összehangolása, a néprajzi és a földrajzi kutatások eltérő szemléleti (mert hát főképpen téri és idői, de leginkább kulturális hullámzást tükröző, szinte morfológiai) aspektusai bizonyos fajta „finomszerkezeti” leírásban található meg itt. Például a *kisebbségi-kulturális jelenségek nemzeti-felekezeti térképekre vetítése* olyan szemléleti nívumot kínál, amelyet a vallásosság térbeliségének eddig kissé elhanyagolt kutatási témává avatása követ, megtoldva települési szintű térszerkezeti felmérésekkel, empirikus és hivatalos adatok korrigált eltéréseinek megvilágításával, a felmérési módok és a községi összeírások pontossági és megbízhatósági mérlegelésével, továbbá más megismerési szintekkel..., hogy mindez végül egy fölöttébb impozáns áttekintés olvasmányosan közreadott tartalmává simuljon össze.

Amennyire terepismeretem és szakirodalmi tájékozottságom engedi, kellő határozottsággal mondhatom: nem szoktak ilyen komplexitást felmutatni a részterületek kutatói, s még kevésbé szoktak *mikrolokális* szintű árnyalatokig elmerészkedni a nagy áttekintések tudorai. A „nagy” és „kis elbeszélések” közötti szféra jelentéstartalmait Keményfi mégis valahogy úgy volt képes egységbe szervezni, kézbe foghatónak és a maga föltárási gyakorlata mentén plasztikusan megragadhatónak feltüntetni a két diszciplína terepnumát, hogy kötete nyomán szinte nem is értjük, miért és hol volt, hol lehetett akkora különbség a szaknyelvi interpretációk között, amely nehezítette volna vagy lehetetlenné tette az „átlátást” a rokon területre. Pedig a debreceni néprajzi iskola, Bálint Sándor érzékenysége, Györffy István térségi teljességet átfogó vállalása, majd Bartha Elek vallásnéprajzi kutatási iránya, s megannyi kolléga térben és időben szinkron és diakron összefüggéseket is felmutató hatása szinte nem is teszi első pillanatra oly innovatívnak tetszőnek ezt a tudásterületi kölcsönhatás-együttest. Amint azonban az egyes fejezetek belső tartalmait, hangsúlyait, fölmutatottan kihangzó üzeneteit kezdjük mérlegelni, mindjárt sokkal árnyaltabban látszik, mi minden hiányzott a korábbi szemléletmódból, s mennyire „előkészített” volt már mindkét diszciplína határain belül

ez a kölcsönösnek tűnő összhang, mely valamiért létre mégsem jöhetett eddig az időig, s amelynek e keretben most Keményfi adott méltó rangot.

A Szerző szándéka korántsem kíván megváró, ébresztő vagy szembesítő lenni. Mint aki evidenciákhoz, földrajzi tényekhez és térképészeti kódokhoz szokott, úgy közli észrevételeit, úgy taglalja érveit és akként is építi fel gondolati vonalvezetését. Tényszerűségeiben beszél jobbra, holott számos helyen kitetszik: a „tények” mögött mindig sejdíti a jelentések kontextusát, érzékelteti a dimenziókat, relációkat, szinte képletbe foglalható arányképződményeket. Mivelhogy a földrajz is (a maga szcientizálódási folyamatában igen későn, a huszadik század elejére intézményesülni képes diszciplína módjára) efféle téri eszköztárral él, ha meg kell határozni egy társadalmi jelenség kiterjedtségét; s a néprajztudomány is, midőn a spirituális ködlésből korrekt mód kimetszett képletként kell felmutatni a hit mentén egyházi kapcsolatokat, vallási tagoltságot, felekezeti erőviszonyokat és szakrális áthatásokat... – valamiképp a „tényszerűnek tetsző” lényegeket kell felmutassa. A kettő összevonásával azután már sokkalta komplexebb eseti érvényességet kell igazolnia. Keményfi ördögös alapossággal adaptálja és vezeti be a *kontaktzóna* fogalmát, melyet azután szinte fejezetenként kapcsol össze a jelentések és értelmezések terepnumaival. S alapelveként is azt követi, hogy szegmentumokra szedi a főfogalmakat (etnikai tér, vallási tér, szakralitás, etnicitás, államnemzet, kultúrnemzet, térképezés, térmodellek, mentális tér, térköziség-proxemika, módszertani térkonstrukciók – így a statisztikai-geográfiai módszerek, ökológiai életterek, regionális dimenziók, átmeneti terek – különbségeit), majd az elméleti és empirikus megközelítések vázlata nyomán a kortárs értelmezések és lehetséges interpretációk komplexumát, s ezekbe építi be mindennapi példáit, a működő vallási és etnikai identitások kiterjedését, kölcsönhatásait taglalva. A kötet egyötöde még így is a melléklet, ami doktori értekezéseknél nem ritkaság, de a földrajzra jellemző okadatoltság még ezzel együtt is meglepi az etnológiai-etnográfiai leírásokhoz szokott szemet. Viszont mindez nem zavaró, mert folytonosan jelen van a terek közötti relációk kitapintható rácsszerkezete és hullámzása, s a Szerző kereső tekintete, érzékeny pillantása és rendszerező szemléletmódja.

Keményfinek példásan sikerül, amit amúgy nehezen képzelhet el az olvasó, hogy ugyanis miképpen lehet mondjuk az etnicitás, a hívó életvi-

tel, a hely, vagy a szórvány kategóriáját érzékletes egzaktussággal megőlneni. Ám ott, ahol mások a vallások törésvonalait markíroznák vastag filttel, Keményfi éppenséggel finom áthallásokra módot adó túllfánylat húz csupán (például az etnikai és nemzeti térkép-készítés ill. színhasználat szimbolikájának összefüggéseire koncentrálna, vagy a mentális terek és proxemikus kódok konstruált térképekre vetítésének megoldásait ecsetelve), s amit a legjava történész, szociológus vagy kulturális antropológus is megirigyelhetne: a határokat éppen a köztességben, a nyitott ablakok révén, vagy magukban a folyamatokban meglelt állandósággal példázva teszi érzékletessé. Ez a szemléleti multipolaritás éppen a mindennapi élet térhasználati gyakorlata értelmében válik kardinálisan fontossá, s épp e fontosság óvatosságra intő jellege épül bele szervesen a Szerző optikai térmodelljébe. De mert empirikus módszere immár régóta a történetileg evidens belső gyakorlatra fókuszáló megértés volt (például levéltári, könyvtári, kartográfiai alapanyagok összehasonlító elemzésével és értelmezésével, az etnicitás kivételésének, térképre rovasának vagy a vallási közösség átélésének megjelenítésével), ezt a vállaltan belülről nézőpontot keresztezi a pragmatikus értelmezések magyarázatával: hangot ad a tér-rekonstrukció vagy rehabilitációs eljárások esélyeinek, latolgatásra ajánlja a kisebbség és vallási viszonyrendszer belső normáinak leképezését stb.).

Keményfi e művével első körben a földrajzosok és a néprajzosok egyre szélesedő körének megérítését kísérli meg, a köztük lévő távolságot kívánja csökkenteni a jól megépített valóság-konstrukciók, hidak révén. Az általa képviselt választékosság módszertani magabiztossággal és igazoló alanyaggal a két rokon tudomány közötti mesterséges (és képzelt!) falakat kísérli meg lebontani vagy áttetszővé, transzparenssé varázsolni, amelyek nem a társadalmi valóság működésében, hanem a róluk kialakított, révükön megfogalmazott határápítésben elválnak immár a társadalmi tényvilágtól, de ugyanakkor visszahatnak, s idővel olykor domináns hatásként a térszerkezetek látszólagos mozdulatlanságát is befolyásolják. Evidenssé teszi, hogy felosztani, megosztani, keretek közé préselni és szeparálni olyan hatalmpolitikai elv, amelyet rendre valamiféle doktrína, ideológiai cél vagy manipulációs gyakorlat szándéka formál, nem pedig a társadalmi szereplők maguk...

A mű célja – az alkotó szándékával egészséges harmóniában –, nem a diszciplínák közötti határápítés és védelmi övezet-konstruálás, amelynek

mintáját épp a hatalmpolitikai beszédmód adja, hanem ellenkezőleg: az ablakok, átereszek, ajtók, áthatások terének tágitása, a befogadó közeg folyamatos puhítása, rugalmas válasza készítése. Kortárs politológus számára ezek a „kitekintések” és látszólag elbizonytalanító „interdiszciplinaritások” lehetnek akár zavaróak is – de nézzünk nemcsak a globalizációk térképeire, hanem a helyi kultúrák, részkultúrák, szakrális kultúrák, viselkedéskultúrák és értékrendek lehetséges klasszifikálására, s mindjárt elnagyoltnak tűnhet a „magaslesről” megformált összkép, melyben véletlenül sincsen semmi személyes... Lássuk be, hogy etnikai csoporthatárok messze nem mindig kultúráközi határok is, és „kultúrák fölötti” rálátások majdhogynem csupán bandzsítások, ha nélkülözik az „átlátás” mellett a belátás igényét és gesztusát is. Ezzel Keményfi oszlopos jelentőségű opuszt alkotott, melynek további fél vagy másfél tucat társadalomtudományi területen munkálkodó embertudományos ágazat számára van „kötelező irodalom”-jellegesen túli fontossága. S hogy épp szociológusoknak, néprajzosoknak mire való lenne ez a mű...? Válaszom roppant egyszerű: olyasfajta interdiszciplináris példaként szolgál, amely nem kizár vagy bekebelez más területeket, nem elvitat vagy sarokba szorít rokon ágazatokat, hanem átöleli mindezeket, egymáshoz hangolja az eltérő tónusokat, s fölkinálja a társadalomkutatóknak, hogy „áthallásait”, tudományterületek közötti merev határtartományait nyugodtan lazítsa föl, s vegye úgy, hogy a másik területe éppoly izgalmas, épp annyira szórakoztató, sőt néhanapján még izgalmasabb is, mint amit adatsorok görgetésével vagy (hogy a vallások szociológia-történeti interpretációival is összefüggésbe hozzam) historikus vázlatával és hívőszámok vagy felekezeti arányszámok feltornyozásával kínálni lehetne. Táblázat, rigorózus közlés, mutató és térbeli eligazodást segítő térképfolt így is elegendő akad a kötetben, mint Keményfi régebbi munkáiban is, de ezek mellett, s olykor „fölött” ott a mentális szférákat is átlátni hajlamos kutató érdeklődése a mélyebb megértés irányába fókuszálva...

Egyik tavalyi tanulmányában (*A nemzeti táj képzete. Mozaikok: értelmezési utak – kutatási keretek – példák*) félszáz oldalon részletezi, miképpen alakult a humán kultúra szövetében az átélhető, belakható, szimbolikusan birtokolható és büszkén mutogatható nemzeti táj. Ennek eredeti megjelenítése az Ilyés Zoltán és Klamár Zoltán által összehozott aszódi „kontaktzóna-konferencián” bemutatott

változattól fejlődött ki talán,⁶ ahol a térképszínek bővös és praktikus erejét mint hatalmi-politikai kommunikáció bővkörét írta le, s ahol a földrajzi térszemlélet klasszikus elemzőit meghaladó módon a térfelfogásban tetten érhető hamis mítoszok kérdéskörét ismertette. Példái hidegnek tetsző távolságtartással, de átélhető közvetlenséggel és impozáns bőséggel mutatják föl, mi módon színeződnek át-meg-át térképek, függően attól, hol és mikor adták ki magát a térképet, milyen színű egy szomszédos ország vagy belakott terület, ami „ellenséges” állam vagy saját/hazai törekvések lenyomatait fogadja be, esetleg kölcsönhatások és határátjárások találkozási felületeit jeleníti meg éppen... Tudatosítja egyúttal azt is: „ember által érintetlen természeti táj *sincs ön-magában*. Csak *tájkép* van”. E 2015-ös (a geográfus Prinz Gyula és a történész Györffy István eszméit összehasonlító) tanulmánya végén deklarálja: „a táj és etnikai karakter kapcsolatának értelmezési lehetőségét alapvetően az *abszolút* térben kirajzolódó (megfogható) *objektív* formák összefüggéseiben igyekeztek elhelyezni. Napjainkra a *nemzeti táj* fogalma az utóbbi évtizedek legszélesebben vett társadalomtudományi, művészetelméleti értelmező írásai nyomán a nemzeti lét sokszálú, mentális térbeli aspektust *is* magában foglaló szerveződésére utal, illetve a nemzet emlékezetének esetleges (szituatív), sűrű szövésű pszichogeográfiai térképét fejezi ki” (2015:33).

Keményfi a történeti és térképezési gyakorlatok példáin keresztül illusztrálja, amivel bevezetőm magam is kezdtem: vannak olykor könyvek, tudások és közlések, amelyek nem évülnek el, még akkor sem, ha egyébként más tudás-ágazatok már megkoptak, az érdeklődés aprócska pontokra fókuszálódott immár, s inkább a feledés, a figyelmetlenség, az érdektelenség nyűgje veszi körül az efféle munkákat, semmint a lelkes fogadtatás. Írásom – mely készülhetett volna a kötet megjelenésének másnapján is akár – épp ennek a kommunikáció-túltengéses korszaknak következtében vajúdott évekig, s immár elsősorban talán azért szántam el magam megkomponálására, mert látva látszik, hogy ismét itt egy mű a szemünk előtt, melyre ahelyett, hogy nagyra-

6 *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. Nemzetközi tudományos konferencia. 2004. augusztus 26-28. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága – Petőfi Múzeum, Budapest / Aszód, 2005. 260 oldal. On-line: http://www.museum.hu/program/5220/Etnikai_kontaktzonak_a_Karpat-medenceben_a_20_szazad_masodik_feleben_-_Konferencia.

becsüléssel néznénk, helyette révetegen bámulunk, majd lassan ráborulunk egy nyugodt álom ártatlan mámorában.

Pedig a *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban* című könyv egyszerűen szólva: fontos. Jó, hogy van immár. Nem elaludni, ébredni kell tőle... Artikulációs mozgásterünket ugyanis épp Keményfi teremti újra az etnikai és vallásföldrajz határvonalain át-meg-átjárva, szemhatárán a tér-antropológiai és interetnikus kölcsönhatások mentális tudomány-térképe segítségével...

Interetnikus mezsgyék és érintkező kultúrtájak

Ugyanazon a fentebb utalt aszódi konferencián kínálkozott a kisebbségkutatók közös meglepetéseként a hasonlóképpen földrajzos alapozottságú Ilyés Zoltán előadása is: *A kulturális kontaktzóna történeti változásai a székegyföld keleti peremvidékén*. Mint más munkáiban is,⁷ Ilyés Zoltán a kulturális antropológia komplex kutatási és szimbolizációs szféráiban a *táji adottságok közötti etnikai és nemzeti identitást* leli meg a Kárpát-medence multietnikus térségeiben. Megannyi helyen megfogalmazza a turizmus és az örökségesítés kapcsolatrendjét és kutatási példáit, a történeti földrajz keretei között tárja föl a kultúrtáj, a tájhasználat jelentőségét a Kárpátokban és Gyimesben, eközben az antropogén geomorfológia és etnikai földrajz, vallásföldrajz és lokális kapcsolatrendek számos szférája foglalja le figyelmét. Sőt: a földrajzi körvonalak, tájak és terek, határok és történetiség változáshagyományai kerítik körbe eszmehorizontját: *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben* című disszertációja⁸ a magyar nyelvterület perifériáján elterülő, izolált és polgárosodásban igen megkésett mikroregionális egységet veszi antropológus-földrajzos-társadalomtörténész nagyítója alá. A „nagyító” itt némi eufémiával formált kifejezés, hisz a Keleti-Kárpátok földrajzilag

7 *Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben* /2003/ <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/konyvek/vagabundus.pdf>; *A gyimesi „ezeréves” határ olvasatai* /2005/; *Etnicitás és szimbolikus geográfia: A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén* /2010/; *A nemzetiesítés néprajzalantropológiája. Kutatástörténeti vázlat* /2014/ stb.

8 Disszertációk az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszékéről, 1. Eger, 2007. 191 oldal.

izolált, öfenntartó (autark) termelésre berendezkedett, hagyományos paraszti üzemszervezeti módokat még látszólag változatlanul fenntartó közösségi mintázata épp az „egykor és most” dimenziói között mutat tájhasználati módokat és tájformáló hatásokat. Teszi mindezt Ilyés olyan történeti ökológiai, kultúrakutatási és ökológiai antropológiai készlettel, amellyel a Tátros felső vízterületét mintegy „lettárba” véve a természeti keretek, a tájformáló kolonizáció, a román és magyar megtelepedőket jellemző tájbeélés alapján például birtokjogi, területhasznosítási, szociokulturális és antropogén morfológiai jegyek alapján írja körül, magát a térbeliséget a régi birtokegységek, az erdőpusztítás, a földművelési módok és teraszformáló stratégiák, ökológiai folyosók és sáncok, közös legelők és privát adóviszonyok, pásztorkodás és népességnövekedés dimenziói között felmutatva. A mű egésze éppen a szociodemográfiai és antropogén morfológiai sajátosságok miatt bekövetkező kultúrtáji veszélyeztettséget hangsítja föl a záró fejezetben, melyben a folklorizmus, a tájésztétikai képre sokszor negatíván ható magánosítási cselezések, a gazdálkodást veszélyeztető tájlerablás és erózió, az életformaváltást követő új értékszemlélet eluralkodását és károsító hatásait mutatja ki imponáló aprólékosággal. Ha a hagyományos gazdálkodás elemei (állattartás, erdőhasználat, tejfeldolgozás, szántóművelés stb.) és a tájszerkezetben elemi egységekként megvolt, de ritkuló lakófunkciók (belsőségek, esztenák, szakrális emlékek, kerítések, nyári szállások, közösségi terek) átadják helyüket a traktoros művelés biodiverzitást csökkentő hatásának, továbbá ha a nyugati stílusú fogyasztóiség és turizmus-érzékeny szolgáltatások pusztíthatatlan hulladékhegyeket termelnek ki, s ha a tájvédelem nem képes tudatos, közösségi értékrendre épülő kollektív cselekvésre építve a kultikus szokásokra és belső kapcsolatrendre érzékeny beavatkozásra – akkor a kultúrtáji univerzum egykönnyen „szociális ugarrá” változhat át. A kötet egésze izgalmasan képviseli az ökomuzeális szemléletet, és a tradíciók változásával együtt járó kényszermodernizációs folyamatokat átlátni, értékelni, kezelni még lehetséges racionalitást, beleértve a tájváltozások gazdasági, esztétikai, funkcionális, közlekedési, turisztikai, talajtani, növényzetkutatási, állattenyésztési és birtokviszonyokban kifejeződő életmód-változatokat is, de szinte „mellesleg” a helynevek, tájszerkezeti változások, kulturális-politikai-szimbolikus határok és határhasználatok szinte teljes környezetrajzát is adja. A kulturális antropológia, melynek csupán igen meggritkult ér-

deklódási terébe (és szinte csak véletlenül) kerül be mostanság a paraszti táj vagy a kultúrtáj, ekkénti ráközelítéssel Ilyés azt a kivételes szemléletmódot mutathatja fel, melyet jószerivel egyedül képvisel ezzel a komplexitás-követéssel.

A földrajzi, etnopolitikai és kulturális rétegek torlódására, mentális régészeti feltárásának, izgalmas kalandjának alapos vázlatára vállalkozik Ilyés Zoltán másik munkájában is: a *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében* című kötetével⁹ az utóbbi idők monografikus feldolgozásai között is kiemelkedő súlyú elméleti közelítésben tárgyalja a Kárpát-medencei kutatások egy sajátlagosan „kultúrföldrajzos” aspektusát. Ilyés munkásságára régóta a kulturális antropológia, az etnikai kutatások és a földrajzi-gazdasági-megélhetési szemléletű kölcsönhatás-elemzések voltak jellemzőek, e kötetben pedig kifejezetten körüljárja, és a történeti Magyarország mentálisan konstansnak tekintett világaiban is térképészi pontossággal regisztrálja mindazon eltéréseket, melyek a köztes szférákat, áthatásokat, etnikus interferenciákat kínálják az empirikus megismerés számára. A Szerző kartografikus precizitása a teorikus térből indulva, de azt minduntalan az empirikus lokalitás-kutatásokban tesztelve építi ki a maga mintázatait, melyek (erőteljesen hangsúlyozva itt a minősítő jelzőt) *korszakos* alapjaként szolgálnak mindazon felfogások mai állásának és jövőre esélyeinek, melyek a régió mikroközösségi terében a lehetséges rajzolatokat körvonalazzák. Műve fontos szemléleti irányok foglalata, egyúttal disputáló olvasata és empirikus tesztje is, melyre nemcsak a kutatóknak-kutatásoknak, hanem a tárgyalta mezsgyék lakosainak, életteli életvilágaiknak is komoly szüksége van.

A könyv címének varázslatos túltengése szak-kifejezésekben és a legkülönbözőbb tudásterületeken is sokszor vitatott-átértelmezett tartalmakban láttatja, egészének sugallata pedig mégannyira igazolja, hogy sokterű, sokágú, szétágazó tartalmú gondolat-ívekkel él a Szerző. A három nagyobb fejezet földrajzi terekben is strukturálisan tagolt vidékek, eltérő szubkultúrák és etnikai csoportkultúrák együttélését tükrözi: *román-magyar interferenciák* Csíkbán, görög katolikus papság helyzete a milleniumi hazaformálás idején, székelyek a csángókról és magyarországi sztereotípiáink, gyimesi

⁹ Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest, 2008. 200 oldal

„ezeréves határ” szimbolikus rekonstrukciója és nemzeti turizmus, *Kárpát-medencei német identitások* szépe, szlovák, nemzeti és etnikai keretek, autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek helyzetképei, s elméleti keretként a kötet kezdő blokkja *régi fogalmak és változó kontextusok* terében. A határ, a kontaktzóna, a szórvány, a peremvidék, a nyelv-sziget-néprajz és a honvagyuturizmus székelyföldi, körmöcbányai, bánáti, cseh-erdei terepeken... – olyan fogalmi univerzumok mindezek, melyek szűkös szótára is monografikus alpmű lehetne már. Ugyanakkor reménytelenül komplex tudások, s még reménytelenebb feltérési szorgalom, földrajzi és néprajzi tudás, antropológiai érzékenység jellemzi ez előadásokat-tanulmányokat egyenként is, amelyek együttese valaki invenciózus egyetemista számára egy hatalmas, kiadós életút termékének tűnhet, és kortárs kutatótól ugyancsak a legtisztelteméltóbb respektust követeli meg. Ilyés Zoltán egészen kétségbeejtően egyedi a maga felkészültségével, terepkutatói helyismeretével, érdeklődésének a Kárpát-medencei kisebbségek sorhelyezete iránti maximális nyitottságával, szakmai precizitásával is. Aligha ismerhető olyan szakmai érv, mely ellene szólna, ha vitatkozni kellene Vele – de nem kell, mert lenyűgöző pompájú és részletességű érvelése, retorikai attrakció-számba menő előadásai azt a tudományos emberfőtől nemcsak elvárható, hanem ritkaságát tekintve roppant sokra becsülendő perfektséget képviselik, melyet nehéz „jogosabb-okosabb” érvekkel elvitatni. Ehelyett tisztelni és szeretni, élvezni és magasztalni annál inkább lehet. Könyvei részletesebb ismertetésére örömmel vállalkoznánk, de nem itt, s nem mostanság, hisz akkor egy elismerő kritikai értékelésre majdnem annyit illene szólni, mint amennyit ez előadásokból és tanulmányokból összeállított kötetében maga összerendezett. Csupán sajnálni lehet, ha ezek a művek nem igazán juthatnak el szépliteratúrai miliókbé, irodalmi folyóiratokba vagy ismeretközlő weboldalakra – ezzel ugyanis főképpen azok veszítenek, akik számára pótolhatatlan forrás és élvezetes tudományos csemege lehetne az etnicitás hazai szakirodalmában és határokon túli értelmezései között.¹⁰

Vannak olykor tehát könyvek, tudások és közlések, amelyek nemcsak nem évülnek el, hanem még akkor is hatnak, ha vannak ugyanakkor beideg-

10 Nem mellékes körülmény, hogy 2015. december 8.-án vesztettük el Öt örökre... Nagyobb és főbb munkái mindenesetre többségükben elérhetők és le is tölthetők ezen a webhelyen: <http://www.kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/a-kisebbssegkutato-intezet-kiadvanyai>

ződött rossz szokásai a többretegűvé válni látszó tudás-ágazatoknak (avagy, kortárs fogalommal és meghökkenítő sugalmazással: a „kreatív iparágaknak” és „tartalomszolgáltatásoknak”), s mindezzel még a hétköznapi könyvpiacnak, a „tudni-nem-értelmes” szakterületeknek is. Fontos, nem múló értékek ezek, kedvére és okulására a Kárpát-medencei identitások, térségi kultúrák, etnikai közérzetek és üdvtanok kutatói vagy értői számára is...

Új terek az új népvándorlási dimenziók közt

A tiszazugi átmeneti gazdasági és mentális terek, a Keményfi vagy Ilyés tárlójában is szerepet nyelő tömegmozgások nemcsak etnikai térszerkezet-változásokat szimbolizáltak, hanem a visszafordítható történeti képzetek, az emlékezet, meg a képzelt történelem krízisei között is fölmutatták az új dimenziók közötti migrációs térfolyamatokat. Épp ezek lettek tárgyai a holisztikus és esettanulmányi képeket fölvonultató *Új népvándorlás* kötetnek,¹¹ melyből az uniós látásmód eddig javarészt hiányzó kortárs kérdéseknek lényegi elemei világolnak elő. E tematikus blokkokban a globális trendek (Pólyi Csaba, Póczik Szilveszter, Laufer Balázs), az afrikai-magyar viszonyrendszer (Búr Gábor, Tarrósy István, Keserű Dávid, Radics M. Péter), az európai befogadás/kirekesztés-politika és az EU Gazdasági és Szociális Bizottságának migrációkezelési javaslatai formájában (Koller Inez, Mohay Ágoston, Erdei Nikolett, Tuka Ágnes, Christa Schweng). A földrajztudományi, történeti, afrikánisztikai, politikatudományi, nemzetközi jogi és külpolitikai felfogásokból táplálkozó szerzői tanulmányok a befogadás, a kirekesztés, a felügyelet és biztonság, a munkaerőpolitika és a menekültügyi méltányosság szigetei között kalauzolják az Olvasót, eleget téve a migrációtudomány-alapozási, demográfiai-szociológiai, kontinentális jogi és multikulturális, urbanizáció- és vándorlás-tervezési kontextusok által körülhatárolt várakozásnak.

Az új migráció(k) politikai kötődést, megtelepedést, munkavállalási vagy integrációs esélyeket, egyenlőség- és jobbiztonság-kérdéseket provokáló 21. századi eseménysora, kezdve a globalizációs hatásoktól, s át a migráns világ menekültügyi rémálmain vagy biztonságpolitikai kockázatain (Hein de

11 Tarrósy István – Glied Viktor – Keserű Dávid szerk. *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között*. IDRResearch Kft. / Publikon Kiadó, Pécs, 2011., 294 oldal.

Haas, Zámbo Péter), egészen a menekült afrikaiak párizsi (Lángh Júlia) és brüsszeli (Szilasi Ildikó Hermina), a muszlimok németországi (Bodnár Előd) és az afrikaiak magyarországi megtelepedési kérdéseig (Glied Viktor), olyan globális kihívásként kerülnek fókuszba, melynek a tömeges vándorlás – ez mintegy 230 millió ember aktuálisan – csupán egyik formális mutatója. Az újabb időkben pedig az egyre erősödő afrikai bevándorlás Európába még e formalitásnak is nehézkedést ad tagállami jogszabályok, egységes migrációpolitikai szabályozás hiánya, etnopolitikai distinkciók, biztonságtechnikai és szociális feszültségek melletti legfőbb gond, a formálódó közösségek kiterjedése, számbeli gyarapodása, belső rétegződése és multikulturális függésrendje (pl. vallási, felekezeti, etnospecifikus, jogi státuszok, drog- és embercsempészeti veszélyeztetettség, fegyverkezési is ideológiai, piackeresési és diplomáciai kapcsolati kontextusai) miatt. Mindezen kérdések szemléje a kötetben kutatók, egyetemi tanárok, doktoranduszok, szakértők, elemzők és tanácsadók tematikus írásaiban kap összegzést – az áttekintések mögött rejlő országtanulmányok, probléma-katalógusok, esetelemzések vagy jogtechnikai közlések éppenséggel abba a mélyebb szférába is elvezetnek, ahol a kortárs Afrikát és Európát összekötő hagyományok, előképek, konvenciók és érdekek múltból fakadó elválasztódást és összekötötést jelenítettek meg. Másként szólva: a globális tér (földrésnyi értelemben) lokálissá szűkítve, a sokmillió mozgó tömeg adaptációs stratégiáit egy-egy érdekszférára vetítve, továbbá a hazai szaktudományok álláspontját és reflexióit is földolgozó interdiszciplináris kontextust ugyancsak figyelembe véve olyan migrációs kézikönyvet látunk itt megvalósulni, amely a társadalomtudományok legtöbb területén, de mellette a földrajz-, részben néprajz-, jog, szociológia, demográfia, szociálpolitika és interkulturális kommunikáció-tudomány felé is elágazásokat mutat. Búr Gábor és Tarrósy István afrikai háttér tanulmánya, Keserű Dávid és Radics M. Péter vándorlási útvonalrajza, Dövényi Zoltán térföldrajzi aspektusai, s mások esetelemzése mind az afrikánisztikai témakörben, mind az eurokratikus migráció-felfogásban domináns trendek felől eligazít, beavató áttekintésekkel teszik impozánssá a kötetet. Másképp kifejezve: új teret rajzolnak, új dimenziók közt láttatják korunk népvándorlási sodrásainak aktuális képét és előzményeit, pontosítva nemcsak a globalizáció oly sokszor elvont tüneményét, hanem aktualizálva a megváltozott térszerkezeti összhatás intenzív körképét is.

Történeti terek, idői kényszerek

„Jó” térben lenni, s a hosszú időtartamok lehetőségét a kényszerek tantörténeteivel is egybevetni ma már nemcsak történészi, földrajzos vagy antropológus feladat, hanem mindezek együttesét igénylő vállalat. Kevés erre elszánt elme és kutatói program adatik meg, hacsak nem életmű-értékűen merészkedik (részkérdések iránt belső és kiterjedési terekben is) járatosnak mutatkozó attitűd révén olyan összegzésbe fogni, mint Oláh Sándor tette Csíkszeredában. *Kényszerek – tanúságtévők. Történetek a legrosszabb évszázadból* című kötete¹² pontosan erre vállalkozik. Az eltűnő (vagy eltűnt) életforma vonzásából kényszerekkel és vágyakkal a Nagy Háborútól a szocializmus kori életformaváltásig és az ügynökjelenség „alulnézeti” elbeszéléseig számos olyan dimenzióra lehetünk figyelmesek, melyeknek Oláh Sándor az életformák és életvilágok tapasztalattörténeteit egybeszerkesztve formál emlékezet-könyvet. Célja nem utolsósorban az, hogy a történelem (valódiságában már szinte elbeszélhetetlen) történései ne tűnjenek a névtelenség feledésébe, s ne legyen megszépítő emlékezet része „a meggyötörtek, megkínzottak, üldözöttek, vagy az erőszak enyhébb formáival uralom alá hajtottak, a diktatorikus uralomgyakorlásban szoros függőségi viszonyokba vetettek” megannyi históriája, hanem megmaradjanak „a hóhéroknak segítők története is”, „hátha kevesebb rosszra lesznek kaphatók a későbbi nemzedékek” (6. oldal).

Mint számos korábbi kötetének, seregnyi tanulmányának, tájgazdasági és térségtörténeti vizsgálódásainak ismerője, szakmai életútjának tisztelője is úgy látom, a „névtelenség feledésébe” nem száműzött témakörök edzették imhol erőteljesre és jelentésseljesre ezt a könyvet. Oláh abból indul ki, hogy megannyi történész szerint a 20. század az emberiség történelmének eddigi legrosszabb, kivételesen kegyetlen időszaka volt: diktatúrák és genocídiumok, tömegpusztító háborúk és ideológiai gyilkosságok, embertelen életminták és mérhetetlen brutalitás söpört végig rajta, s e megrendítő tapasztalatok a különféle életvilágokban élő és cselekvő emberek tömegei számára maradtak jelképes és történeti hitelű tudások. A kötetben ezek számos verzióját, egyéni sorsvázlatait jeleníti meg, egyértelműen a történetmesélés legújabbkori narratív trendjeinek megfelelően, s a küzdelmes időben, sugaras térben szólva a külső hatalmi kényszerek és belső, egyéni

12 Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016., 336 oldal

döntések metszéspontjairól. Portréi, alakjai közelbe-hozásával a személyesből a közéleti felé kalauzol, az átélés tónusán át vezet a falusi vagy városi környezet, a fölművelők vagy kisiparosok, munkások vagy értelmiségiek életútján át betolakodó hatalmi relációk felé. Igaz meséiben ezt a narratív történetmondás talán típusos, az alávetett egyént a maga csoportminőségében feltárulkozóvá tevő életpályák büvkörében vonultatja föl, nem utolsósorban épp a létformák elbeszélőinek, értelmiségi közvetítőinek térben és időben behatárolódó emlékezéseire hagyatkozva. Kiemeli az egyéni életutakban személyes emlékmagyarázóként megmaradt dokumentumok, levelek, sőt irodalmi feldolgozások jelentésterét is, magát a létbeni hogyanlétet tudja így tükrözni, hisz ezek a források mint a korszak „lenyomatai” nem „maguktól” beszélnek, hanem a hallgató tekintete, a kutató pillantása és értelmezési keretbe emelő gesztusa révén nyerik el életvilág-megjelenítő arculatukat. A múltbéli valóság-fogalmak és a torz vagy hamis ideologikus képeket tükröző életvilághazugságok kritikai áttekintése ma még és már nem halogatható tovább: Kurkó Gyárfás életpálya-modellje, egy falusi kisvállalkozó narratív emlékmagyarázó, egy pap az ügynökhálózatban, vagy a közösségi emlékezetet, a székelyföldi életmódváltást áttekintő nagyívű résztanulmány pontosan a 20. század megrendítő tapasztalatát, magatartásmoделlek és erkölcsminitáratok sokféleségét hozza terítékre, nem másképp, mint ahogy Ők Maguk, mi magunk vagy a korszak leíró és interpretáló tanúja elbeszélheti. A könyv épp az iménti pillanatban jelent meg, de mert az előző, *Kivizsgálás* című művének gondolati folytatása, már az alaposabb olvasás előtt is figyelemre érdemesnek látszik e téren, hogy a köztörténeti írás, a láttelekekben nevet találó és a kutatói „öntörténet” feladattudatát is ellátó vállalás mennyire fontos részeleme a tapasztalati párhuzamokat kínáló más munkáinak, meg ennek az újnak is.

Oláh Sándor új opusza, s benne Szabó Gyula *Gondos atyafiság-a*, Füzi Lászlónak a paraszteleforma ellehetetlenüléséről vallott nézetei, Márton Áron és az ügynöklétbe bevont Pálfi Géza kapcsolathálója, a székelyföldi munkamigrációk sorsdöntően személyes mozzanatai, de meg további megannyi kérdéskör megfélemlítés-történeti narratívája talán nem az egyetlen, de bizonyonnyal állíthatóan egyike az utóbbi évek lokalitáskutatási, térségkutatási és faluantropológiai szempontú feltárásai közül a legjobbaknak. További, részletesebb elemzésére még érdemes lesz többször is visszatérni, akkor immár a kötet piacra kerülése és szélesebb körű olvasása után

megsokasodnak a válaszok, reflexiók, továbbgondolások, kritikai hangok és pártoló elfogultságok is...

Oláh Sándor kiérdemelte, mert megszigorította, kimunkálta, végigvitte, folytonosan felmutatta a Homoród-menti tájak népének, gondjainak, életút-kanyarulatainak és nyűglődéseinek, sikereinek és küzdelmeinek látteleleit (munkáiból a java többség elérhető itt: <http://olah.adatbank.transindex.ro/>) –, hogy kifejezzük legintenzívebb tiszteletünket munkái, vállalása, eredményei iránt. Aligha marad más további „feladat”, mint végre olvasni Őt...

Már csupán azért is, merthogy – mint legutolsón írása erre hitelesen utal – emlékezetkultúránk metamorfózisai immár a nyílt beszéd és a közösségi emlékezet történeti időbe vetett felelősségét mutatják fel megnyerő-meggyőző érvekkel. S mi több is: hitellel. Munkásságával kiérdemelte, hogy a fentebb megjelenített földrajzos-antropológus kutatók körébe mint tájtörténész-kutató kerüljön be, hogy „peremlétben”, mint a Tiszazug kutatói, a Homoród-vidéki társadalmi, gazdasági, mentális, kulturális, ökológiai folyamatok elemzése és értelmezése, a családi gazdaságok, a vallási élet, az életvitel, az ünnepek, a kulturális rendezvények és a természetföldrajzi jellemzőinek változáskövetése révén, s mélyebben a közösségi élet, a tájegységi és lokális identitás, valamint az életmód-változás és morálhistória körülmények vizsgálata által kerüljön az erdélyi tájak legkülönb kutatóinak sorába.

SZERZŐINK

A.Gergely András (1952, Budapest) társadalomkutató, az ELTE TáTK, a PTE és az SZTE oktatója, lapunk főszerkesztő-helyettese.

Csurgó Bernadett (1977, Mezőtúr) társadalomkutató, szociológus PhD, az MTA TK Szociológiai Intézet főmunkatársa. MTMT link: https://vm.mtmt.hu/search/docres.php?lang=0&filter=4&SCTrue=1&SCFalse=1&SCNull=1&AuthorID=10014938&formid=settings&sets=1&tmt_off=1

Czibere Ibolya (1965, Debrecen) PhD, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet. Főbb kutatási témái: társadalmi egyenlőtlenségek, vidéki szegénység, nők helyzete a társadalomban, családszociológia.

Gyökér Róbert (1974, Ózd) társadalomkutató. Több évig tartó komolyzenei tevékenység után 2011-ben a Miskolci Egyetem Kulturális Antropológia Tanszékén végzett mester szakon, alkalmazott antropológia és dokumentumfilm szakirányon. Filmjei és kutatásai a perifériák, mikroközösségek, szubkulturák életmódjának, értékrendbeli változásainak nyomon követése, illetve az idegenség-tapasztalat ábrázolásai.

Heltai Gyöngyi (1958, Kiskunhalas) PhD, az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársa, az ELTE BTK *Atelier* Európai Társadalomtudományi és Historiográfiai Tanszék oktatója. Színháztörténeti témájú PhD-jét a kanadai Laval egyetemen védte meg 2006-ban. A magyar operett történetével foglalkozó kötetei: *Az operett metamorfózisai (1945–1956)*. A „kapitalista gicc”-től a „haladó mimusjáték”-ig. ELTE Eötvös Kiadó, 2012; *Usages de l’opérette pendant la période socialiste en Hongrie. (1949–1968)*, Collection Atelier Könyvtár, 2011.

Kondor Zsuzsa (1989, Kerepestarcsa) PhD hallgató, ELTE TáTK.

Légmán Anna (1980, Budapest) társadalomkutató. Irodalomtudomány PhD, az MTA TK Szociológiai Intézet munkatársa. MTMT link: <https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?lang=0&AuthorID=10018082>

Marian Béla (1954, Budapest), szociálpszichológus, közvélemény-kutató. 1978-tól 1988-ig az ELTE Általános pszichológia tanszékén tudományos segédmunkatárs Barkóczy Ilona tanszékvezető mellett. 1989-től 1992-ig a szekszárdi Illyés Gyula Pedagógiai Főiskolán tanított pszichológiát. 1992-től 1994-ig a Medián kutatásvezetője. 1994-től 2010-ig (a cég megszűnéséig) a Marketing Centrum Közvélemény-kutató részlegének kutatási igazgatója. Jelenleg alkalmi munkákból él.

Rajkó Andrea (1971, Karl-Marx-Stadt, Németország) adjunktus, szociológus, tabukutató. A BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Programjának doktorjelöltje. Disszertációját a modern kori tabuképzés kommunikációs mechanizmusáról írja. Kutatási területek: tabu és titok társadalmi funkciója, társadalmi kommunikáció, művészeti kommunikáció, a képi kifejezés eszközei, vizualitás és társadalmi problémák kapcsolata. Foglalkozott már filmekkel, közszolgálati és politikai műsorok elemzésével, képzőművészettel, vizualitással. Dolgozott a Budai Drogambulancián, az Országos Rádió és Televízió Testületben, a Soros Alapítvány vizuális nevelés programjában, tanított a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen és a Miskolci Egyetemen. Jelenleg a BME Szociológia és Kommunikáció tanszék tanára. Munkáiból: *Készség, ismeret, tudás a befogadásban*. In S. Nagy Katalin – Orbán Annamária szerk. *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2008:133-143; *Rome, the City of Metamorphoses*. In Németh G. *Works*. Körmendi Galéria, Budapest, 2008:70-78; *Művészettörténet I. A kezdetektől a 19. századig*. (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó, 2009; *Művészettörténet II. A 19. és a 20. század*. (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társa-

dalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó, 2010; A normasértő öltözködés szuggesztív kommunikációs hatása. In Düll Andrea – Varga Kata szerk. *Szuggesztív környezeti kommunikáció*. Budapest, L'Harmattan, 2015.

Rácz Andrea (1978, Debrecen) PhD, szociológus, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék, egyetemi adjunktus.

Szabó Ildikó (1946, Fehérgyarmat – 2016. Budapest) szociológus, az MTA doktora, nyugalmazott egyetemi tanár. Kutatási területe a politikai szocializáció, az állampolgári kultúra, a fiatalok politikához való viszonya, a kollektív identitások formálódása, az egymást váltó politikai rendszerek, identitás-stratégiák, valamint magatartás-minták és nemzetkonceptiók korszakokon átívelő „hosszú hatásainak” együttese. Bővebben: http://szocanszek.unideb.hu/tart/oktatok/Szabo_Ildiko.html